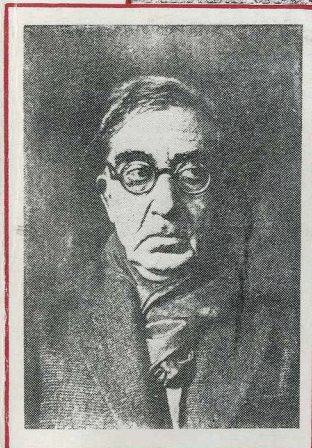
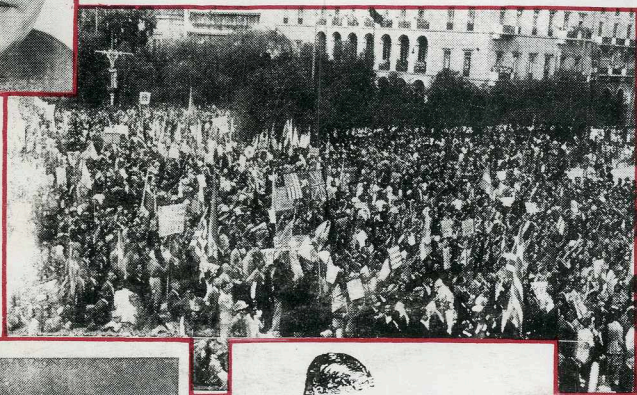

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

‘Ο λογοτεχνικός Πολίτης

Μηνιαία επιθεώρηση • Νοέμβριος 1982 • τεύχ. 55 • Τιμή 120 δρχ.

**Α. ΑΝΤ. ΛΙΒΑΝΗ και Σια Ε.Ε.
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ - ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ
«ΝΕΑ ΣΥΝΟΡΑ»**

Σόλωνος 94 • τηλ. 36.10.589—36.00.398

ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΕ

Σειρά Παγκόσμια Λογοτεχνία
ΓΚΑΡΣΙΑ ΜΑΡΚΕΣ
(Βραβείο Νόμπελ Λογοτεχνίας 1982)

Τό χρονικό ενός προαγγελθέντος θανάτου

Έκδοση εξαιρετικά φροντισμένη και σε υπεύθυνη μετάφραση από τα Ισπανικά της Κλαιτής Σωτηριάδου - Μπαράχας.

Τόσο για το έργο αυτό του Μάρκες όσο και για τα άλλα τέσσερα που θα ακολουθήσουν ο εκδοτικός οίκος εξασφάλισε τα αποκλειστικά-τους δικαιώματα για την Ελλάδα.

- **Κακιά ώρα**
- **Φυλλορόημα**
- **Ο συνταγματάρχης δεν περιμένει γράμμα από κανέναν**
- **Το φθινόπωρο του Πατριάρχη**

Φυσικά κυκλοφορούν από τον εκδοτικό-μας οίκο, πάντα τα

«Εκατό χρόνια μοναξιάς»

μόνιμο πια μπεστ-σέλλερ στην προτίμηση του κοινού.

Και μια ακόμα επιτυχία του οίκου-μας: εξασφάλισε τη συνεργασία της
ΛΙΔΗΣ ΖΩΓΡΑΦΟΥ

Σύντομα κυκλοφορούν τα έργα-της:

- **«Επάγγελμα Πόρνη»** 12η έκδοση
- **«Μου σερβίρετε ένα βασιλόπουλο παρακαλώ;»** (το πιο αντιφεμινιστικό - φεμινιστικό βιβλίο που γράφτηκε ως τώρα)

Πληροφορίες — Παραγγελίες:
**Α. ΑΝΤ. ΛΙΒΑΝΗ και Σια Ε.Ε.
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ - ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ
«ΝΕΑ ΣΥΝΟΡΑ»**

Σόλωνος 94 • τηλ. 36.10.589—36.00.398

Ύψιλον / βιβλία

Σολωμού 16, Αθήνα 148, τηλ. 3638257

- ΡΟΖΑ ΛΟΥΞΕΜΠΟΥΡΓΚ • ΡΩΣΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ
- ΡΟΖΑ ΛΟΥΞΕΜΠΟΥΡΓΚ • ΤΙ ΖΗΤΑΕΙ Ο ΣΠΑΡΤΑΚΟΣ
-ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΑΠ' ΤΗ ΦΥΛΑΚΗ
- ΕΡΝΕΣΤ ΜΑΝΤΕΛ • ΒΑΣΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ
- ΚΟΡΝΗΛΙΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ • ΟΥΓΓΡΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ 1956
- ΓΑΛΛ ΚΙΝΗΜΑ ΟΙΚΟΓ. • ΝΑ ΜΑΘΟΥΜΕ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΣΜΟΥ ΝΑ ΚΑΝΟΥΜΕ ΕΡΓΑΤΑ
- ΕΡΝΕΣΤ ΜΑΝΤΕΛ • ΕΙΡΗΝΙΚΗ ΣΥΝΥΠΑΡΕΗ
ΚΑΙ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ
- ΤΡΙΣΤΑΝ ΤΖΑΡΑ • Ο ΥΠΕΡΡΕΑΛΙΣΜΟΣ
ΚΑΙ Ο ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΟΣ
- ΚΑΡΛ ΚΟΡΣ • ΠΙΑΤΙ ΕΙΜΑΙ ΜΑΡΞΙΣΤΗΣ
- ΤΕΡΥ ΗΓΚΛΕΤΟΝ • Ο ΜΑΡΞΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η
ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ
- ΑΝΤΟΝ ΠΑΝΕΚΟΥΚ • Ο ΛΕΝΙΝ ΣΑΝ ΦΙΛΟΣΟΦΟΣ
- ΤΖΑΝΦΡΑΝΚΟ ΣΑΝΓΚΟΥΙΝΕΤΤΙ • ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΤΡΟΜΟΚΡΑΤΙΑΣ
ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ
- ΚΑΡΛ ΚΟΡΣ • ΜΑΡΞΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
- ΠΑΟΥΛ ΦΡΕΛΙΧ • ΡΟΖΑ ΛΟΥΞΕΜΠΟΥΡΓΚ

ΜΟΛΙΣ ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΕ

ΧΟΡΧΕ ΛΟΥΙΣ ΜΠΟΡΧΕΣ

- Ο ΔΗΜΙΟΥΡΓΟΣ
- ΤΟ ΕΓΚΩΜΙΟ ΤΗΣ ΣΚΙΑΣ
- ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΤΙΜΙΑΣ
- ΡΟΔΙΝΟ ΚΑΙ ΓΑΛΑΖΙΟ
- ΟΙ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΧΕΛΩΝΑΣ

Ύψιλον / βιβλία

Σολωμού 16, Αθήνα 148, τηλ. 3638257

ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ

Ύψιλον / βιβλία

Σολωμού 16, Αθήνα 148, τηλ. 3638257

ΜΟΛΙΣ ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΕ

Κριστιάν Ροσφόρ
ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΠΡΩΤΑ!

Μόμμυ
Ο ΑΓΑΤΕΩΝΑΣ

Ρ. Ντ. Λαίγγκ
**ΣΥΝΟΜΙΛΙΕΣ
ΜΕ
ΠΑΙΔΙΑ**

ΠΟΛΩΝΙΑ: ΜΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΕ ΕΞΕΓΕΡΣΗ

άρθρα

ο πολίτης

ὁ ἀνεύρετος σοσιαλισμός

ἐπιλογή ἀρθρων ἀπὸ τὸν ΠΟΛΙΤΗ
1976-1981

Ἄγγελου Ἐλεφάντη

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

ΑΝΑΓΚΑΙΑ ΑΝ ΚΑΙ ΟΔΥΝΗΡΗ ΑΝΑΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ

Ἡ τελευταία φορά πού εἶχαμε αὐξήσει τήν τιμή τοῦ ΠΟΛΙΤΗ ἦταν πρὶν 19 μῆνες. Ἀπὸ τότε συνέβηκαν πολλά στό χορό τοῦ τιμαριθμοῦ. Εἰδικότερα, σέ ὅ,τι μᾶς ἀφορᾷ, ἡ αὐξηση τοῦ ἐκδοτικοῦ κόστους (χαρτί, τύπωμα, δέσιμο, σύνθεση, πάγια ἔξοδα κ.λπ.) κυμάνθηκε ἀπὸ 20 ἕως 40%. Εἶναι φανερό ὅτι μ' αὐτά τὰ δεδομένα εἴμαστε ὑποχρεωμένοι ν' αὐξήσουμε τήν τιμή τοῦ περιοδικοῦ: στό ἔξις ἀπὸ 100 δρχ. Ο ΠΟΛΙΤΗΣ θά πουλιέται 120 δρχ. τό τεῦχος.

Εἰδικότερα μέ τίς συνδρομές τοῦ ἐξωτερικοῦ, ἐδῶ καί τρεῖς μῆνες ὑπάρχει μιά σχεδόν ἀπαγορευτική γιά τήν κυκλοφορία ἐντύπων αὐξηση τῶν ταχυδρομικῶν τελῶν. Ἔτσι, τὰ γραμματόσημα γιά ἓνα τεῦχος μας τῶν 96 σελ. πού ταχυδρομεῖται στίς ΗΠΑ κοστίζουν 80 δρχ. τήν Εὐρώπη 40, τήν Αὐστραλία 130! Γι' αὐτό παρὰ τήν ἐκπτώση κατὰ 20% στήν τιμή τοῦ τεύχους, ἡ συνολική ἐπιβάρυνση γιά τίς συνδρομές ἐξωτερικοῦ εἶναι ἀνάλογη μέ τήν αὐξηση τῆς τιμῆς τῶν ταχυδρομικῶν τελῶν.

Ὁ παρακάτω πίνακας δείχνει τή νέα τιμή τῶν συνδρομῶν πού θά ἰσχύει ἀπὸ τοῦτο τό τεῦχος (ἀριθμ. 55).

ΝΕΑ ΤΙΜΗ ΣΥΝΔΡΟΜΩΝ

ΧΩΡΕΣ ΑΠΟΣΤΟΛΗΣ	Ἀξία 12 τευχῶν	Γραμμα- τόσημα	Σύνολο	Ἐτήσια (12 τεύχη)	Ἐξάμηνη (6 τεύχη)
Εὐρώπη	1440	450	1890	1600	800
ΗΠΑ-Καναδάς	1440	960	2400	2200	1100
Αὐστραλία	1440	1560	3000	2800	1400
Ἐσωτερικοῦ	1440	24	1464	1200	600

Σημείωση: Οἱ ἐτήσιες συνδρομές ἰσχύουν γιά 12 τεύχη καί ὄχι γιά 12 μῆνες καί ἡ ἐξάμηνη γιά 6 τεύχη καί ὄχι γιά ἕξι μῆνες. Ἡ τιμή τῆς συνδρομῆς ὑπολογίζεται μέ ἐκπτώση περίπου 20%.

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση
Κέκροπος 2, Άθήνα 119, τηλ. 2329645
Τεύχ. 55, Νοέμβριος 1982. Τιμή τεύχ. 120.

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Μαριάννα Δήτσα, Άγγελος Έλεφάντης, Κώστας Ζουράρης, Μάκης Καθουριάρης,
Γιώργος Καρράς, Λεωνίδας Λουλούδης, Άριστείδης Μπαλτάς
Μιχάλης Παπαγιαννάκης, Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος, Άννα Φραγκουδάκη

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

- Δαμιανού Παπαδημητρόπουλου** ..... 'Ο βασιλεύς απέθανε, ζήτω ο βασιλεύς
Μιχάλη Παπαγιαννάκη ..... Οίκονομία: περιμένοντας τό «πενταετές» τά προβλήματα
συσσωρεύονται. Καί όξύνονται
- Βάσω Κιζήλου** ..... Έπιχείρηση πολεοδομική άνσυγκρότηση 1982-1984
Γιάννη Φλώρου ..... Περιμένοντας τό «Νόμο-πλαίσιο» γιά τήν έρευνα καί μιά μικρή άπεργία
στό ΕΙΕ πού σημαίνει πολλά
- Άννας Φραγκουδάκη** ..... Πολωνία, ή Καρχηδόνα τής Άριστεράς
Παύλου Κρέμου ..... 'Η Πολωνία ζωγραφίζει τόν άγώνα τής
- Λεωνίδα Λουλούδη** ..... 'Η νέα τεχνολογική επανάσταση made in Greece
Νίκου Σβορώνου ..... Τά κυρια προβλήματα τής περιόδου 1940-50 τής ελληνικής ιστορίας
Νόρας Σκουτέρη - Διδασκάλου ..... Προϊκα ή περί τού θηρευτικού βίου τών Νεοελλήνων

Ο ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ - ΝΕΑ ΒΙΒΛΙΑ - ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ

**Παρακαλούμε νά σημειώσετε τήν άλλαγή τού τηλεφώνου μας
ό νέος άριθμός
3239645**

Έκδότης Νίκος Πολίτης, Βορρά 9, Άγία Παρασκευή • 'Ιδιοκτησία «Σ. Δελέγκας καί Σία ΟΕ» • Διευθυντής
Άγγελος Έλεφάντης • Φωτοστοιχειοθεσία, Φωτοκύτταρο ΕΠΕ, Ύμηττού 219, τηλ. 751.63.33 • Άναπα-
ραγωγή φίλμς Α. Καλέμης, Σόλωνος 116, τηλ. 362.43.26 • Έκτύπωση Χρονόπουλος, Βασ. Παύλου 26
Λυκόβρυση, τηλ. 281.05.55 •

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Θανάσης Χατζής

Στις 18 Νοεμβρίου, κηδεύτηκε ο Θανάσης Χατζής, Γενικός Γραμματέας του ΕΑΜ από τό φθινόπωρο του 1941 ως τό καλοκαίρι του '44 και ήγετικό στέλεχος του ιστορικού ΚΚΕ. Τόν συνόδευσαν στην τελευταία του κατοικία καμιά διακοσαριά παλιοί, συγγενείς του, σύντροφοί του, συναγωνιστές και φίλοι του. Οί στρατιές της «Γενιάς του Πολυτεχνείου», του κινήματος της Άλλαγής, της ανανέωσης και των συνεπών «έκφραστών» της εργατικής τάξης άπουσίαζαν. Ή μάλλον, εκπροσωπήθηκαν διά αντιπροσώπων, κομματικών και κυβερνητικών, όλων όρχισμένων «συνεχιστών» της αντιστασιακής έποποιάς. Ήταν τυχαία ή άδιαφορία;

Ο Θανάσης Χατζής ήταν από κείνα τά μνημεία πού χάνονται, τό ένα μετά τό άλλο. Σήμερα κανείς δέν τάχει ανάγκη. Τό πολύ πολύ νά του στήσουν τόν καθιερωμένο άνδριάντα για νά 'χουν τή συνείδησή τους ήσυχη. Είναι τόσο άβολο νά ύποστηρίζει κανείς ότι τό έαμικό κίνημα ήταν επανάσταση πραγματική, ότι δέν ήταν μοιραίο νά χαθεί, άρα μπορεί νά ξαναγίνει. Νά τό υπενθυμίσει μέ συνέχεια, συνέπεια και πάθος, όπως τό έκανε ο Θανάσης Χατζής. Γιατί ή αγωνιστική του προσφορά στά φλογισμένα χρόνια συνεχίστηκε μέ τήν άσυνδίδακτη στάση τόν καιρό της έμμεγράτσιας και τήν «Νικηφόρα Έπανάσταση πού χάθηκε» στά ύστερα χρόνια του, μνημείο πιά μιάς ιστορικής αίσθησης πού θέλει νά κρατήσει άνόθευτη τήν επαναστατική αυθεντικότητα μιάς έποχής, και άρνείται πεισματικά τίς σκοπιμότητες και τά ιδεολογήματα του σημερινού κοινού αισθήματος.

Τί σχέση έχουν όλα αυτά μέ τήν άπέραντα άνοστη, ανιστόρητη και ύποκριτική ίαχή «ΕΑΜ - ΕΛΑΣ - Πολυτεχνείο», πού τήν προηγούμενη της ταφής του, στις 17 Νοεμβρίου, αντιβούιζε στους δρόμους της Άθήνας;

A.E.

Ο βασιλεύς απέθανε, ζήτω ο βασιλεύς

A. Ο έκλιπών

Τή σορό του Λεονίντ Μπρέζνιεφ θά συνοδεύσουν στην τελευταία κατοικία ως συνήθως όλα τά όμορφα λόγια πού άρμόζουν σ' αυτές τίς περιπτώσεις: τόν άντρα, πού ή ύπογραφή του είναι χαραγμένη κάτω από τήν εισβολή στην Τσεχοσλοβακία, στο Άφγανιστάν και τήν Πολωνία, εκείνον του όποιου τό όνομα φέρει τό δόγμα της περιορισμένης κυριαρχίας των Άνατολικών χωρών, όλοι, φίλοι και έχθροί - και στόν τόπο μας πραγματικά όλοι -, θά χαρακτηρίσουν ως αρχιτέκτονα της παγκόσμιας ύφεσης και ειρήνης.

Όμορφα λόγια; Όχι μόνον. Οί φίλοι μας οί Πολωνοί γνωρίζουν καλά ότι ή ύφεση και ή ειρήνη συμβαδίζουν άπόλυτα μέ τό δικό τους πειθαναγκασμό, μέ τήν παγίωση της έξάρτησης του τόπου τους από τή Σοβιετική Ένωση: τό γνωρίζουν, γιατί σ' αυτούς έλαχε νά πληρώσουν τό τίμημα της παγκόσμιας ειρήνης. Ήμείς οί ύπόλοιποι, πού τίποτα δέν κληθήκαμε νά πληρώσουμε, μπορούμε κάλλιστα, χωρίς κατ' ανάγκη νά λέμε ψέματα, νά απολαμβάνουμε τήν ειρήνη πού Μπρέζνιεφ και Πολωνοί μās χάρισαν. Καί νά ύμνοϋμε τό σύντροφο Πρώτο Γραμματέα ως αρχιτέκτονα της: γιατί πραγματικά ήταν: οί Πολωνοί (και άλλοι) άποτελέσαν άπλως τό ύλικό μέ τό όποιο οικοδομήθηκε ή ειρήνη αυτή.

B. Ο διάδοχος

Κι όπως ή παγίωση της σοβιετικής ήγεμονίας επί των γειτονικών της κρατών άποτελεί μίαν από τίς προϋποθέσεις - από σοβιετικής τουλάχιστον πλευράς - πού πάνω τους έδράζεται ή παγκόσμια ειρήνη, έτσι και ή παγίωση της ταξικής φύσης της σοβιετικής κοινωνίας θά προσφέρει τό στέρεο έδαφος, πού πάνω

Δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

του θ' άνθισει κάποιο καχεκτικό άνθος· σέ μās από μακριά θά άχνομυρίσουν γνώριμες ευωδίες: έξομάλυνση του άνώμαλου έσωκομματικού καθεστώτος, φιλελευθεροποίηση, ίσως και δημοκρατικές διαδικασίες. Κι έτσι, χωρίς πάλι νά μπούμε στον κόπο νά καλοεξετάσουμε τό άνθος, θά αφήσουμε στον τόπο μας τή σχετική φιλολογία γύρω από τήν «όμαλή» και «φυσιολογική» διαδικασία τής στέψης του διαδόχου ν' άνθισει: ό Άντρόπωφ θά χαρακτηριστεί από τούς έχθρούς τής Σοβ. "Ενωσης λόγω θητείας στην Κά Γκέ Μπέ ως αντίστοιχος του καθ' ημάς Καραθανάση. Οί άλλοι πάλι, οί φίλοι ή οί συνοδοιπόροι θά ανακαλύψουν στο νέο ηγήτη διαφοροτικού τύπου άρετές: «φιλελεύθερος», «συνετός» και όπωσδήποτε ό άνθρωπος του κόμματος μέσα στην Κά Γκέ Μπέ και όχι ό άνθρωπος τής Κά Γκέ Μπέ στο κόμμα. "Ολοι δέ, θά συμφωνήσουν ιδιωτικά - γιατί ούτε τούς μέν ούτε τούς δέ συμφέρει νά τό αναφέρουν δημόσια - ότι τά πάντα εξέλιχθηκαν όμαλά.

Φοβούμαι, πώς γενικότερα τή μισή τουλάχιστον αλήθεια μās τή λένε οί δεύτεροι, οί «φίλοι». Ο νέος ηγέτης, όπως και ό προκατόχος του, δέν είναι ούτε βέβαια Καραθανάσης, άλλ' ούτε Μπέρια, ούτε και Στάλιν, κατά πώς θέλουν νά μās υποβάλουν ή δεξιά, οί φοβισμένοι νά οί συνειρμόι μας. Δέν είναι Στάλιν: θά λέγαμε μάλιστα ότι γι' αυτό ακριβώς έκλέχτηκε. Γιατί άν κατά τήν κρίση όρισμένων κομμουνιστών άποσταλινοποίηση δέν έγινε στή Σοβ. "Ενωση, άπ' τήν άλλη κάτι έγινε, κάτι πού όνομάστηκε «άποσταλινοποίηση»: στο 20ό Συνέδριο, τά παιδιά, τά δημιουργήματα του Στάλιν, οί μηχανισμοί πού ό ίδιος κατασκεύασε και πού άλλοι θά όνομάσουν γραφειοκρατία κι άλλοι νομενκλατούρα, όλα εκείνα τά στελέχη του κόμματος, του κράτους, του στρατού, τής δημόσιας διοίκησης, των εργοστασίων και των επιχειρήσεων, θά όρμησουν νά θανατώσουν παντοτεινά τόν πατέρα-δημιουργό τους. Γιατί ό δημιουργός είχε τά δημιουργήματα στή δύλειή του. Αυτός ήταν - και κυρίως είχε τή δυνατότητα νά είναι - αυθαίρετος, όχι μόνο προς τούς έχθρούς αλλά και προς τά πλάσματά του, τούς μηχανισμούς του. Τούς έξουσίαζε και ό,τι ήθελε τούς έκανε. "Ο,τι ήθελε: ακόμα και σοσιαλισμό, πού λέει ό λόγος.

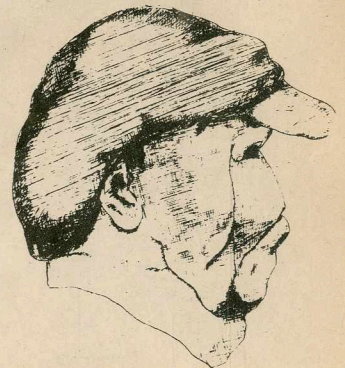
Μέ τήν άποσταλινοποίηση τά παιδιά αποφάσισαν πώς είναι καιρός νά δουλέψουν όχι πιά για τόν πατέρα - τόν όποιονδήποτε πατέρα - μά για λογαριασμό τους. Καταδίκασαν λοιπόν τή σταλινική αυτάρκεια και αυθαιρεσία, στο βαθμό πού οί ιδιότητες αυτές έγκυμονούσαν μιά πιθανή μελλοντική άμφισβήτηση τής ταξικής δομής πού έτεινε νά παγιωθεί στή σοβιετική κοινωνία, μιά άμφισβήτηση τής δικής τους ταξικής ύπόστασης.

Άλλ' ό πατέρας ήταν ένας, οί μηχανισμοί του πολλοί. "Επρεπε λοιπόν νά αναζητηθεί ένα modus vivendi ανάμεσα στους άκέφαλους απογόνους. Κι αυτό για νά βρεθεί έπρεπε νά περάσει μέσα από όλες εκείνες τές διαδικασίες πού μās είναι γνωστές από τά όλιγαρχικά καθεστώτα: λίγες ίντριγκες, ένίοτε και καμιά δολοφονία επικίνδυνου και φιλόδοξου αντιπάλου, κάποιες τρόικες, αλλά και συλλογικές ήγεςεις και ήγεςεις ίσορροπιστές: άνθρωποι πού ξέρουν πού πατάνε, αυτοί και ή έξουσία τους.

- "Οχι Μπέρια λοιπόν, προς θεού, αλλά Χρουστσώφ.

- "Οχι Ζβιγκούν - αλήθεια νά πέθανε άραγε από φυσικό θάνατο πριν ένα περίπου χρόνο, αυτός, ό Νο 2 τής Κά Γκέ Μπέ, ό άνθρωπος πού συνεπικουρούμενος από ένα μέρος τής στρατιωτικής ήγεσίας (Ουστίνοφ, Μπουγκάγιεφ) τόλμησε νά άντιταχθεί δημόσια στή «διαφθορά» τής σοβιετικής κοινωνίας και στην προιούσα δυτική διείσδυση πού κατά τή γνώμη του δέν σταματάει στην Πολωνία αλλά έχει φθάσει μέχρι τή σοβιετική μητρόπολη, ό άνθρωπος πού ανακάλυψε σκάνδαλα τής κόρης του Μπρέζνιεφ με πολύτιμες πέτρες προβαλλόμενος κατ' αυτό τόν τρόπο ως επίδοξος διάδοχός του, πριν ακόμα ό τελευταίος πεθάνει;

- Ούτε βέβαια Σουολώφ, άφού οί άκρως συντηρητικές θεωρητικές ύπηρεσίες πού παρείχε στο κόμμα, καθε άλλο παρά του εξασφάλιζαν τά απαραίτητα πιστοποιητικά του πολιτικού ίσορροπιστή, του ανθρώπου πού δέν στηρίζεται στή θεωρία, αλλά σέ κείνους πού τόν άνέδειξαν - ποιός μās διαβεβαιώνει ότι ό πρόσφατα ένταφιασθείς στην Κόκκινη Πλατεία Σουολώφ πέθανε από φυσικό θάνατο, όταν μάλιστα λίγες μέρες άργότερα άκολούθησε ξήλωμα γνωστών σοσλοφικών, όπως του Λάπιν από τήν τηλεόραση, του Σιμπάγιεφ από τή συνδικαλιστική ήγεσία;

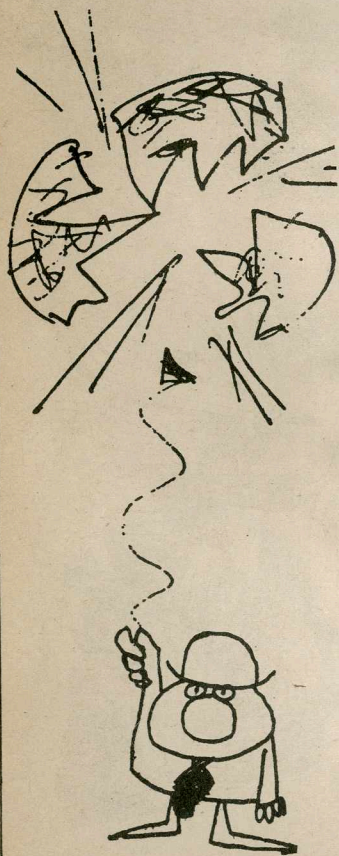

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

- 'Αλλ' ό 'Ανθρώπος νάι: αυτός έχει αποδείξει τή νομιμοφροσύνη του, υπηρέτησε πιστά επί δεκαπέντε συναπτά χρόνια τόν Μπρέζνιεφ και ό,τι εκείνος υπηρετούσε, ήλεγξε για λογαριασμό του κόμματος μέ επάρκεια τίς μυστικές υπηρεσίες όντας ταυτόχρονα αποδεκτός από αυτές αλλά και από μεγάλο μέρος τών στρατιωτικών. Κοντολογίς: στό πρόσωπό του ένασρκώνεται καλύτερα από όπουδήποτε άλλου ή ίσορροπιστική επάρκεια μεταξύ τών διαφόρων μερίδων τής σοβιετικής άρχουσας τάξης και επιπλέον έχει δείξει, από τήν εποχή τής θητείας του στίς μυστικές υπηρεσίες, ότι δέν είναι ύποπτος κατάχρησης τής μελλοντικής έξουσίας του. 'Ακόμα, ήταν από τούς λίγους στενούς συνεργάτες του Μπρέζνιεφ, πού δέν όφειλε τήν άνοδό του σ' αυτόν, πού τόν υπηρέτησε δηλαδή από νομιμοφροσύνη. Κι αυτή μετράει πολύ σήμερα στή Σοβ. Ένωση. 'Ισως μάλιστα στό πλάι του - πάλι μέ «όμαλές» διαδικασίες - τοποθετηθεί σέ λίγο και ό Τσερνιένκο ως Πρόεδρος του 'Ανωτάτου Σοβιέτ. Θά δούμε. Σνήθως πάντως έτσι γίνεται: τόν πρώτο καιρό ή έξουσία μοιράζεται κάπως πίο συλλογικά, μέχρις ότου ό νέος ήγέτης αποδειχθεί άκίνδυνος, πέραν πάσης ύποψίας για κατάχρηση, και ως εκ τούτου ικανός νά τή συγκεντρώσει όλη επάνω του. Διαδικασία πού ίσως φαντάζει δαιδαλώδης, αλλά είναι άπαραίτητη σέ καθεστώτα ολιγαρχικά, καθεστώτα πού ενώ δέν μπορούν νά είναι όσον άφορά τό πόπολο δημοκρατικά, είναι έν τούτοις άναγκασμένα νά καταφύγουν άκόμα και σέ θεσμοθέτηση κάποιας μορφής διαδικασιών σέ επίπεδο κορυφής, ώστε νά εξασφαλιστεί ή άπαραίτητη συνοχή και ίσορροπία τών διαφόρων μερίδων τής άρχουσας τάξης.

Όσοι λοιπόν μάς παραμυθιάζουν μέ τά περί φιλελευθεροποίησης και τία τοιαύτα και κυρίως όσοι περιμένουν έναγωνίως κάποιες ένδείξεις θεσμοθετημένης όμαλότητας, ώστε μέ δάκρυα στά μάτια νά επαναφωνήσουν «σύντροφοι!», τούτο δέν πρέπει νά ξεχνούν: όπως ή παγίωση τής διεθνούς ειρήνης βασίζεται στήν παγίωση τής εξάρτησης τών ύπολοίπων χωρών του ύπαρκτού σοσιαλισμού, έτσι και ή έσωκομματική ειρήνη και κάθε μελλοντική «έξομάλυνση» πατάει πάνω στήν παγίωση τής ταξικής διάρθρωσης τής σοβιετικής κοινωνίας. Περί αυτού τσακώνονται, όταν τσακώνονται, χάριν αυτού συμβιβάζονται, όταν συμβιβάζονται.

Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος

Οίκονομία: περιμένοντας τό «πενταετές» τά προβλήματα συσσωρεύονται. Καί όξύνονται.

Οί έξελίξεις τής ελληνικής οίκονομίας είναι κακές. Καί δέν χρειάζεται πολύς κόπος για νά δείχτει κάτι τέτοιο. Όσοι άκόμη έχουν τό κουράγιο ή τήν όρεξη νά γράφουν και νά σχολιάζουν τά διαθέσιμα στοιχεία ή τίς ένδείξεις για όσα δέν είναι διαθέσιμα, συμφωνούν γενικά και χονδρικά επί τών διαπιστώσεων: συνεχιζόμενη επενδυτική άπνοια, πτώση τής βιομηχανικής παραγωγής στό επίπεδο του 1976, σοβαρές τάσεις για αύξηση τής άνεργίας, μείωση τών συναλλαγματικών άποθεμάτων, γενική στασιμότητα ή πτώση τής παραγωγικότητας... Καί όλα αυτά δέν άντισταθμίζονται από τή συγκράτηση τής αύξησης τών τιμών κατά 2-3 ή και 4% σέ σχέση μέ τήν περυσινή. γιατί ό έν λόγω δείκτης δέν μπορεί νά είναι τό άπαν μιάς οίκονομικής πολιτικής, γιατί έτσι κι άλλιώς είναι πολύ ύψηλότερος από ό,τι στίς χώρες-μέλη τής ΕΟΚ, γιατί ή συγκράτηση του είναι σέ μεγάλο βαθμό τεχνητή: δέν αύξήθηκαν π.χ. οι τιμές τών

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

συγκοινωνιῶν, πράγμα πού φυσικά συγκρατεῖ τή γενική αὔξηση τῶν τιμῶν ἀλλά παράλληλα μεταφράζεται στά τεράστια ἑλλείματα τῆς Ὀλυμπιακῆς (5,5 δῖς) τοῦ ΟΑΣ (13,7 δῖς) τοῦ ΟΣΕ (7,7 δῖς) κ.λπ. Καί τό ἴδιο ἰσχύει γιά τά ταχυδρομεῖα ἢ τό νερό καί τήν ἀποχέτευση. Τά ἑλλείματα αὐτά, πού στό σύνολό τους θά φτάσουν, λέγεται, τά 77 δῖς γιά ὅλους τούς δημόσιους ὀργανισμούς (συμπεριλαμβανομένου τοῦ ΙΚΑ, τοῦ ΟΓΑ κ.λπ.) κάποιος πρέπει νά τά πληρώσει, δηλ. ὁ κρατικός προϋπολογισμός μέσω αὔξημένων φόρων ἢ μέσω πληθωρικοῦ χρήματος, δηλ. μέσω νέας αὔξης τῶν τιμῶν καί τοῦ κόστους διαβίωσης.

Ὅλα αὐτά εἶναι πράγματα ἀδιαμφισβήτητα καί ἡ πολιτική τῆς στρουθοκαμήλου ἐμποδίζει τήν ἀντιμετώπισή τους. Ἐξάλλου ἡ παραπάνω διάγνωση δέν ἀμφισβητεῖται οὔτε ἀπό τήν ἴδια: τά συχνά (ἀλλά ὄχι πάντα) ἱκανότατα καί πάλαι ποτέ πολυγραφότατα, (ὀρισμένα τουλάχιστον) στελέχη τῆς κυβερνητικῆς οικονομικῆς πολιτικῆς ἀπό καιρό σιωποῦν ποικιλοτρόπως. Καί καμιά ἀντιπαρέθεση ἐκ μέρους τους δέν ἀποτολήθηκε ὁπουδήποτε ἀπέναντι στίς ἀναλύσεις πού διατυπώνονται ἐδῶ κι ἐκεῖ καί μέ σαφῶς ποικίλα κίνητρα, πλὴν ὁμως καί μέ σαφή σύγκλιση ὡς πρός τά πραγματικά περιστατικά.

Ἴσως ἀντιταχθεῖ ἐδῶ (ἀλλά ἀπό ποιόν;) ὅτι ἀπέναντι στά λόγια ὑπάρχουν τά ἔργα, τά ὁποῖα ὡς γνωστόν ὀμιλοῦν ἀπό μόνα τους καί γιά λογαριασμό τους. Ἀλλά ἔργα καί ἀποφάσεις δέν εἶδαμε ἀκόμη, ἐκτός ἀπό ψήγματα καί κάποιες γενικές καί ἀσαφείς τοποθετήσεις, στίς ὁποῖες ἐξάλλου ἀφιερώθηκαν πολλές, ὑπέρ τό δέον, σελίδες καί τοῦ «Πολίτη».

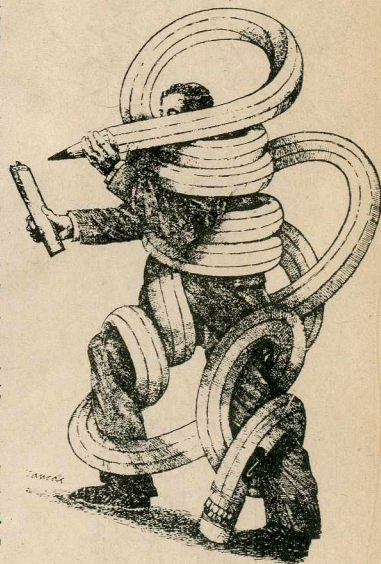
Εἶναι λοιπόν προφανές ὅτι ἡ Κυβέρνηση θά εἶναι σύντομα ὑποχρεωμένη νά ξεπεράσει τίς σκληρές ἀδυναμίες πού κάνουν τή χορωδία τῆς ὄπερας νά τραγουδάει ὀρμητικά «προχωρεῖτε, προχωρεῖτε» μένοντας αὐστηρά ἀκίνητη.

Ἦδη πολλά λέγονται καί γράφονται γιά τίς ἐναλλακτικές ἐπιλογές πού τῆς προσφέρονται. Καί ὀρισμένες ἀπό αὐτές θά τίς δοῦμε στόν προσεχῆ προϋπολογισμό πού θά κατατεθεῖ γύρω στά τέλη Νοεμβρίου. Μέχρι τότε τά μόνα ἀπτά δειγμάτια ἀποφάσεων πού εἶδαμε εἶναι τά μέτρα ὑπέρ τῶν ἐξαγωγῶν (καί τῶν ἐξαγωγῶν;) καί τά μεγάλα ἐπενδυτικά σχέδια πού ἀνακοίνωσε ὁ κ. Ἀρσένης (συνολικοῦ ὕψους 43 δῖς).

Τά πρῶτα ἔγιναν εὐμενῶς δεκτά ἀπό τούς ἐνδιαφερομένους, ἀπό τή ΝΔ καί τό συντηρητικό τύπο μέ γκρίνια ὁμως ἀπό τό ΚΚΕ. Δέν πρόκειται μολαταῦτα παρά γιά διευθετήσεις καί διευκολύνσεις πού ὅπως ἔχουν τά πράγματα στόν τομέα τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου, εἶναι ἀπλῶς λογικές καί σ' ἕνα βαθμό ἀναπόφευκτες: ἡ δυνατότητα π.χ. πού δίνεται στίς ἐξαγωγικές ἐπιχειρήσεις νά δαπανοῦν ἀνεξελέγκτα ἕνα ὀρισμένο ποσό (τό περίφημο 3%) γιά νά «πειθουν» τούς πελάτες τους νά τίς προτιμοῦν ἔναντι τῶν ἀνταγωνιστῶν τους. Τό ποσό αὐτό μέ ἀπλά λόγια προορίζεται γιά «λαδώματα» πού ὅλοι κάνουν σέ πλείστες ἀγορές (ἄραγε καί στήν ἐλληνική;...) καί τώρα ἀναγνωρίζεται ὡς «κανονικό» ἔξοδο γιά τή λειτουργία τῶν ἐπιχειρήσεων. Δέν περιλαμβάνονται στά μέτρα αὐτά διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις σχετικά μέ τούς φορεῖς τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου, τήν ὁμοιογενοποίηση καί τό συντονισμό τῆς κρατικῆς πολιτικῆς στόν τομέα αὐτό, τήν ἐξαγωγική στρατηγική καί τίς προϋποθέσεις τῆς: δέν λύνονται δηλ. τά πολύ πραγματικά προβλήματα τοῦ κατακραμασμοῦ τῶν ἐξαγωγικῶν ἐπιχειρήσεων (πού εἶναι περισσότερες στήν Ἑλλάδα ἀπό ὅ,τι σέ μεγάλες εὐρωπαϊκές χώρες) τῶν συγκρούσεων ἀρμοδιοτήτων ἀνάμεσα στά ὑπουργεῖα (ἄλλο ἀσχολεῖται μέ τίς ἐξαγωγές, ἄλλο μέ τίς εισαγωγές, καί ὄχι πάντα ὄλων τῶν προϊόντων, κανένα μέ τήν κατάσρωση ἐξωτερικῆς οικονομικῆς πολιτικῆς καί τῶν προκαταρκτικῶν τῆς ἐρευνῶν καί διαβουλεύσεων), κ.λπ. κ.λπ.

Σήμερα, στήν πραγματικότητα, ἡ ἐλληνική οικονομία πολύ λίγο ἐξάγει: οἱ ἄλλες οἰκονομίες εἰσάγουν ἀπό αὐτήν. Ἡ ἀντιστροφή αὐτῆς τῆς κατάστασης δέν ἀρχίζει ἀσφαλῶς μέ τά παραπάνω μέτρα, ὅσο κι ἂν ἀπάλυναν τίς μεταφυσικές ἀγωνίες τῶν χιλιάδων μικρομεσαίων ἐξαγωγῶν τῆς χώρας.

Ὅσο γιά τά ἐπενδυτικά σχέδια πού ἀνακοινώθηκαν, περιμένοντας τίς «λεπτομέρειες» πού θά ἀναλύσουν ἀργότερα οἱ κρατικές τράπεζες πού θά τά χρηματοδοτήσουν σέ τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τό βαθμό, ἄς ἐπαναλάβουμε μονότονα μερικά ἀπό τά σχόλια πού κατά καιρούς δημοσιεύτηκαν στίς ὑπομονετικές στήλες τοῦ Πολίτη:

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

• Τέτοια και ανάλογα σχέδια ανακοινώθηκαν αρκετές φορές στο παρελθόν, από τη μεταπολίτευση ως σήμερα. Και ιδρύθηκαν και ειδικοί φορείς και νοικιάστηκαν γραφεία και προσελήφθησαν και τά αναγκαία στελέχη. Δέν προχώρησαν όμως. Γιατί; Έλειψε ή δούληση; Ό,τι έγινε μέχρι τώρα είναι για πέταμα; Εϋθύνες υπάρχουν; Κι αν ναι, θά αναζητηθούν; Στο κάτω-κάτω είναι σημαντικότερο κάτι τέτοιο από την εκκαθάριση των «χουντικών καταλοίπων»

• Από τά πρώτα εκείνα σχέδια μέχρι σήμερα παρατηρείται μιά προϊούσα απίσχναση: τά πετροχημικά λιμνάζουν, ή αλουμίνα περιδιαβάζει εις αναζήτησιν εταίρων από την ΕΣΣΔ μέχρι τό Ίράκ, περνώντας από την Ούγγαρία και τη Βουλγαρία, τά ηλεκτρονικά για τίς ανάγκες του ΟΤΕ εξαφανίστηκαν, ή βιομηχανία παραγωγής πρώτων φαρμακευτικών υλών αγνοείται κ.λπ.. Βέβαια, προστέθηκαν νέες ιδέες (κώκ, ηλεκτρώδια, διαλυτήρια πλοίων κ.λπ.) αλλά ποτέ δέν δόθηκαν εξηγήσεις, επί της αρχής, για την εγκατάλειψη των άλλων σχεδίων.

• Οί επενδύσεις αυτές είναι από πολλές πλευρές σημαντικές και μπορούν να ξεκινήσουν την προσπάθεια για τό άνοιγμα μιās ποιοτικά νέας φάσης ανάπτυξης της ελληνικής βιομηχανίας. Ποιός θά τίς πραγματοποιήσει; σέ πόσο διάστημα; μέ ποιούς συνεταιρούς, προμηθευτές, πελάτες; ποιές συνοδευτικές ενέργειες θά εξασφαλίσουν τη διάχυση των επιπτώσεών τους στη λοιπή βιομηχανία, υπάρχουσα ή προς δημιουργία; Αϋτά και άλλα ανάλογα ερωτήματα είναι καιριο και επείγον να απαντηθούν συνολικά και συνεκτικά. Πού και πότε θά γίνει αυτό; Στο νέο «πενταετές πρόγραμμα»; Θά περιμένουμε.

Ό ρόλος των κρατικών οργανισμών και των συνηθειών ή κανόνων λειτουργίας τους θά βαρύνουν τρομακτικά στην καλή ή κακή εξέλιξη των σχεδίων αυτών. Η παραγωγικότητα, ή αξιοπιστία και ή φερεγγυότητα της κρατικής μηχανής είναι έντόνως συζητήσιμες έως άνυπαρκτες. Πώς θά τίς αντιπαρέλθει ή κυβέρνηση και μέ ποιά νέα (;) σχήματα; Έδω οί γενικές πολιτικές κατευθύνσεις της κυβέρνησης είναι πραγματικά τεχνικά προαιτιούμενα της οικονομικής επιτυχίας. Και θά χρειαστούν πολλές προσπάθειες για να πειστούν οί ενδιαφερόμενοι, δηλ. περίπου όλοι οί Έλληνες πολίτες, ότι τέτοιες νέες κατευθύνσεις υιοθετήθηκαν.

• Οί επιπτώσεις των επενδύσεων αυτών, σημαντικές στην παραγωγική δομή της βιομηχανίας, θά είναι ελάχιστες, σ' ένα πρώτο τουλάχιστον στάδιο, σέ άλλα καιτά προβλήματα της σημερινής συγκυρίας, όπως π.χ. ή ανεργία, και κακώς διάφοροι ανεπαρκείς προπαγανδιστές τους αποδίδουν τέτοιες προθέσεις. Τό πόσο σοβαρό είναι τό πρόβλημα, φαίνεται από τίς ανακοινώσεις του κ. Βαϊτσου για τά επενδυτικά σχέδια πού έχουν υποβληθεί στο ύπουργείο του μέ βάση τό νόμο περί κινήτρων. Σ' αυτές μαθαίνουμε ότι οί εγκριθείσες προτάσεις όμως 7,2 δις δρχ. ύπολογίζεται ότι θά δημιουργήσουν 1888 θέσεις εργασίας. Ότι δηλαδή κατά μέσο όρο μιά θέση εργασίας θά απαιτήσει επένδυση 4 εκ. δρχ. Τό ποσό αυτό είναι ήδη έντυπωσιακό, αλλά πολύ χαμηλότερο από τό απαιτούμενο για θέσεις εργασίας σέ μεγάλες βιομηχανίες έντατικής χρήσης κεφαλαίου όπως οί περισσότερες από όσες ανακοινώθηκαν. Δέν είναι δηλαδή αυτές πού θά λύσουν τό επείγον πρόβλημα της ανεργίας πού επίκειται ή ήδη υπάρχει. Για κάτι τέτοιο θά χρειάζονταν επενδύσεις αρκετών εκατοντάδων δισεκατομμυρίων δραχμών στη βιομηχανία. Αϋτά φυσικά αν οί επενδύσεις πού ανακοινώθηκαν γίνουν και άπασχολήσουν τό προσεκτικό πού επιβάλλει ή οικονομική της λειτουργία και όχι τίς εκατοντάδες θυρωρούς, κλητήρες, ιδιαιτέρους κ.λπ. πού μετά κάποια «κοινωνική πολιτική» ή απλούστερα ή πιεστική ρουφετοπραξία έχει επιβάλει στο παρελθόν στίς υπάρχουσες κρατικές βιομηχανίες. Έπομένως ή άπασχόληση πρέπει να έλθει από άλλοι και κατά τό δυνατό μέ οικονομικό τρόπο, όχι δηλαδή μέ τό φούσκωμα της ήδη καταρρέουσας, και από αυτό τόν λόγο, κρατικής μηχανής. Από πού όμως; Η μήπως θά χρειαστεί να επαναπροσδιοριστεί ό ίδιος ό όρος «άπασχόληση» ή ποιότητά της, ή διάρκειά της, ή σκοπιμότητά της, ή αντιστοιχία της μέ νέου τύπου κοινωνικές ανάγκες; Κι αϋτά στο πενταετές θά τά βρούμε; Είθε.

Είναι πάντως φανερό από τίς λίγες αυτές παρατηρήσεις (άφήσαμε απέξω εκείνες πού άφορούν στίς κυβερνητικές αντιλήψεις για την κατάσταση και επιθυμητή εξέλιξη των κοινωνικών παραγωγικών σχέσεων) ότι ίσως ή οικονομική ανάπτυξη της χώρας είναι πράγμα πολύ σοβαρό για να άφειθεί μόνο στους οικονομικούς συμβούλους.

Μιχάλης Παπαγιαννάκης

Δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Ἐπιχείρηση πολεοδομική ἀνασυγκρότηση, 1982-1984

Ἡ «ἐπιχείρηση»...στόν ἀέρα

Στίς 29 Σεπτεμβρίου τοῦ 1982, βγήκε «στόν ἀέρα» τῆς ΕΡΤ καί διά στόματος τοῦ Ὑπουργοῦ Χωροταξίας ἡ ἀνακοίνωση γιά τήν ἐναρξη τῆς «Ἐπιχείρησης Πολεοδομικῆς ἀνασυγκρότησης» τῆς χώρας.

Μέ τήν ἀνακοίνωση αὐτή πληροφορηθήκαμε καί ἐπίσημα, (γιατί ἀνεπίσημα πολλά εἶχαν κυκλοφορήσει ἀρκετά πρὶν ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη αὐτὴ ἐμφάνιση), ὅτι ἡ κυβέρνησις τῆς Ἀλλαγῆς, μέ ἄγγελο πρωτοστάτη τὸ Ὑ.Χ.Ο.Π., πρόκειται νὰ διαθέσει 1,05 δισεκατομμύριο δρχ. γιά τὴν ἐκπόνηση πολεοδομικῶν καί τοπογραφικῶν μελετῶν, στὸ πλαίσιο μιᾶς εὐρείας κλίμακας ἐπιχείρησης ἀνασυγκρότησης τῆς χώρας.

Προτίθεται δηλαδή τὸ ΥΧΟΠ, μέ τὴν «ἐπιχείρηση» αὐτὴ, νὰ βγάλει ἀπὸ τὴν ἀφάνεια, τὴν ἐγκατάλειψη καί τὸ μαρασμὸ 410 πόλεις, κωμοπόλεις καί οἰκισμοὺς τῆς χώρας, (ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καί τὴ Θεσσαλονίκη ὡς τὴν Παραμυθιά καί τὸ Μαργαρίτι, ἀπὸ τὴν Πάρο ὡς τὴ Βόνιτσα, ἀπὸ τὴν Κεφαλλονιά ὡς τὴ Σύμη). Οἱ «προνομιούχες» αὐτὲς περιοχὲς θὰ ἀπλώσουν τὰ προβλήματα τους σὲ ἀποκεντρωμένα γραφεῖα ἀποκεντρωμένων εἰδικῶν, θὰ χειρουργηθοῦν καθόλας τὰς κατευθύνσεις (πολεοδομικῆς, ὀλίγον τοπογραφικῆς, κάπως περισσότερο οἰκονομικο-στατιστικῆς, μηχανολογικῆς καί ἀπαραιτήτως περιβαλλοντολογικῆς) καί... θὰ ἀνασυγκροτηθοῦν.

Ἡ ἐξαγγελία τοῦ Ὑπουργοῦ Χωροταξίας, τὰ μάλα εὐχαρίστησε τὸν πραγματικὰ μεγάλο ἀριθμὸ μηχανικῶν, ἀνέργων καί ἡμιαπασχολουμένων, οἱ ὁποῖοι περνώντας στὸ ντούκου (καί δικαίως) τὰ περὶ πολεοδομικῆς κοσμογονίας καί σοσιαλιστικῆς ἀνασυγκρότησης, σχολίασαν λίαν εὐμενῶς τὴν πρωτοβουλία αὐτῆς τῆς κυβέρνησις (νὰ ἀναθέσει δηλαδή μαζικὰ μελέτες), ὄραματιζόμενοι, προφανῶς, ἀγελάδες παχιές, (ἀλίμονο!!), γιά τὰ ἐπόμενα δύο χρόνια. Τουλάχιστον.

Στοὺς ὑπόλοιπους ἀκροατὲς τοῦ Ὑπουργοῦ, τοὺς ἀπλοὺς πολίτες τῆς πρὸς ἀνασυγκρότηση χώρας, τὸ ἐνδιαφέρον ὑπῆρξε ἀπὸ περιορισμένο ὡς ἀνύπαρκτο. Γιατί βέβαια, λίγα συγκεκριμένα λέχθηκαν ἐπὶ τῆς οὐσίας, πολλά ἀφέθηκε νὰ ἐννοηθοῦν ἐφ' ὅλης τῆς ὕλης καί γιατί ἀναμφισβήτητα παρόμοιες διακηρύξεις, πολλές φορές ἔχουμε ἀκούσει ὅλοι μέχρι σήμερα. Πού ἄλλοτε ἀναφέρονται σὲ Χωροταξικά Σχέδια τῆς χώρας, ἄλλοτε ρυθμίζουν τὴν Ἀθήνα καί τὴν προοῖουσα ὑποβάθμισή της, ἄλλοτε προβάλλουν κέντρα ἐντατικῆς ἀνάπτυξης καί ἄλλοτε ὅπως τώρα βγάζουν στὴν ἐπικαιρότητα τὰ Γρεβενὰ καί τοὺς Μολάους. Διακηρύξεις, πού μέσα στὴ γενικὴ ἀσάφεια τοῦ στόχου τους, (συγκρότηση, ἔλεγχος τοῦ χάους κληρονομημένου συνήθως ἀπὸ τὴ δεξιά), λειτουργοῦν ὀλίγον ἀνακουφιστικά, (ἀφοῦ φτιάχνουν αὐτόματα ἐξίσου ἀσαφῆ καί μικρῆς διάρκειας ὄραματα γιά βελτίωση τῶν συνθηκῶν ζωῆς) καί περιορισμένα, (ἀφοῦ πολὺ γρήγορα διαπιστώνεται ἡ ἔλλειψη ἀντιστοιχίας ἀνάμεσα στὶς ὑποσχέσεις καί τὸν τρόπο ὑλοποίησής τους).

Τὴν ἀνακοίνωση τῆς «ἐπιχείρησης» ἀπὸ τὴν τηλεόραση, ἀκολούθησαν δημοσιεύσεις, λεπτομερῆς τεκμηρίωση γιά τὴ σκοπιμότητά της, ἀναλυτικὲς ὁδηγίες πρὸς τοὺς μηχανικοὺς γιά τὴν ὑποβολὴ τῶν προτάσεων. Κάθε πόλη καί ἡ καρτέλα της, κάθε καρτέλα καί ἡ ἀπαιτούμενη σύνθεση τῆς ἐπιστημονικῆς ομάδας, κάθε ομάδα καί οἱ ἀνθρωπομῆνες της, κάθε ἀνθρωπομῆνας καί ἡ ἀμοιβή του. Ἀρχισαν πυρετώδεις ἐπαφές γιά τὴ σύσταση ομάδων, γιά τὴν ἐξασφάλιση τοῦ ἀπαραίτητου, (σύμφωνα μέ τίς ὁδηγίες) πολεοδόμου, μέ πτυχία Β' ἢ Γ' (γραμμένου δηλαδή στὶς κατηγορίες ρυθμιστικῶν μελετῶν τοῦ μητρώου μελετητῶν). Ἡ σχετικὴ σπάνις τῶν πτυχίων αὐτῶν ὀδήγησε σὲ μαζικὲς ἀλλαγές κατηγορίας, σὲ μαζικὲς ἐγγραφές στὰ μητρώα τοῦ Δημοσίου, μέ πιστοποιητικά πού ἀποδείκνυαν...σοβαρὴ ἔμπειρία στὴν πολεοδομία. Ἀναζητήθηκαν ἐναγωνίως οἱ ὑπάρχοντες ντόπιοι, κατατέθηκαν ἐσπευσμένα πτυχία ἐργοληπτῶν Δημοσίου, (ἀπαγορευτικά γιά τὴ συμμετοχὴ στὶς μελέτες αὐτές), κοντολογίς, τὸ σύ-

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

νολο τῶν μηχανικῶν τῆς χώρας, μῆκε αἰφνίδια στή χορευτική πίστα τῆς ρύθμισης τοῦ χώρου, κι ἄρχισαν «καθ' ὁμάδας» νά χορεύουν μέ φανατισμό στους ρυθμούς τοῦ ΥΧΟΠ. Περιδλημένοι καί καθαγιασμένοι ἀπό τὴν ἀμέριστη «ἐμπιστοσύνη» τοῦ Ὑπουργοῦ. Πειθήνιοι, πιστεύοντες καί μὴ ἐρευνῶντες, ἄνευ ὄρων ἀποδέκτες τῆς «πρόσκλησης» τοῦ Ὑπουργοῦ. Φτάνει νά ἐπιδιώσουν. Φτάνει νά μὴ θέσουν τὸν ἑαυτὸ τους ἐκτός Πολεοδομικῆς ἀνασυγκρότησης.

Ἡ ὁποία;

• Ἡ ἀναγκαιότητα τῆς ἐπιχείρησης

Στὴ δημοσίευση τῆς προκήρυξης γιὰ τίς μελέτες καί σ' ὅλες τίς ἀναλυτικὲς ἐπεξηγήσεις, ἐκτός ἀπὸ τὰ τυπικὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα καθορίζονται σάν ἀπαραίτητα γιὰ τὴν ὑποβολή τῶν αἰτήσεων (ὧν οὐκ ἔστι ἀριθμὸς), περιλαμβάνονται καί ὁρισμένα εἰσηγητικά, ἅς ποῦμε, κείμενα, πού προσπαθοῦν νά δικαιολογήσουν τὴ σκοπιμότητα καί τὴν ἱστορική σημασία τῆς «ἐπιχείρησης».

Διαπιστώνεται, λοιπόν, στὰ κείμενα τοῦ ΥΧΟΠ, «ἡ θλιθερὴ κατάσταση τῶν πόλεων μας μέ τὴν αὐθαίρετη δόμηση, τὴν καθημερινή καταστροφή κάθε ἴχνους ἱστορικῆς καί πολιτιστικῆς συνέχειας, τὴν αἰσθητικὴ κρίση, τὴν ὑποδάθμιση τῆς κατοικίας καί τῆς ποιότητας ζωῆς γενικότερα» καί ἐπισημαίνεται ὅτι ὅλα αὐτὰ εἶναι «συμπτώματα ἐνὸς προγραμματισμένου καθεστῶτος ὑπανάπτυξης τῆς ἑλληνικῆς ἐπαρχίας καί ἐκμετάλλησης τοῦ ἐργαζομένου τῶν πόλεων» πού δὲν ἔχουν ἐπιτρέψει ἄλλες ἐπιλογές οἰκιστικῆς ἀνάπτυξης. Περιγράφεται δηλ. συνοπτικὰ τὸ μοντέλο ἀνάπτυξης τῆς Ἑλλάδας καί ἀφήνεται νά ἐννοηθεῖ ὅτι μέ τὴν προτεινόμενη ἐπιχείρηση θά ἐπιτευχθεῖ τὸ ξεπέρασμά του.

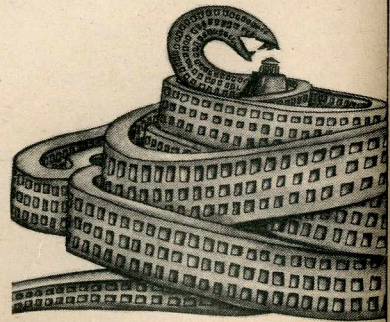
Ἄς ποῦμε, ὅτι γιὰ τὴ συνοπτικὴ αὐτὴ διάγνωση δὲν ἔχουμε ἀντίρρηση. Θά ἦταν ὅμως ἐνδιαφέρον νά ἀναλύσουμε λεπτομερέστερα τὸ πὼς ἀκριβῶς ἀντιλαμβάνεται αὐτὸ τὸ μοντέλο ὁ Ὑπουργὸς Χωροταξίας καί τὸ πὼς θεωρεῖ ὅτι θά ξεπεραστεῖ. Μέ τὴν πολεοδομικὴ ἢ ὁποῖα ἄλλη ἐπιχείρηση.

Ἄς γυρίσουμε γιὰ λίγο στὸ πρόσφατο παρελθόν, στὸ Φεβρουάριο δηλ. τοῦ 1982, ὅταν ὁ κ. Τρίτσας, σὲ συνάντησή του μέ ἐκπροσώπους τῆς Τοπικῆς Ἀυτοδιοίκησης, ἀνακοίνωνε σὲ γενικὲς γραμμὲς τὴν πολιτικὴ τῆς κυβέρνησης τοῦ ΠΑΣΟΚ γιὰ θέματα Χωροταξικοῦ Προγραμματισμοῦ καί Σχεδιασμοῦ. Σὲ μιὰ εἰσήγηση 34 σελίδων ἀνέπτυξε τὴ γενικὴ θεωρητικὴ του τοποθέτηση, ἔκανε διαπιστώσεις γιὰ τὴν ὑπάρχουσα οἰκιστικὴ κατάσταση, γιὰ διάρθρωση τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου καί πρότεινε μέτρα γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν προβλημάτων στὸ ἄμεσο καί ἀπώτερο μέλλον. Στὸ κείμενο αὐτὸ παρουσιάζεται μέ συγκινητικὴ «ἀπλότητα» καί μελοδραματικὴ «διαύγεια» ἡ ἀποψη τοῦ Ὑπουργοῦ γιὰ τὸ μοντέλο ἀνάπτυξης τῆς χώρας.

Ἀποκαθίσταται καταρχὴν ἡ «ἀδιάλειπη ἐνότητα» ἀνάμεσα στὶς διάφορες φάσεις τῆς ἱστορίας τῆς χώρας μας. Ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα συνεχίζεται μέσα στὸ Βυζάντιο, φτάνει μέχρι τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰῶνα, οἰκοδομώντας μέχρι τὸ 1940 περίπου ἕνα συνεχὴ πολιτισμὸ. Ὁ παραγωγός, ὁ μάστορας, ὁ ἀρχιμάστορας, ὁ ἀρχιτέκτονας, ὅλοι ὑφαίνουν μέχρι τότε τὸ θεμελιακὸ ἴστό τῆς δημοκρατίας. Καί ξαφνικά, ἐκεῖ κάπου μετὰ τὸ Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, μέ τὸ ξερίζωμα τοῦ ἀγρότη, τοῦ βιοτέχνη, τοῦ τεχνίτη, μέ τὴν ἐσωτερικὴ καί ἐξωτερικὴ κατάλυση τῶν ἐλευθεριῶν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, καταρρέουν ὅλα, γίνονται ἄμορφα, ἄσχημα. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἔκφραση χάνεται. Ἡ «ἐσωτερικὴ λειτουργικὴ κοινωνικότητα» τῶν οἰκισμῶν ἀποσυντίθεται. Τὸ φυσικὸ περιβάλλον καταστρέφεται. Καί μαζί ἡ ζωὴ τῶν κατοίκων.

Ἄν ἀφήσουμε κατὰ μέρος τίς λυρικές ἐκφράσεις καί τὰ συγκινησιακὰ ἐρεθίσματα τοῦ κειμένου, θά φανεῖ ξεκάθαρα ὁ ἐντονα ἰδεολογικὸς του χαρακτήρας. Μέσα σ' αὐτὸ, οἱ κοινωνικὲς κατηγορίες μπερδεύονται, ἡ ἱστορία πολτοποιεῖται, ὁ χρόνος γίνεται κυκλικός. Καί προβάλλεται σχεδὸν φανατικά, τὸ αἷτημα τῆς ἐπιστροφῆς στὴν παλιὰ πόλη, στοὺς παλαιούς οἰκισμοὺς, στὶς αὐτοδύναμες ἐνότητες. Νά ξαναφτιάξουμε τὸν παραγωγό, τὸ μάστορα, τὸν ἀρχιμάστορα, τὸν τεχνίτη. Νά ξαναφτιάξουμε πάει νά πεῖ τίς παλιὲς παραγωγικὲς σχέσεις, τοὺς παλιούς τρόπους παραγωγῆς!

Σύμφωνα πάντα μέ τὴν εἰσήγηση τοῦ κ. Ὑπουργοῦ, ἀφετηρία ὄλων τῶν καταστροφῶν εἶναι ὁ μετὰ τὸ 1950 τρόπος ἀνάπτυξης. Καί μόνο. Ὅλα τὰ πρὶν ἀποδεκτά. Ὅλα τὰ μετὰ ἀπορριπτά. Τὸ πρόβλημα, ὅμως, πού μπαίνει σήμερα

Δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

δέν είναι ή καθολική άποδοχή ή άπόρριψη ιστορικών περιόδων. Είναι αντίθετα ή κριτική αντιμετώπιση τών συγκεκριμένων εξελίξεων, χωρίς τή φόρτιση ενός λαϊκού ρομαντισμού, πού κινδυνεύει νά γίνει τροχοπέδη στή διαμόρφωση ενός σύγχρονου προβληματισμού. Γιατί βέβαια μόνο κάποιος τέτοιος προβληματισμός μπορεί νά οδηγήσει είτε στήν άποδοχή, είτε στήν άπόρριψη του συγκεκριμένου καπιταλιστικού μοντέλου ανάπτυξης τής Ελλάδας (πού σίγουρα άρχισε πολύ πριν από τό 1950).

Άναμφισβήτητα ό τρόπος ανάπτυξης τής χώρας από τό 1950 και μετά είχε πολύ ύψηλό κοινωνικό κόστος και συνοδεύτηκε από τή γνωστή πολιτική καταπίεσης. Τό κοινωνικό αυτό κόστος ήταν άπαραίτητο για τίς γενικές αναπτυξιακές κατευθύνσεις πού επιλέχτηκαν. Οί κατευθύνσεις αυτές, όδήγησαν στήν ποσοτική αύξηση όρισμένων οικονομικών μεγεθών και συγχρόνως βάθυναν τόν εκμεταλλευτικό και εξαρτημένο χαρακτήρα τής ελληνικής κοινωνίας.

Τό ξεπέραςμα όμως αυτού του μοντέλου πού φυσικά έχει σημαδέφει άποφασιστικά τίς πόλεις, τίς κομοπόλεις και τά χωριά, πού φυσικά έχει καταδικάσει τήν περιφέρεια σέ ρόλο δεύτερης κατηγορίας, δέ γίνεται ούτε μέ ξόρκια και έπίρριψη εϋθύνων (άναμφισβήτητων) στίς κυβερνήσεις τής δεξιάς, ούτε μέ τό διαστικό μοίρασμα κάποιων εκατομμυρίων για μελέτες άμφισβητήσιμης άποτελεσματικότητας, ούτε μέ έμμεσες προσπάθειες για τή διάλυση όργανωμένων επιστημονικών ομάδων και τό πτωχόμισμα στό μοναχικό άποκεντρωμένο άρχιτέκτονα. Γιατί μέ τέτοιες έρμηνείες τής ύπάρχουσας κατάστασης και τέτοιες «έπιχειρήσεις» βελτίωσης τής οί «νέες άξίες και οί νέοι τρόποι παραγωγικής όργάνωσης πού επιβάλλει ή διαδικασία του κοινωνικού μετασχηματισμού πού έχει άρχίσει μέ τήν πρώτη σοσιαλιστική κινδύνηση τής χώρας», για τά όποια μιλάει ό ύπουργός Χωροταξίας, θά καταρρεύσουν πριν άκόμη προλάβουν νά ένταχθούν άκόμη και στό ρητορικό όπλοστάσιο τής άλλαγής.

• 'Η έπιχείρηση και οί συγκεκριμένοι στόχοι

Στά κείμενα τής προκήρυξης τών μελετών αναφέρεται ότι τό ΥΧΟΠ, μέ τήν προτεινόμενη άνασυγκρότηση στοχεύει:

- α. στον άμεσο σχεδιασμό τών πόλεων και ευαίσθητων περιοχών τής χώρας, πού σήμερα καταστρέφονται από τήν έλλειψη του
- β. στον προγραμματισμό τής ανάπτυξης όλων τών πόλεων και περιοχών τής χώρας στό πλαίσιο του πενταετούς προγράμματος
- γ. στήν άνάθεση τών μελετών μετά από εκδήλωση ενδιαφέροντος σέ γραφεία πού θά λειτουργήσουν τοπικά.

Όργανικά κομμάτια τής πολεοδομικής έπιχείρησης, θά είναι, σύμφωνα μέ τό «μήνυμα» του ύπουργού Χωροταξίας προς τούς Έλληνες μηχανικούς:

- 'Η άσκηση πολιτικής γής και δυναμικής στεγαστικής πολιτικής
- ή προστασία τών αϊγιαλών και τής γής κοινωνικής ιδιοκτησίας
- ή δημιουργία κτηματολογίου κάθε πόλης
- ή εξασφάλιση του άναγκαίου χώρου για τή σωστή ανάπτυξη τής βιομηχανίας, τής βιοτεχνίας και τής κοινωνικών λειτουργιών
- ή άμυντική προστασία τών πόλεων από θεομηνίες
- ό σωστός άνθρωπογεωγραφικός σχεδιασμός τών θαμνίδων τής τοπικής αυτοδιοίκησης

Ός έδώ καλά, αφού πρόκειται για προτάσεις μέ τίς όποιες κανείς σχεδόν δέν έχει αντίρρηση. Όταν όμως οί προτάσεις αυτές περνούν από τό επίπεδο τής άνώδυνης διακήρυξης σ' εκείνο τής ύλοποίησης μέσω του πρώτου και άποφασιστικού δήματος τής συγκεκριμένης έπιχείρησης τότε πραγματικά χάνουν τή σοβαρότητά τους. Άφου, μιά σειρά από κρίσιμα έρωτήματα κινδυνεύουν νά μετατρέψουν τή «σταυροφορία πολεοδομικής άνασυγκρότησης» σέ πενιχρό συσσίτιο άνέργων μηχανικών.

• 'Η έπιχείρηση και τά έρωτήματα

- Πώς επιλέχτηκαν οί 410 πόλεις, κομοπόλεις και οικισμοί ; Είναι άπλά και μόνο πρωτεύουσες Νομών, έπαρχιών και κάποιοι δυναμικοί οικισμοί ή έχουν

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

έπιλεγεί με άλλα κριτήρια ; Σέ ποιές προθέσεις χωροταξικής διάθρωσης άποδοκρίνεται αυτή ή έπιλογή ; Πώς τό πενταετές πρόγραμμα έπηρέασε αυτή την έπιλογή και ποιές είναι οι κατευθύνσεις του (πληθυσμιακά, οικονομικά, κοινωνικά κ.λπ. μεγέθη) για τίς περιοχές αυτές ; Ποιές είναι οι έπιδιώξεις για επενδύσεις στην περιφέρεια και ποιά είναι ή έπιθυμητή κατανομή τους ; Ποιός είναι ό ρόλος των ήδη δυναμικών άστικών κέντρων στην όποια χωροταξική διάθρωση ;

– Ποιό είναι τό θεσμικό πλαίσιο μέ βάση τό όποιο θά γίνει ή εκπόνηση και ή εφαρμογή των καινούριων μελετών, ή άλλίως τί γίνεται μ' εκείνο τό μεταβατικό οικιστικό νόμο, πού ή ψήφιση του μετατέθηκε για μετά τίς δημοτικές εκλογές (μή τυχόν και ξεσηκωθούν τίποτε μικρομεσαίοι πού θά δούν νά μειώνεται ή ποσία της κόρης τους, λόγω της προβλεπόμενης εισφοράς σέ γη και χροίμα) ; Τί γίνεται τό μεγάλόπνοο μη μεταβατικό θεσμικό πλαίσιο πού θά άποτελοΐσε τό πραγματικό υπόβαθρο για τί διαμόρφωση των πόλεων ; Πώς δηλαδή στό τέλος τέλος προηγείται ή έγχείρηση του άσθενους χωρίς νά έχει γίνει διάγνωση, μόνο και μόνο για νά μη μείνει άνεργος ό γιατρός (όχι μόνο ό χειρουργός, αλλά και ό παθολόγος κι ό δερματολόγος κι όλες γενικά οι ειδιχότητες) ;

– Πώς θά εκπονηθούν αυτές οι μελέτες όταν είναι γνωστό ότι δέν υπάρχουν οι απαραίτητοι χάρτες, κινηματογραφήσεις, όταν λείπουν απαραίτητα απογραφικά στοιχεία, όποτε οι πολεοδόμοι, για νά εξασφαλίσουν τά προς τό ζήν, θά μετατραποΐν σέ ύπαλλήλους της Στατιστικής ;

– Πώς θά ενισχυθεί ή πρωτοβάθμια Τοπική Αΐτοδιοίκηση και πώς θά ύπάρξει οΐσιαστική άποκέντρωση άποφάσεων όταν ήδη από τό πρώτο στάδιο της έπιλογής των μελετητών άγνοΐνται οι δημοτικές άρχές, έχει τόν πρώτο λόγο ό Νομάρχης και τόν τελευταίο και άποφασιστικό ό Ύπουργός Χωροταξίας ; Γι' αυτά όλα τί έχει νά πει ό κ. Ύπουργός Έσωτερικών ;

– Πώς θά έπιτευχθεί ή απαραίτητη συλλογική αντιμετώπιση των προβλημάτων του χώρου, ό οΐσιαστικός διάλογος, όταν ή πολεοδομική αντίληψη πού πρυτάνευσε, μεταφράζεται στό : κάθε πολεοδόμος Β' ή Γ' και ή πόλη του, κάθε πόλη και ό ντόπιος της, κάθε μελέτη κι ένα έπείγον συνοικέσιο πτυχίων και έντοπιότητων (πραγματικών ή περιοριζομένων στην κάποια σχέση πού όλοι έχουν μέ κάποιο τόπο καταγωγής) ; Πιστεύει λοιπόν ό κ. Τρίτης, (πού θά πρέπει άναμφισόητητα νά έχει πληροφορηθεί αυτό τό έξτενλειστικό άλισθερισί) ότι διασφαλίζεται ή ποιότητα των μελετών μέσα από αυτές τίς, πραγματικά άπαράδεκτες, διαδικασίες συγχροής ομάδων ;

« Ιστορική πρόκληση» (όχι πρόσκληση), για τόν "Έλληνα τεχνικό και έπιστήμονα χαρακτηρίζει την «έπιχείρηση πολεοδομική άνασυγχρότηση 1982-84» ό κ. Τρίτης. Λόγω της φύσης και της κλίμακας της. Και ξέρει ότι σ' αυτή την πρόκληση, (τό συσσίτιο πού λέγαμε), θά ανταποκριθούν, θά ανταποκριθούμε όλοι, και ή ύπογράφουσα, Προβάλλοντας μέσω των συλλογικών μας όργάνων κάποιες έπιφυλάξεις, άντιρρήσεις, διεκδικήσεις (οι όποιες όμως συνάντησαν την κατηγορηματικά άρνητική στάση του ύπουργού). Και καταλήγοντας νά άποδεχθούμε την άδυναμία μας νά υιοθετήσουμε κοινή στάση διαμαρτυρίας γι' αυτήν την ολοκληρωτική ύποδάμηση της όποιας πολεοδομικής μας έμπειρίας.

Γιατί οι καιροί είναι χαλεποί.

Και γιατί στα οικονομικά χάλια πού έχουμε, ποιός νά μιλήσει για τίς άνορθόδοξες διαδικασίες άνάθεσης πού ακολουθούνται, για τίς νεοεισαχθείσες παρεκκλίσεις του Ν. 716 περί άνάθεσης μελετών, (ό όποιος, δέν ύπάρχει άμφιβολία, θά πρέπει κάποτε νά τροποποιηθεί στό σύνολό του), για τό γενικό άλαλούμ πού γίνεται στα διάφορα έπίπεδα προγραμματισμού και σχεδιασμού ; Για τίς χωρίς άρχή και τέλος προδιαγραφές, όπου ή έλλειψη κοινής λογικής κορυφώνεται σέ φολλκλορικές άπαιτήσεις άναλυτικής φύτευσης δρόμων, πάρκων και λοιπών κοινοχρήστων χώρων, σέ άξονομετρικά κεντρικών περιοχών, πλατειών και σέ προσδιορισμό των στάσεων των λεωφορείων, του φωτισμού των δρόμων και των καθισμάτων ; Ποιός νά έπισημάνει ότι δείχνει τουλάχιστον έλλειψη σοβαρότητας άν όχι άγνοια του προβλήματος ό άπαιτούμενος καθορισμός των όρίων όλων των οικισμών της έπαρχίας στην όποία άνήκει τό υπό μελέτη κέντρο, σέ μεγεθυμένους χάρτες ή αεροφωτογραφίες ; Ποιός νά

Δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

διαμορφωθεί για τόν τρόπο πού γίνεται από τά πρίν άκρως τεχνοκρατικά ή καταμέτρηση τής συνεισφοράς κάθε επιστήμονα (μέ ακρίβεια ανθρωποεβδομάδας) για κάθε πόλη κομόπολη και οικισμό ; Και κατά συνέπεια ο καθορισμός τής αντίστοιχης άμοιής ; Και ποιός τελικά νά αποφασίσει νά καταγγείλει τό γεγονός ότι κινδυνεύει ή Ελλάδα νά αποκτήσει ρυθμιστικά φτιαγμένα από χτεσινούς εργολάβους : Πώς θά αντίληφθει τελικά ή κυβέρνηση τής άλλαγής ότι τέτοιες «προκλήσεις» ιστορικές ή όχι, θά πρέπει κάποτε νά σταματήσουν ;

Άς είναι. Η «έπιχείρηση», είτε τό θέλουμε είτε όχι, ξεκίνησε. Και είναι κρίμα πού δέν ξεκίνησε σωστά, γιατί και από ρυθμιστικά έχει ανάγκη ή Ελλάδα και πρόβλημα άνεργίας υπάρχει και άναξιοποίητο επιστημονικό δυναμικό παραμένει.

Ίσως ή διασύνη νά οφείλεται έν μέρει στις δημοτικές εκλογές, πού απαιτούσαν τέτοιες έντυπώσεις πρωτοβουλίες «νοικοκυρέματος» τής χώρας. Ίσως ακόμη νά έχει σχέση μέ κάποια κονδύλια πού χάνονται άν δέν διατεθούν εγκαίρως (έτσι τουλάχιστον ακούστηκε). Έτσι κι άλλως όμως τά προβλήματα παραμένουν. Όπως και οι κίνδυνοι παγίδευσης σέ άδιέξοδα πού δύσκολα ξεπερνιούνται. Και κυρίως έμψανίζονται κίνδυνοι επιστροφής σέ μορφές άσκησης πολιτικής πού σέ τίποτα δέν θά διαφέρουν από ό,τι έχουμε χρόνια τώρα παρακολουθήσει. Όπότε βέβαια, τό «ραντεβού μέ τήν ιστορία» του ΠΑΣΟΚ, τουλάχιστον μέ τήν πλεοδομία και τά προβλήματα του χώρου, θά ναι κάπως δύσκολο νά γίνει στό νέο ιστορικό σταυροδρόμι πού περιμένει ο ύπουργός Χωροταξίας.

Βάσω Κιζήλου.

Περιμένοντας τό Νόμο-πλαίσιο για τήν έρευνα-και μιά μικρή άπεργία στό ΕΙΕ πού σημαίνει πολλά.

Οι στάσεις εργασίας του προσωπικού του Έθνικού Ίδρυματος Έρευνών (ΕΙΕ), άποτέλεσμα τής διάστασης άπόψεων μεταξύ έρευνητών, διευθυντών έρευνητικών κέντρων και μελών του Δ. Σ του ΕΙΕ αναδεικνύουν όρισμένες πλευρές τής κατάστασης πού επικρατεί στό Ίδρυμα και γενικότερα στον νευρολογικό τομέα τής έρευνας.

Πρίν τίς βουλευτικές εκλογές, παράγοντες στον τομέα τής έρευνας, αλλά και τά κόμματα τής αντιπολίτευσης συνέκλιναν σέ δύο διαπιστώσεις. Τήν άνυπαρξία στρατηγικής και τίς έλλείψεις βασικών προϋποθέσεων για νά υπάρξει έρευνα στην Ελλάδα. Η κυβέρνηση τής Δεξιάς λογίζοταν υπεύθυνη και καταδικαζόταν ή πολιτική πού ακολουθοῦσε. Στο ΕΙΕ τό Δ. Σ. πρίν τίς εκλογές - είχε διαμορφώσει μιά θέση σύμφωνα μέ τήν όποία μεταθίβαζε έξουσίες, από τό Δ. Σ. στους διευθυντές των κέντρων του Ίδρυματος. Ξεκίνησε μάλιστα τήν ίδια περίοδο και τήν προσπάθεια νά δημιουργήσει έσωτερικό κανονισμό λειτουργίας ό όποιος ποτέ δέν έγινε. Η προσπάθεια δέν έφτασε στό τέλος τής όχι μόνο επειδή πλησίαζαν οι εκλογές, αλλά εξ αίτίας των έσωτερικών αντιφάσεων του Δ. Σ. και κυρίως επειδή δέν λύθηκαν οι διάφωνίες πού ύπηρχαν, στην τότε κυβέρνηση τής Ν. Δ.

Μετά τίς εκλογές ή κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ άποδέχτηκε τήν παραίτηση του παλιού Δ. Σ και στή θέση του διόρισε νέο μέ πρόεδρο τόν καθηγητή Γ. Βουδούρη (ΕΜΠ) και μέλη τούς καθηγητές: Θ. Αγγελόπουλο, Η. Βογιατζόγλου, Α. Μπακόπουλο, Ε. Πρωτονοτάριο, Ε. Παπαθωμόπουλο, Θ. Σκουλικίδη, Μ. Τύπα, Ε. Ανδρόνικο, και άλλους. Ουσιαστικά όμως τό Ίδρυμα από τό Μάρτιο του 1981 μέχρι και τό Μάιο του 1982 δέν λειτουργούσε. Τό νέο Δ. Σ στις 19-7-82, εξέδωσε μιά άπόφαση για τή λειτουργία των κέντρων ή όποία, όπως σημείωνε τό ίδιο, «άνταποκρίνεται στις άνάγκες για εκδημοκρατισμό τής λειτουργίας των κέντρων, για άποκέντρωση και άνοδο τής άπόδοσης των έρευνη-

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

τών». Η απόφαση αυτή στην ουσία ήταν ένας πρόχειρος κανονισμός λειτουργίας του Ίδρυματος. Περιορίζε εξουσίες των Διευθυντών και είχε την πρόθεση να προωθήσει κάποιες μορφές αποκέντρωσης. Ουσιαστικά όμως, ενώ εξέφραζε τη θέληση για αναδιοργάνωση και έκδημοκρατισμό του ΕΙΕ, ακύρωνε τις προθέσεις και τις εξαγγελίες του ΔΣ. Μεταβίβαζε ξανά τις αρμοδιότητες στο Δ.Σ. και όπως σημείωνε χαρακτηριστικά στην απάντησή του ο Σύλλογος Προσωπικού, «τίς υπερεξουσίες του Διευθυντή αναλαμβάνει το πλησιέστερο προς το γνωστικό αντικείμενο του κέντρου μέλος του ΔΣ». Η απόφαση καθιέρωνε τη λειτουργία, σε κάθε κέντρο, Ύπαιθυμνικου Συμβούλιου του Κέντρου (ΕΣΚ), αλλά υπογράμμισε και διατύπωνε με σαφήνεια τόν εισηγητικό χαρακτήρα των ΕΣΚ και τόν αποφασιστικό ρόλο του ΔΣ, πράγμα που δέν ικανοποιούσε τη βασική θέση του προσωπικού να έχουν τά ΕΣΚ ουσιαστικές αρμοδιότητες. Η απόφαση αυτή άνεστάλη, μαζί και οι συζητήσεις, που είχαν αρχίσει μεταξύ του ΔΣ και έρευνητικού προσωπικού, με έγκύκλιο του Ύπαιθυμνου Έρευνας και Τεχνολογία κ. Γ. Λιάνη (1-10-82). Η έγκύκλιος τόνιζε, ότι δέν μπορεί να εφαρμοσθεί κανένας νέος κανονισμός στά Έρευνητικά Ίδρύματα μέχρι να συμπληρωθούν οι προκαταρκτικές επαφές, έτσι ώστε, «ή έπεξεργασία τών κανονισμών να συνδυαστεί με τήν αναδιάρθρωση τής έρευνητικής δραστηριότητας τής χώρας και τή ρύθμιση τής ύπόστασης τών έρευνητών». Τό ΔΣ του Ίδρυματος ανακάλεσε στις 27-10 τήν απόφασή του, έδωσε τις ίδιες εξουσίες στους διευθυντές, διατήρησε τά ΕΣΚ προσδιορίζοντας τή σύνθεσή τους. Έξάλλου όρισε ότι τά ΕΣΚ έχουν συμβουλευτικό χαρακτήρα, μέχρις ότου να γίνει ό «Νόμος-πλαίσιο» για τήν έρευνα.

Οί εξέλιξεις αυτές στο ΕΙΕ και ή κατάσταση όπως, διαμορφώθηκε μετά τήν έγκύκλιο του κ. Λιάνη σε όλα τά έρευνητικά ιδρύματα, είναι ένδεικτική απόψεων και επιλογών που θά καθορίσουν μελλοντικά τήν άνύπαρκτη σήμερα πολιτική τής κυβέρνησης στο τομέα τής έρευνας. Είναι φανερό δηλαδή, ότι ή κυβέρνηση δέν έχει συγκεκριμένη πολιτική και πρόγραμμα, που να στοιχειοθετεί μιά στρατηγική για τήν έρευνα. Υπάρχουν μόνο οι εξαγγελίες, ή ίδρυση του Ύπαιθυμνου Έρευνας και Τεχνολογίας και οι πρόσφατες δηλώσεις του πρωθυπουργού στην ΔΕΘ για τήν ανάγκη να δοθεί προτεραιότητα στην προώθηση έρευνητικών προγραμμάτων στο τομέα τής ηλεκτρονικής και τής βιολογίας.

Τό ΠΑΣΟΚ αντιμετώπιζει τώρα τά προβλήματα και τήν ανάγκη να διαμορφωθεί κάποια πολιτική στον τομέα τής έρευνας. Αν κρίνουμε δέ από τις αντιλήψεις που υποκρύπτει ή «έγκύκλιος Λιάνη» και τήν πρακτική του ΔΣ του ΕΙΕ ή πολιτική στην οποία προσανατολίζονται οι αρμόδιοι κυβερνητικοί παράγοντες στηρίζεται περισσότερο στον έλεγχο τών έρευνητικών κέντρων, τήν προώθηση τεχνοκρατών και τήν συγκεντρωτική λειτουργία τών ιδρυμάτων, παρά προς τή δημιουργία ενός θεσμικού πλαισίου, που να επιτρέπει τή δημοκρατική και αποτελεσματική λειτουργία τών έρευνητικών ιδρυμάτων, τήν αποκέντρωση και να εξασφαλίζει έρευνητές οι όποιοι, δέν θά είναι δέσμοι τής εξουσίας τών εκάστοτε διευθυντών, αλλά θά συμμετέχουν ενεργετικά στη διαμόρφωση τής γενικότερης πολιτικής και τών ειδικότερων επιλογών, στον τομέα τής έρευνας.

Η απόρριψη τής άποψης του Συλλόγου Προσωπικού ΕΙΕ σύμφωνα με τήν όποια καθοριστικό ρόλο στη λειτουργία και στην προσπάθεια έκδημοκρατισμού του Ίδρυματος θά έπρεπε να έχουν τά ΕΣΚ— με ουσιαστικές όμως αρμοδιότητες για τήν έρευνα, τόν προγραμματισμό, τή χρηματοδότηση και τή αξιολόγηση προγραμμάτων, μελετών και προσώπων— είναι μιά ένδειξη τής «άλλαγής», όπως τήν βλέπει τό Ύπαιθυμνιο Έρευνας και Τεχνολογίας και άλλοι παράγοντες, με τό «Νόμο-πλαίσιο» για τήν έρευνα. Η υιοθέτηση του συγκεντρωτισμού, στην περίπτωση τών διαφωνιών στο ΕΙΕ, δέν αποτελεί μόνο μία αντιδημοκρατική πρακτική. Είναι και δείγμα τών απόψεων εκείνων, που δέν επιθυμούν να μετέχει τό έρευνητικό προσωπικό στις διαδικασίες ενός ζωντανού έρευνητικού κέντρου, αλλά θέλουν να είναι απλός αποδέκτης αποφάσεων και έκτελεστής έντολών. Επομένως να του είναι δύσκολο ή απαγορευτικό να θέσει προβλήματα του που και πώς ή έρευνα.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Φαίνεται όμως ότι στόχος του κ. Λιάνη, και του ΔΣ του ΕΙΕ που τόσο συντομα και τόσο αλόγιστα πειθάρχησε στην ἐγκύκλιο του κ. Υπουργού, είναι ο έλεγχος των κέντρων έρευνας, με τό «Νόμο-πλαίσιο». Βέβαια μπορεί να αποκτήσουμε «Νόμο-πλαίσιο», όπως στα ΑΕΙ, και να χάσουμε την έρευνα. Μπορεί να έχουμε καλούς τεχνοκράτες, που θα φέρουμε απ' έξω, αλλά να μην υπάρχει πολιτική. Να έχουμε Δ.Σ και Υπουργείο, αλλά να μην λειτουργούν τά έρευνητικά κέντρα. Όλα αυτά μάλλον απασχολούν ελάχιστα ή καθόλου τό νέο Υπουργείο της «άλλαγής» και όσους έχουν αναλάβει να διαμορφώσουν μία πολιτική για την έρευνα και να δημιουργήσουν συνθήκες και προϋποθέσεις για να υπάρξει.

Στήν απαίτηση έτσι να δημιουργηθούν προϋποθέσεις παραγωγής και αναπαραγωγής της έπιστήμης στον τόπο μας, να ανοίξουν νέοι δρόμοι, να αξιοποιηθούν οι έρευνητές που δουλεύουν σε έρευνητικά κέντρα και όσοι δέν έτυχε να εργάζονται στα υπάρχοντα ιδρύματα ή κυβέρνηση, στο όνομα του «Νόμου-πλαίσιο» για την έρευνα, περιορίζει κάθε δυνατότητα και μετατρέπει τό επισημονικό δυναμικό σε έκτελεστή και μόνο αποφάσεων.

Η κινητικότητα, ο πλουραλισμός, ή ανεξαρτησία, οι υλικές προϋποθέσεις, ή αλλαγή νοοτροπίας και οι απόψεις που έχουν διατυπώσει έρευνητές, τόσο στο παρελθόν όσο και πρόσφατα, παραλέπονται στις καλλένδες της «άλλαγής». Και ή κρίση στα Έρευνητικά Ίδρύματα συνεχίζεται.

Γιάννης Φλώρος

Πολωνία, ή Καρχηδόνα της 'Αριστεράς

Όταν στις 13 Δεκεμβρίου 1981, τό πολωνικό ραδιόφωνο, με τή φωνή του στρατηγού Βόϊτσεχ Γιαρουζέλσκι, ανακοίνωσε στις 6.00 τό πρωί ότι «*από τά μεσάνυχτα ισχύει στρατιωτικός νόμος σε όλόκληρη τή χώρα*», έφτασε τότε στο μή παρέκει ή θεωρία για τίς «*ατέλειες*» του σοσιαλισμού. Χάθηκαν και τά τελευταία ψήγματα έπιχειρημάτων και γκρέμισαν οι ύστατες αυταπάτες.

Συγχρόνως, έγινε και κάτι άλλο. Είδαμε για πρώτη φορά, τήν εϋνομία της «σοσιαλιστικής» βίας να μην μπορεί να επιβληθεί και τήν έξουσία σοδαροφανώς έντρομη να μην μπορεί να υποκριθεί ότι βασιλεύει ή τάξη, όπως π.χ. στην Τσεχοσλοβακία.

Έγινε τέλος τό σπουδαιότερο: είδαμε για πρώτη φορά προλεταρίουσ: μεταλλουργούς και εργάτες ναυπηγείων και άνθρακωρύχους, είδαμε αυτό τό θεμέλιο του σοσιαλισμού, τήν εργατική τάξη, αυτό τόν όγκόλιθο της έπίσημης «σοσιαλιστικής» ιδεολογίας, να συσπειρώνεται μαχητικά, σε γιγάντιες άπεργίες, να καταλαμβάνει τά εργοστάσια και να προβάλλει αντίσταση στα πυροβόλα έπιχειρήματα του στρατού.

Είδαμε, με άλλα λόγια, ένα κίνημα ισχυρό και ώριμο, μιās πολιτικής και κοινωνικής ποιότητας, που ίσως δέν μπορούσε έτσι να δημιουργηθεί σε μία δυτική χώρα. Και τότε, γεννήθηκε ή έλπίδα πως ίσως οι Πολωνοί εργάτες θα μάς γλίτωναν από τό μή παρέκει της καταστροφής των όραμάτων για έναν καλύτερο κόσμο, από τό κενό της ιδεολογίας, από τό άδιαιμόρφωτο πολιτικό τραύλισμα όλων εκείνων που άρνιούνται τόν αντιιστορικό, αντιμαρξιστικό και δάρβαρο εκδυσισμό: «*είσαι με τό σοσιαλισμό ή με τόν καπιταλισμό*», και επιμένουν να μη διαλέγουν ανάμεσα σε δύο πρότυπα κοινωνικής καταπίεσης ή σε δύο πρότυπα στρατιωτικής επέμβασης. Γεννήθηκε ή έλπίδα πως ίσως οι Πολωνοί εργάτες θα ξανάχιζαν τό όνειρο ενός καλύτερου κόσμου.

Μόνο που ένας υπόκωφος κώδωνας του κινδύνου ήχει όλο και πιό καθαρά. Γιατί σύσσωμη ή πιό μαύρη αντίδραση στον κόσμο έξαφνα συγκινήθηκε με τούς εργάτες του Γκντάνσκ. Γιατί οι στρατηγοί κι οι άστυνόμοι στην Πολωνία

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

φυλακίζουν τούς εκλεγμένους συνδικαλιστές, πυροβολούν τούς απεργούς, στο όνομα του σοσιαλισμού, στο όνομα της εργατικής τάξης, στο όνομα του Λένιν και του Μάρξ. Γιατί ο Πάπας είναι Πολωνός και η εκκλησία βρίσκει όλα ακουόντων με τη μελίρροτη φωνή της, όπως συμβαίνει πάντα όπου επικρατεί κοινωνική βαρβαρότητα. Και πριν απ' όλα, γιατί η βία από ένα σημείο και πέρα είναι πάντα η πιο δυνατή, ο τρόμος επιβάλλεται και η οικονομική εξαθλίωση εξοντώνει όλους τούς ήρωισμούς. Μιά υπόκωφη απειλή πλανιέται: μπορεί νά γονατίσει ο πολωνικός λαός. Και νά χαθεί, όπως έγραφε τό σαραχτικό κείμενο τού Κουρόν.*

Όμως, αν αυτό γίνει, θά είναι ανυπολόγιστες οι συνέπειες για απρόοπτο χρόνο. Θά κυριαρχήσει η βαρβαρότητα απ' άκρη σ' άκρη στόν κόσμο. Θά αναβληθεί, ίσως για πολλές ζοφερές δεκαετίες, η δυνατότητα δημιουργίας μιάς νέας προοδευτικής ιδεολογίας.

Η Πολωνία είναι η Καρχηδόνα της άριστεράς. Έάν χαθεί η Πολωνία, θά μείνουν για χρόνια πολλά δύο εκδοχές για νά διαλέγουν οι νέοι: η επέμβαση τών Αμερικανών πεζοναυτών από τή μιά και τών σοβιετικών τεθωρακισμένων από τήν άλλη, η πρώτη για τήν «έλευθερία», η δεύτερη για τό «σοσιαλισμό».

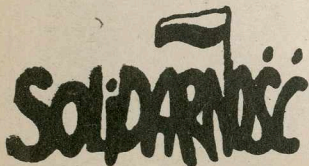
Η Πολωνία είναι η Καρχηδόνα της Άριστεράς. Η Άριστερά είναι πολύτιμο είδος και κινδυνεύει από εξαφάνιση. Πολύτιμο, γιατί ως χτές είχε κάποιες σημασίες πού χάνονται. Έκει πού ο σκοπός ήταν ένας κόσμος καλύτερος, σκοπός γίνεται τό δίκαιο τού ισχυροτέρου. Έκει πού ήθικη τους ήταν η θυσία για τήν δικαιοσύνη και τήν έλευθερία, στρεψόδικα αγωνίζονται νά δικαιολογήσουν τήν άδικία. Έκει πού σύμβολο τους ήταν ο μικρός και άοπλος Δαυίδ, γίνονται πρότυπά τους οι σιδερόφρακτοι ήρακλεις τού βασιλέως.

Σημαίες κόκκινες κρατάνε στην Έλλάδα σήμερα χιλιάδες όπαδοί τών στρατηγών και τής άστυνομίας. Έάν η Πολωνία χαθεί, η καταστροφή θά είναι ανυπολόγιστη. Ο ολοκληρωτισμός θά γίνει, δίχως άποχρώσεις πιά, από μαύρος δίχρωμος. Και με τίς δύο εκδοχές του θά είναι η πιο μεγάλη δύναμη στόν κόσμο. Και στή βομβαρδισμένη γή πάντοτε άργούν πάρα πολύ τά νέα άνθη νά ξεαναφυτρώσουν.

* Άννα Φραγκουδάκη

* Βλ. Πολίτης τευχ. 52, Ιούλιος 1982.

Η ΠΟΛΩΝΙΑ ΖΩΓΡΑΦΙΖΕΙ ΤΟΝ ΑΓΩΝΑ ΤΗΣ

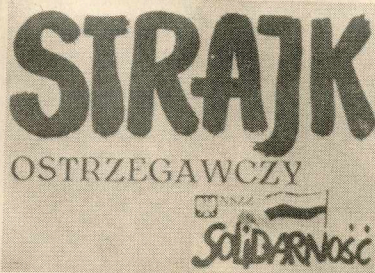
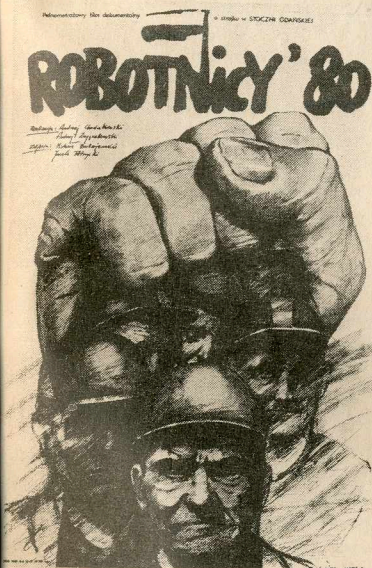
Από τόν Δεκέμβρη τού 1981, κάθε μήνα σχεδόν με σταθερό ρυθμό, ο δυτικοευρωπαίος πού θά 'θελε νά ξεχάσει είναι αναγκασμένος νά δέχεται κάποια ένοχλητική είδηση σχετικά με τή λαϊκή αντίσταση στή στρατοκρατούμενη Πολωνία. Και οι είδησεις αυτές δείχνουν ότι η Άλληλεγγύη ήταν τό ύψιστο κοινωνικό και πολιτικό μόρφωμα τής πολωνικής κοινωνίας πού έθεσε επί τάπητος τό ζήτημα τής διαχείρισης τής τύχης τού έθνους από τήν εργατική τάξη. Τό ότι κάθε Πολωνός πολίτης δέν συναινεί στή στήριξη τής δικτατορίας τού Γιαρουζέλσκι είναι τουλάχιστον δείγμα ότι η εργατική τάξη έπαιζε πραγματικά ρόλο ήγεμονικό και οι κατευθύνσεις πού γεννήθηκαν στο Γκντάνσκ, τό Ράντομ και όλους τούς άγώνες τής περασμένης δεκαετίας έγιναν υπόθεση ενός ολοκληρου λαού.

Όστόσο ένας τομέας λιγότερο σημαντικός για τήν τύχη τής Πολωνίας αλλά ένδεικτικός για τό χαρακτήρα τού κινήματος είναι οι τομέας τών γραφικών τεχνών, τών συμβόλων πού χρησιμοποιήθηκαν για τήν προπαγάνδα τής «Άλληλεγγύης».

Η σημασία τών συμβόλων αυτών είναι άλλωστε φανερή κι απ' τό γεγονός ότι κανείς δέν μπορεί πιά νά σκεφτεί τήν «Άλληλεγγύη» η τήν Πολωνία, χωρίς νά φέρει στό μυαλό του τήν εικόνα τού «Solidarnosc» όπως παλιότερα κανείς δέν μπορούσε νά σκεφτεί τό Κομμουνιστικό Κίνημα χωρίς τό σφυροδρέπανο.

Τό σύμβολο «Solidarnosc» έχει ώστόσο μιά πολύ συγκεκριμένη ιστορία πού γεννιέται μαζί με τό συνδικάτο σηματούοντας συγχρόνως και μιά νέα τάση στήν εξέλιξη τών γραφικών τεχνών. Ός τό 1980 πού έγινε η 8η

Δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Άρθρο συνθήματα, αρθροκόμικα, αφίσες, αφίσες

Μπιενάλε αφίσας στη Βαρσοβία οι γραφικές τέχνες της «πολωνικής σχολής» βρίσκονται, πέρα από φωτεινές εξαιρέσεις, σε παρακμή. 'Η νέα τάση πρωτοεμφανίζεται τό 1981 στο φεστιβάλ αφίσας του Κάτοβιτς και άδιαμφισβήτητος πατέρας της θεωρείται ο Jersy Janiszewski πού πήρε τό πρώτο βραβείο για τήν αφίσα του «Solidarność - POLSKA '80». Νά πώς διηγείται ο ίδιος τή γέννηση του συμβόλου πού έμελλε νά συνδεθεί μέ τίσ τύχες του πολωνικού συνδικάτου αλλά και νά υποδείξει μιά νέα κατεύθυνση τών γραφικών τεχνών όπου κυριαρχεί ή άπλότητα, τό ελεύθερο σχέδιο στό χέρι, ή άμεση και κατεξοχήν πολιτική σημασία του μηνύματος. «Μιά μέρα τόν Δεκέμβρη του '70 όταν σπούδαζα ότή σχολή γραφικών τεχνών τής Βαρσοβίας μπαίνει κάποιος σπουδαστής και φωνάζει «Έ, παιδιά, τό Γκντάνσκ καίγεται». Τόσο φοβήθηκε τότε ή διεύθυνση τής σχολής τήν αντίδρασή μας πού μάς υποχρέωσε νά φέρουμε από τούς γονείς μας ένα πιστοποιητικό όπου νά φαίνεται ότι τό απόγευμα γυρίσαμε σπίτι μας απ' όπου και φύγαμε τό άλλο πρωί, προτού πάμε στη σχολή. Αύτή ήταν ή έκφραση τής ελευθερίας στην Πολωνία.

Τό 1980 - κάτοικος πιά του Γκντάνσκ - όταν έμαθα ότι οι εργάτες είχαν κατέβει σε άπεργία έτρεξα εκεί γεμάτος συναισθήματα. Σε λίγες μέρες μόρεσα νά βρεθώ μέσα στα ναυπηγεία. 'Ο άέρας ελευθερίας και άλληλεγγύης πού επικρατούσε μέ αναστάτωση. Καταλαβαίναμε μιά γλώσσα άπλή, καθαρή και άληθινή. Θέλησα λοιπόν κι εγώ νά συμμετάσχω στην υπόθεση, νά τήν υποστηρίξω ως γραφίστας, νά έκφράσω έτσι και τή δική μου προσωπική εξέγερση.

Βρισκόμουν στην αίθουσα συζητήσεων όπου συγκεντρώνονταν οι αντιπροσωπείες τών εργατών άπ' όλη τήν Πολωνία. 'Ο κόσμος έγραφε όπως μπορούσε ανακοινώσεις, έκκλησεις, όνόματα περιοχών και εργοστασίων πού αντιπροσωπεύονταν μέ όποια υλικά έβρισκε πρόχειρα.

'Η πρώτη μου αντίδραση ήταν νά μπει κάποια τάξη σ' όλα αυτά. 'Οστόσο μιλώντας μέ τή γυναίκα μου αυτή ή ιδέα μου φάνηκε γελοία μιά

πού κατέστρεφε τήν αυθεντικότητα τής συνέλευσης. Σκεφτήκαμε τότε νά φτιάξουμε μιά αφίσα όπου τό γραφικό σύμβολο μπορούσε νά ταυτίζεται μ' αυτό πού ύπήρχε, όπως μερικά χρόνια πριν τά γαρίφαλλα στα κανόνια συμβόλιζαν τήν Πορτογαλική επανάσταση. Φανταστήκαμε τότε ένα κάγκελο τών ναυπηγείων πού χώριζε αλλά συγχρόνως ένωσε τούς εργάτες μέ τούς πολίτες πού μαζεύονταν χιλιάδες. Σκεφτήκαμε επίσης λουλούδια, σημαίες αλλά τελικά άποφασίσαμε για ένα σύνθημα πού μέ διατηρούσε τίσ ίδιες λειτουργίες μέ τό σχέδιο.

'Η γραφική μορφή βρέθηκε παρατηρώντας τά συνθήματα πού γράφτηκαν στους τοίχους άπ' τούς εργάτες. Τήν επομένη νύχτα, ψάχνοντας τό σύνθημα, ένας νέος ποιητής πρότεινε τήν «Άλληλεγγύη». Τά γράμματα τους έπρεπε νά 'ναι ένωμένα και νά δίνουν τήν αίσθηση του πλήθους πού προχωρεί μπροστά, δεμένο χέρι-χέρι. Κι επειδή τά γεγονότα είχαν ήδη άποκτήσει πανευρωπαϊκή σημασία πρόσθεσα τήν Πολωνική σημαία. 'Η γραφή, μιά πού μπορούσε νά ήταν έργο κάποιου εργατή στον τοίχο, έπρεπε νά 'χει ένα μόνο χρώμα. Τό κόκκινο τής σημαίας. Και τό έργο ολοκληρώθηκε».

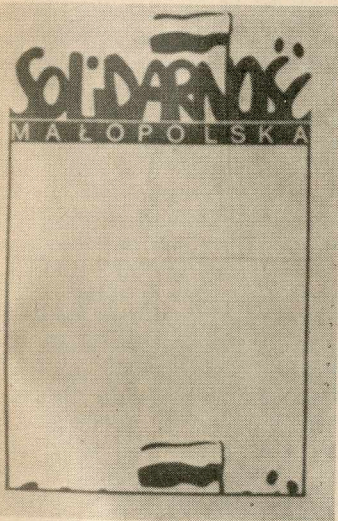
Λίγο άργότερα τό αυτόνομο συνδικάτο υιοθέτησε τό όνομα «Solidarność» και τό σύμβολο του Janiszewski. (Τό όνομα άποτελούσε ήδη τίτλο ενός πληροφοριακού δελτίου πού κυκλοφορούσε). 'Από τότε ή δραστηριότητα μιάς ομάδας γραφιστών γύρω από τόν Janiszewski εντάθηκε ουσιαστική. Τυπώθηκαν χιλιάδες αφίσες, μπλουζες, παραλλαγή του συνθήματος πού συμβόλιζε και συμβολίζει τόν άγώνα του πολωνικού λαού για τήν ελευθερία. Τό κίνημα αυτό, ως καλλιτεχνικό κίνημα, θά 'ναι ίσως εφήμερο. 'Αλλά τά σημάδια πού θ' άφήσει στην εξέλιξη τών γραφικών τεχνών στην Πολωνία θά 'ναι σίγουρα πολύ βαθιά.

* Τό άπόσπασμα είναι από τό άρθρο του Bogdan Borkowski, B&T, no 42, Φεβρ. 1982.

Π.Κ.

Ο Γερου Γιανιζέβσκι

1970
GRUDZIEŃ

Νέα τεχνολογική επανάσταση made in Greece

του Λεωνίδα Λουλούδη

Θεωρήσαμε ήδη, συνοπτικά, τις διεθνείς (Πολίτης, τευχ. 54) διαστάσεις του φαινομένου που αποκαλείται νέα τεχνολογική επανάσταση ή τρίτη βιομηχανική επανάσταση. Σ' αντίθεση με την πρώτη των μηχανικών εφαρμογών (1750-1860), τη δεύτερη των έπιστημονικών ανακαλύψεων (1880-1920), ή τρίτη αρχίζει μεταπολεμικά και εξελίσσεται ραγδαία στις μέρες μας. Μαζί με τη βιοτεχνολογία οι βιομηχανικές εφαρμογές των ηλεκτρονικών προγραμματιστών επιβάλλουν αναδιαρθρώσεις στην παραγωγική διαδικασία με αμφιλεγόμενες κοινωνικές συνέπειες. Ορισμένες εξ αυτών έχουν ήδη αναφερθεί. Το δεύτερο αυτό κείμενο αναφέρεται στην απόφαση της κυβέρνησης να μη μείνει η Ελλάδα, κατά τον πρωθυπουργό, «κι αυτή τη φορά έξω από τη νέα τεχνολογική επανάσταση». Έξετάζεται πρώτα η μεθοδολογία που ακολουθεί το νεοσύστατο υπουργείο Έρευνας και Τεχνολογίας για να εφαρμοστεί την κυβερνητική απόφαση. Στη συνέχεια ή απόφαση κατευατή σε σχέση με τις δυνατότητες και τά προβλήματα εφαρμογής της.

Ζητώντας τόσα πολλά από τόσο λίγους

Τό 1979 από τον Πολίτη επέκρινα την έκκληση του Α. Ανδριανόπουλου, αρμοδίου υπουργού έπιστημών τότε προς τους Έλληνες έπιστήμονες του έξωτερικού για τη συγκρότηση «τράπεζας έγκεφάλων». Διαμαρτυρόμουν για την άδιαφορία του υπουργού μπροστά στην αδράνεια ή υπολειπιοτικότητα των έγχώριων έρευνητικών εργαστηρίων και προγραμμάτων. Ήταν όμως μία εποχή που ή άδιαφορία αυτή φαινόταν εύλογη. Στη Δεξιά όφειλόταν οι έξαιρετικά χαμηλές πιστώσεις για την έρευνα. Και στην Έδρα ή κακή οργάνωση διάθεσης κι αυτών των ποσών. Απρογραμμάτιστες άγορές πανάκριβων αλλά υποαπασχολούμε-

νων συσκευών, πλούσιες ιδιωτικές και άνυπαρκτη δημόσιες βιβλιοθήκες, γραφειοκρατικές δυσχέρειες στη διάθεση των πιστώσεων και άπομονωτισμός των εργαστηρίων ακόμη και όταν συγγενή θέματα επέβηλαν συνεργασία. Έτσι ήταν τότε. Σήμερα, τρία χρόνια αργότερα όμως, με τη Δεξιά «στο χρονοντούλαπο της ιστορίας» και την κοσμογονία-γιά άλλους τερατογονία - του νέου νόμου για τη «δομή και λειτουργία των ΑΕΙ», σε ποιόν ν' αποδώσουμε την παράταση πολλών εκ των κακώς κειμένων μισού αιώνα πανεπιστημιακού δίου ; Θά άντιταχθεί ότι στις αδράνειες προσαρμογής που έχει προκαλέσει ή εφαρμογή (3) του νέου νόμου όφείλεται ή χαλάρωση και των έλάχιστων δειγμάτων ζωής και λειτουργίας της ακαδημαϊκής κοινότητας. Η διαδικασία σύνταξης και ψήφισης του νέου νόμου δέν φαίνεται να έμπνέει την άνάληψη υπεύθυνων πρωτοβουλιών. Οι πάντες άναμένουν τις σιδυλλικές άλλωστε έγκυκλίουσ του μεγάρου της όδοϋ Μητροπόλεως. Διδάσκοντες, διδασκόμενοι προγράμματα έρεϋνης και τεχνικός έξοπλισμός άδρανούν έν όψει καλύτερων ήμερών. Όταν οι πιστώσεις όταν τά μεταπτυχιακά, όταν... άνθρωποι και μηχανές θ' άξιοποιηθούν.

Νά όμως που κάποιος κινείται. Ο κ. Λιάνης δαφνοστεφής αρχιτέκτονας του νέου πανεπιστημίου όργώνει σαν άφεντικό της έρευνας πιά, τά πέρατα του κόσμου ψάχνοντας για «Έλληνες έπιστήμονες του έξωτερικού που έχουν μεγάλη πείρα στους κλάδους της ύψηλης τεχνολογίας, της μικροηλεκτρονικής της βιοτεχνολογίας»... Και επειδή ως γνωστόν έξω πάμυ καλά με τό μέσα τί γίνεται ; Υποτίθεται ότι ή κυβερνητική έμμονή στην αναδιάρθρωση της πανεπιστημιακής δομής άξιολογούσε ως αναγκαίο όρο για την άνάιρεση της κρίσης μία νέα ιεραρχία της ακαδημαϊκής κοινότητας ύπολογίζοντας σ' όλες εκείνες τις διδακτικές και έρευνητικές δυνάμεις που έξουδετέρωνν ή καθηγητική έξουσία. Γιατί και σημαντικές έπενδύ-

σεις έγιναν τά τελευταία χρόνια σε «ύλιχοτεχνική ύποδομή» και κυρίως έκτεταμένη ανανέωση του σ' έμφυχο υλικό μέ διεθνείς εμπειρίες. Όπως άλλωστε και στά σημαντικότερα κρατικά ιδρύματα εκτός των πανεπιστημιακών τειχών. Σ' αυτή τήν κοινότητα θά 'πρεπε φυσιολογικά νά αποθέσει στοργικά ή κυβέρνηση όσα ή άφροντις δεξιά συστηματικά στερούσε. Άποσαφηνίζοντας τούς στόχους, αυξάνοντας τίς πιστώσεις, οργανώνοντας τήν όρθολογική τους ανάλωση. Γιατί βέβαια μέρος του προβλήματος απεικόνιζε ή θέση - ότι για τήν έρευνητική ύποτονικότητα ευθύνεται ή έλλειψη εμπειρών έρευνητών. (Συνέδριο Πανεπιστημιακών Δυτικής Ευρώπης 1977). Τό καθοριστικό πρόβλημα ήταν ή αξιοποίηση αυτής τής εμπειρίας. Τά μονοπάτια είναι πατημένα. Οί περισσότεροι Έλληνες έπιστήμονες του έξωτερικού, έγραφε πρόσφατα ο Μάργαρης του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, κάνουν έρευνα μή προσαρμοσμένη στις ελληνικές συνθήκες ή σταματούν τελείως, λίγοι έπιχειρούν τόν έγκλιματισμό της όποτε αντιμετωπίζουν τήν «άξιοσπρητή» της χρηματοδότηση. Θά άντέτασσε βέβαια σ' όλα αυτά ό νύν ύπουργός τήν πρόθεση του «νά έναπαπροσδιορίσει τή δομή, τό ρόλο και τό σχεδιασμό» των ύπαρχόντων ιδρυμάτων έρευνας, όμως τό παράδειγμα του πανεπιστημίου είναι εύγλωττο ως προς τήν έμφαση πού ήδη έχει δοθεί στό «άτομα» και όχι στις «δομές». Όπως παλιότερα, όπως πάντα.

Άλλά και από τήν άλλη μεριά, τί είναι άλήθεια αυτοί οί πολύπειροι «έπιστήμονες του έξωτερικού»; Στή σύλληψη του κ. Ανδριανόπουλου μία δύναμη, ή άλλη «τράπεζα έγκεράλων». Ο φιλελεύθερος τεχνοκρατικός του ήταν εκ προοιμίου ύποπτος, όχι γιατί άγνοούσε ότι στις μέρες μας ό μύθος τής τεχνολογικής ουδετερότητας είναι διάτρητος, αλλά εξαιτίας τής συντηρητικής του προέλευσης. Αντίθετα ό συνάδελφός του κ. Λιάνης δικαιούται τήν ίδια άγνοια έπειδή έπιδιώκει τή μεταφορά τής τράπεζας οίκαδε και κυρίως ως προοδευτικός. Μέ μία σημαντική ύπεροχή ειλικρίνειας του Άνδριανόπουλου. Έπειγεται λύσεων άδιαφορεί για τό χώρο προέλευσής τους. Άσώματες οι κεφαλές. Ο κ. Λιάνης έπεται, θέλει λύσεις. Άλλά άπλως όμως έπαγγέλλεται τή σύσταση ενός κοινωνικού θεσμού, τής Έρευνας. Λύσεις όποιες, άπ' όπου. Αυτές θά άποδείξουν τήν ύπαρξη του θεσμού. Και για τούς δύσπιστους ίδου ένώματες οι κεφαλές. Διαθέτουμε ήλιο, θάλασσα, φιλοξενία και τόνοους προδλήμάτων - λείπουν ό νοϋς ή γνώση ή ύψηλή, ή εμπειρη. Ποτέ από τόσο λίγους δέν ζητήθηκαν τόσα πολλά. Κι όμως...

Άν πρίν βγει στόν πηγαμό για τήν Άμερική ό κ. Λιάνης μελετούσε τήν εκθεση του καθηγητή Τ. Λέβετ για τήν ανάπτυξη τής βιοτεχνολογίας στήν Έλλάδα πού συντάχθηκε κατ' έντολήν του τέως Ύπουργείου Συντονισμού, θά ανακάλυπτε ότι δέν άνεχώρησε εκ τής Έρήμου των Ταρτάρων. «*Η βιοτεχνολογία*» κατό τόν Λέβετ «άπαιτεί μία καθαρά διατυπωμένη ένθνική πολιτική, μίαν άναγνώριση των όσων ύπαρχουν ένθνικά, για μία βέλτιστη μεταφορά και ένα οργανωτικό σκελετό πού χρίζει πάνω στις ήδη ύπαρχουσες έπιστημονικές και τεχνολογικές δομές (...). πρέπει νά τονίσουμε ότι στήν Έλλάδα ή βιολογία είναι σε μερικάς περιοχές ήδη αναπτυγμένη μέ έρευνητικές ομάδες πού ή προσπάθειά τους κινείται σε διεθνές επίπεδο (...). Η εισαγωγή ξένου μοντέλου νά άποδειχθεί χρωκοπία (...) ή Έλλάδα πρέπει θά αναπτύξει δικό της μοντέλο τεχνολογίας και έρευνας επί τόπου (...)

τά πανεπιστήμια θά 'πρεπε νά γίνουν πράγματι τό φυτώριο τής έρευνητικής μόρφωσης». Οί άπόψεις αυτές του Λέβετ άποκτούν ιδιαίτερο ένδιαφέρον όταν τίς συνδέει μέ όρισμένα κοινωνικά και φιλοσοφικά προβλήματα από τήν ανάπτυξη τής βιοτεχνολογίας πού ήδη περιγράψαμε στό πρώτο μέρος αυτού του κειμένου. Γιατί άν στις αναπτυσσόμενες χώρες μία ήδη διαμορφωμένη και λειτουργούσα έπιστημονική κοινότητα δοκιμάζεται από τήν προσαρμογή των άκαδημαϊκών ήθών αίωνων στις άπαιτήσεις του σύγχρονου μάρκετινγκ, στις ύπό διαμόρφωση αντίστοιχες κοινότητες των αναπτυσσομένων χωρών τί θά συμβεί; Η κατανόηση των βασικών μηχανισμών «ή πληρέστερη εικόνα του κοσμοειδώλου» δέν άποτελεί μόνο ευγενή άκαδημαϊκή φιλοδοξία αλλά και προϋπόθεση sine qua non για τήν ουσιαστικοποίηση ενός ένθνικού προγράμματος έρευνας. Βασικής και εφαρμοσμένης. Καθώς ή κατανόηση αυτή άποτελεί κατεξοχήν έργο τής πανεπιστημιακής κοινότητας, πού άποκτά ένθνική σημασία άν θεωρήσουμε ότι ως έπιστημονικό σχέδιο - πρίν από κάθε εφαρμογή και χρησιμοποίησή του - συνδέεται μ' ένα όρισμένο κοινωνικό σχέδιο, δέν πρέπει νά άνατεθεί άποκλειστικά ή κατά προτεραιότητα σε ιδρύματα στενά συνδεόμενα μέ τή βιομηχανία. Άκόμα κι ή Ίαπωνία παρά τίς έπιτυχίες της στόν τομέα, πού στηρίχθηκαν στή παραδοσιακή τεχνολογία ζυμώσεων, αντιμετωπίζει σήμερα προβλήματα από τήν καθυστέρηση τής σε βασική έρευνα, και στήν εκθεση τής ΕΟΚ για τή βιοτεχνολογία έπισημαίνεται ότι ή Ευρώπη δέν πρέπει νά αντιγράψει τήν Ίαπωνία ή τίς ΗΠΑ αλλά νά προτιμήσει χαλαρή διασύνδεση άκαδημαϊκών ιδρυμάτων και βιομηχανίας. Στήν Έλλάδα μέ δεδομένες τίς οικονομικές και οργανωτικές άδυναμίες στήν έρευνα ό κίνδυνος εξαιτίας τής ακολουθούμενης πολιτικής του ύπουργείου έρευνας είναι διπλός: και ή εφαρμοσμένη έρευνα, νά όδηγηθεί σε μία άμεση σύνδεση μέ τή βραχυπρόθεση άποδοτικότητα των επενδεδυμένων κεφαλαίων, σε τομείς αίχμης για τή διεθνή άγορά, και ή βασική έρευνα νά θεωρηθεί άπασχόληση άργόσχολων άκαδημαϊκών, μέ άμεση συνέπεια τή μεγαλύτερη περιθωριοποίηση του πανεπιστημίου, και ως εκ τούτου άδυναμια νά συγκροτείται και νά αναπαράγεται μία εγχώρια έπιστημονική κοινότητα. Άς σημειωθεί ότι ειδικά στό παράδειγμα τής βιοτεχνολογίας ή διάκριση βασικής και εφαρμοσμένης έρευνας είναι άσαφής, όμως στό συννε αυτόν του παραδείγματος τομείς, σχεδιασμοί, εφαρμογές άποτελούν όρο και λόγο ύπαρξης αυτής τής εγχώριας έπιστημονικής κοινότητας. Μ' αυτή τήν έννοια είναι ψευδοδίλημμα άν όρθως έπιλέχτηκε ή βιοτεχνολογία. Τό ζήτημα είναι άν μέ τό πρόσθετο κίνητρο των σύγχρονων εφαρμογών τής βιολογίας θά δοθεί μία ώθηση στή βιολογική μας παιδεία. Η όποια «χωλαίνει στή Μέση Παιδεία, χωλαίνει στό ΑΕΙ» κατά τόν καθηγητή Μπέτ του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Και ή όποια άπαιτείται σήμερα όχι μόνο εξαιτίας τής συναλλαγματικής έπιδεινωσης αλλά κυρίως ως προϋπόθεση διατύπωσης και προώθησης των ένθνικών μας έπιλογών πρίν όλα καθορισθούν από τίς έπιταγές του διεθνούς έμπορίου και τίς «εμπειρίες» των Έλλήνων έπιστημόνων του έξωτερικού. Προϋπόθεση άπλήρωτη διά μεταφοράς, έξαγοράς, έμβολιασμού. Γιατί ή έλλειψη της δέν συνιστά είδος έν άνεπαρκεία αλλά άνεπαρκεία ζωής, σκέψης και πράξης. Άπόδειξη ή τελευταία έλληνογαλλική συνεργασία στόν τεχνολογικό τομέα όπου κατά τά λεγό-

μενα Γάλλων κορυφαίων παραγόντων οι Έλληνες συνάδελφοί τους «δέν έχουν συνειδητοποιήσει ποιά είναι τό ακριβές θέμα τών συζητήσεων μέ αποτέλεσμα οί διάφορες συνομιλίες νά έχουν γενικόλογο χαρακτήρα» καί κατά τόν Οικονομικό Ταχυδρόμο άφορούσαν περισσότερο τί θά πούλησει ή Γαλλία στήν Ελλάδα παρά τό αντίστροφο.

Πρώτα έκσυγχρονισμός μετά έκδημοκρατισμός, σοσιαλισμός τέλος;

Γιά τήν έλληνική κυβέρνηση άλλο Πολιτισμός κι άλλο Τεχνολογία. Έθνικιστικός ιδεαλισμός στό ύπουργείο Πολιτισμού, διεθνιστικός ύλισμός στό ύπουργείο Τεχνολογίας. Άς σημειώσουμε τήν προσεκτική διατύπωση τού γνωστού μας κ. Σρεμπέρ, νύν διευθυντού τού Γαλλικού Διεθνούς Κέντρου Πληροφορικής: «Συμφωνώ μέ τήν άποψη τού κ. Α. Παπανδρέου, ότι σήμερα μία χώρα προκειμένου νά μπει στήν εποχή τών μικροκομπιούτερ δέν είναι ανάγκη νά περάσει άπ' όλα τά βιομηχανικά στάδια(...) είναι άπαραίτητο (δμως) νά πραγματοποιηθεί μία ούσιαστική άνατροπή στή περιορέουσα κί υλοούρα... Καί άπό τήν άποψη αύτής, τό Γαλλικό Διεθνές Κέντρο Πληροφορικής μπορεί νά δοηθήσει σέ μεγάλο βαθμό τίς προσπάθειες τής κυβέρνησής σας νά προωθήσει τό έλληνικό τεχνολογικό επίπεδο». Τό εισιτήριο στή θαυμαστή εποχή τών μικροκομπιούτερ, άπαιτεί μία άνατροπή - ούτε καν άλλαγή - στήν περιρέουσα κουλτούρα. Βέβαια ή γαλλική προσφορά περιορίζεται στήν προώθηση τού έλληνικού τεχνολογικού επιπέδου. Δέν χρειάζεται νά άνατρέξει κανείς στόν γνωστό όρισμό τής κουλτούρας πού περιλαμβάνει όχι μόνο τίς γοητικές έκκλησίες τού 19ου αιώνα άλλα καί τόν τελικό τού κυπέλλου Άγγλίας, γιά νά ύποπτευθεί ότι ή άνατροπή τής άφορά κάτι περισσότερο άπό τήν τεχνική παιδεία στήν όποία αναφέρεται ό Σρεμπέρ. Άφορά τόν «προσανατολισμό» καί τίς «άξίες» όλόκληρης τής κοινωνίας. Άντίθετα, γιά τόν Έλληνα πρωθυπουργό «προσανατολισμός» καί «άξίες» άφορούν τό μέλλον, τό σήμερα άχρουν καί άσομο μās σταζοκεφαλιάζει μέ τά άθλια χρέη πού κατέλιπε ή δεξιά διαχειρίσει. Γι' αύτό «πρώτα έκσυγχρονισμός, μετά έκδημοκρατισμός, τέλος σοσιαλισμός». Καί έπειδή ό έκσυγχρονισμός διαφέρει άπό τίς διαδικασίες άλλαγής πού πάντα συντελούνταν σ' όλες τίς κοινωνίες, κατά τό ό,τι είναι άποτέλεσμα μιάς «έπιστημινικής καί τεχνολογικής επανάστασης» οί προτεριαιότητες είναι δεδομένες καί έκφράζονται σαφώς σέ πρόσφατες δηλώσεις τού Υπουργού Έθνικής Οικονομίας. Πληθωρισμός, άνεργία, κακής ποιότητας ύπηρεσίες δέν άποτελούν παρά «παθολογικές έκδηλώσεις ενός καί μόνο φαινομένου, δηλαδή τής παραγωγικότητας τής οικονομίας μας». Τό χαμηλό επίπεδο παραγωγικότητας όφείλεται στίς δυσμενείς συνθήκες παραγωγής, τό συγκριτικά χαμηλό ύψος επενδύσεων καί τό γεγονός ότι ένα μεγάλο μέρος τών επενδύσεων είχε διοχετευθεί τά πρασαίνο χρόνια σέ τομείς πού σήμερα έχουν πάψει νά είναι διεθνώς ανταγωνιστικοί. Άποκλείοντας τό ένδεχόμενο ν' αντιμετωπισθεί ή αντίφαση άνάμεσα στό ύψος τής παραγωγής καί τή ροπή γιά ψηλή κατανάλωση μέ τή παρασαομγή τής δεύτερης στά έπίπεδα τής πρώτης, ή κυβέρνηση προτίθεται νά άκολουθήσει τή λεγόμενη άναπτυξιακή λύση προωθώντας ένα επενδυτικό πρό-

γραμμα πού θά τοποθετήσει τή χώρα μās «στή χορεία τών τεχνολογικά άναπτυγμένων χωρών». Έδώ καί πρώτα λοιπόν έκσυγχρονισμός, ό σοσιαλισμός μπορεί νά αναμένει. Κι άν ή «έπιστημονική καί τεχνολογική επανάσταση» δέν μās περισσεύει, τό Κέντρο τού κ. Σρεμπέρ ή οί Άμερικάνοι τού κ. Λιάνη νά ναι καλά. Τό κύριο πρόβλημα σήμερα είναι ή χαμηλή παραγωγικότητα καί έπειδή τό συνοθύλευμα τού άπληστου κορπορατιδισμού συμβάλλει στήν άνοδο κυβερνήσεων «τής άλλαγής» άλλα δέν έγγυάται διόλου τή συμμόρφωση στή φρόνιμη εισοδηματική τους πολιτική ή λύση είναι μία: ύψηλή τεχνολογία. Δέν είναι πλέον ή διεύθυνση τής καπιταλιστικής επείχειρησης πού επιδιώκει τήν ξεσαφάνιση τών παραγωγών άπό τήν παραγωγική διαδικασία άλλα ή κυβέρνηση τού λαού. Προτιμότερη ή καταβολή επιδομάτων άνεργίας παρά ή μειωμένη ανταγωνιστικότητα στή διεθνή άγορά. Όποιοι μπορούν. Όμως όλοι «πρέπει νά προτάξουμε τήν οικονομική άνάπτυξη στήν ιδεολογική προκατάληψη» κατά τόν Φάμπιους σοσιαλιστή ύπουργό οικονομικών τής Γαλλίας. Καί όχι μόνον αύτου. Είναι έξαιρετικά ένδιαφέρουσα ή σύγκλιση αντιδιαμετρικών, κατά τ' άλλα, άπόψεων τού άριστρου φάσματος στό συγκεκριμένο θέμα. Είτε πρόκειται γιά τά χονδροειδή άναμασήματα τής σταλινικής τελεολογίας: «κάθε βήμα πός τήν άνάπτυξη τών παραγωγικών δυνάμεων αντικειμενικά, αναπόφευκτα οδηγεί στήν παραπέρα τελειοποίηση καί τό βάθεμα τού καταμερισμού έργασίας(...) πού άποτελεί νομοτελειακή τάση τής οικονομίας, γενικά προοδευτική καί καί αύξάνει τήν παραγωγικότητα.» (Ομάδα Έργασίας τού ΤΕΕ Δ. Ελλάδας, Συνέδριο γιά τήν Άνάπτυξη Μάιος 1981) ή γιά τά αίρετικά σχόλια τού παρόντος περιοδικού (τεύχος 43) στό βιβλίο «Τεχνολογία Προσαρμοσμένη ή Τεχνολογία Ύπαναπτυγμένη» τού Α. Έμμανουήλ ότι οί ύπανάπτυκτες χώρες ή οί υπό άνάπτυξη ή καί οί μέσης άνάπτυξης άν θέλουν πραγματικά νά καταργήσουν τό καθεστώς τής εξάρτησης, πρέπει νά κάνουν, όσο τό μπορούν, αύτό πού κάνουν καί οί άναπτυγμένες: νά ευνούσουν τή μεταφορά τεχνολογίας καί μάλιστα τής τεχνολογίας αιχμής, δηλαδή έντάσεως κεφαλαίου πού είναι πιο παραγωγική καί όχι έργασίας. Χωρίς νά εισέλθω σέ θεωρητικές διερευνήσεις, γιά τίς όποιες άλλωστε δέν είμαι άρμόδιος, θά ήθελα μόνο νά παραθέσω όρισμένες αντιρρήσεις σ' αυτές τίς άπόψεις. Έκκινώντας άπό προφανείς ιδιομορφίες τής έλληνικής πραγματικότητας πού καθιστούν τήν πρόταση τής «τεχνολογίας αιχμής» ανέφικτη μέσα στό πλαίσιο τής έκσυγχρονιστικής λογικής καί προβληματική, τουλάχιστον, ως πός τή συμβολή τής στό σοσιαλιστικό ματασηματισμό.

Κομφούκος εναντίον Μάξ καί Λαφόγκ

Όπως παρατηρεί ό Δ. Χατζηκώστας στό τελευταίο τεύχος τών Συγχρόνων Θεμάτων ή επιβεβλημένη πολιτική επενδύσεων σέ όρισμένους επιλεγμένους κλάδους τής ύψηλής τεχνολογίας, είναι τό λεγόμενο «πήδημα τού βατράχου», παράλληλα όμως πρέπει νά ξεασφαλιστεί ή άπασχόληση «άν καί οί δύο παραπάνω στόχοι είναι άντιφατικοί στήν άρχική τους προσέγγιση, πολύ δέ περισσότερο σέ περίοδο κρίσης»... Άναφερθήκαμε ήδη στά προβλήματα άπασχόλησης πού αντιμετωπίζουν οί άναπτυγμένες βιομηχανικά

χώρες, καθώς η εισαγωγή της νέας τεχνολογίας στην παραγωγική διαδικασία μειώνει τις θέσεις εργασίας ενώ από την άλλη δέν έχει τις αναμενόμενες επιπτώσεις στον όγκο της ζήτησης έτσι ώστε να παρατηρείται αύξηση της επαναπαροχής. Στην Ελλάδα πριν ακόμα υλοποιηθούν οι αντίστοιχοι τεχνολογικοί έκσυγχρονισμοί ή άνεργία άρχίζει νά παίρνει άνησυχητικές διαστάσεις. Πάνω από 500 εργαζόμενοι έχαναν καθημερινά τή δουλειά τους τόν τελευταίο Σεπτέμβριο. Σύμφωνα μέ επίσημα στοιχεία του Υπουργείου Έργασίας τόν περασμένο μήνα οι άπολύσεις έφθασαν τίς 16.897, ενώ ό ΟΑΕΔ ύπολογίζει ότι η αύξηση του «ύπολοίπου έγγεγραμμένων άνέργων» τόν Σεπτέμβριο ήταν 43,1% έναντι του αντίστοιχου μήνα του 1981. Η έμμνη της κυβέρνησης έν δίπει αυτής της πραγματικότητας στίς τεχνολογίες αίχμης θά περιέμενε κανείς ότι όφείλεται στόν διαφανόμενο δυναμισμό της ελληνικής βιομηχανίας. Ένδεχόμενο, όμως, πού μάλλον άποκλείεται κατά τόν οικονομολόγο Ρυλμόν ό όποιος σχολιάζοντας τά συμπεραόματα της μελέτης «Διεθνής έξειδίκευση και έξωτερικές άνταλλαγές της ελληνικής βιομηχανίας» (συντάχθηκε από τόν Τάσο Γιαννίτση στό πλαίσιο της εύρύτερης έρευνας «Στρατηγικές έπιλογές για τήν ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας» υπό τόν ύφυπουργό Κ. Βαίτσο) δέν αισιοδοξει για τή δυνατότητα άνάπτυξης κλάδων ύψηλης τεχνολογίας. Τά άνυπέρβλητα έμπόδια κατά τόν Ρυλμόν έντοπίζονται στίς δυσκολίες μετεξέλιξης όλόκληρης της βιομηχανικής δομής ή όποία άπαιτεί μαζική στροφή τών έπιχειρηματιών πρós πιό άποδοτικές και ύψηλότερης τεχνολογίας έπενδύσεις, σέ συνθήκες κρίσης μέ τήν επιδάρωση του διεθνούς έμπορίου και τόν οξύτατο άνταγωνισμό σέ παγκόσμιο επίπεδο. Οι παρατηρήσεις αυτές πού τολάχιστον ώς πρós τό ζήτημα του διεθνούς άνταγωνισμού συμφωνούν μέ όσα σχετικά έκθέσαμε στό προηγούμενο κείμενό μας, θά πρεπε κατά τόν Ρυλμόν πάλι νά προβληματίσουν τήν κυβέρνηση πρós τήν κατεύθυνση επέκτασης τών έξαγωγών τών ύπαρχόντων κλάδων ιδιαίτερα πρós τόν Τρίτο Κόσμο όπου ήδη έχουν σημειώσει σημαντικές επιτυχίες. Όμως εκείνο πού κατά τή γνώμη μου θά πρεπε κυρίως νά προβληματίσει μία αυτοαποκαλούμενη σοσιαλιστική κυβέρνηση είναι οι παράλληλες εξέλιξεις πού συμβαίνουν μετά τό 1970 στό καθεστώς τών εισαγωγών και ένώ βελτιώνονταν συνεχώς οι έξαγωγικές έπίδόσεις του βιομηχανικού τομέα. Οι εισαγωγές αντιπροσωπεύουν τό 1977 για τό σύνολο της βιομηχανίας τό 45% περίπου της συνολικής ακαθάριστης άξίας παραγωγής έναντι 37,3% τό 1970. Δηλαδή στό τέλος της δεκαετίας του '70 τό χάσμα έγχώριας παραγωγής και κατανάλωσης γίνεται εύρύτατα άντιληπτό είτε μέ τήν άπομάκρυνση της έγχώριας κατανάλωσης από τά παραδοσιακά προϊόντα ή μέ τόν προσανατολισμό της παραγωγής σέ προϊόντα μη άνταποκρινόμενα σέ πιεστικές κοινωνικές άνάγκες. Ό «έξευρωπαϊσμός» ή ή προσαρμογή της έγχώριας κατανάλωσης στά πρότυπα του άναπτυσσόμενου βιομηχανικού πολιτισμού δέν άναφέρειται μόνο στήν άνευ προηγουμένου διόγκωση τών εισαγωγών «οκληρών» κατανλωτικών αγαθών και λοιπών ειδών πολυτελείας. Η προσαρμογή αυτή σενεπάγεται μία ριζική μεταβολή στή δομή της κατανάλωσης πού άντανακλά τό σημερινό τρόπο ζωής και έπεκτείνεται ως εκ τούτου στό σύνολο τών ειδών πού τήν άπαρτίζουν. Ό Ν. Μαρτίνοσ έχει περιγράψει (περιοδικό *Γεωτεχνικά* 1977) τήν άνξανόμενη άδυνα-

μία του άγροτικού τομέα νά καλύψει τίς άντίστοιχα άνξανόμενες άνάγκες διατροφής του ελληνικού πληθυσμού. Η συνεχής στροφή της άγροτικής παραγωγής σέ φυτικά κυρίως προϊόντα πού σπηρίζονται στήν εισροή ξένης τεχνολογίας βάνει παράλληλα μέ τήν σταδιακή άποδιάθροθση της παραγωγής ζωοκομικών προϊόντων. Τέλη της δεκαετίας '70 ή άξία τών εισαγωγών μόνο τροφίμων ζωϊκής προέλευσης και ζωοτροφών πλησιάζει τή συνολική άξία τών έξαγωγών άγροτικής προέλευσης. Στίς άρχές του '80 ή κατάσταση επιδεινώνεται καθώς τό άνοιγμα της έσωτερικής άγοράς μετά τήν ένταξη όδηγει σέ συνολικές εισαγωγές τροφίμων πού ξεπερνούν τό ένα δισεκ. δολάρια.

Μέ δεδομένες αυτές τίς εξέλιξεις τό κυβερνητικό ένδιαφέρον εύλόγως στρέφεται στήν άνατροπή μιας πολύχρονης άδράνειας σύμφωνα μέ τήν όποία ό συνεχής έξωτερικός δανεισμός της χώρας δέν έξυπηρετεί τήν τροφοδοσία παραγωγικών έπενδύσεων, αλλά τήν ίσορροπία του ίσοζυγίου πληρωμών πού βαρύνεται συνεχώς από ένα καθεστώς όλόένα άνξανόμενων εισαγωγών. Έκεί όπου όμως τηρείται άπόλυτη σιγή είναι ή κυβερνητική θέση άπέναντι στό κατανάλωτικό μένος τών Νεοελλήνων, φίλων και άντιπάλων της «άλλαγής». Αν και, έμμέσως έστω, όμολογείται άπόλυτη συναίνεση, καθώς κατά τόν Υπουργό Έθνικής Οικονομίας άποκλείεται τό ένδεχόμενο ν' άντιμετωπισθεί ή άντίφαση άνάμεσα στό ύψος της παραγωγής και τή ροπή για ύψηλή κατανάλωση μέ τή προσαρμογή της δεύτερης στά επίπεδα της πρώτης... Αυτό άλλωστε είναι τό τίμημα της εισόδου μας στή «χορεία τών τεχνολογικά άναπτυσσόμενων χωρών». Η άναπτυξιακή λύση. «Κόντρος» και «σούζες», άντίνας και λακόστ, ζβάν και ρίο μάρε όρόσημα και όράματα του τρίτου δρόμου για τό σοσιαλισμό. Τυχόν άνυχήματα και δυσπεπίες άς μήν άνησυχούν τούς άτολμοις. Άποτελεσματικά πανσίπονα και χωνευτικά οι λαϊκές συμμετοχές, τά έποπτικά συμβούλια και οι συμβούλες του ύπουργείου Νέας Γενιάς θά προσφέρονται δωρεάν από τόν ύπό σύσταση ένιαίο φορέα ύγείας. Καί ή διδασκαλία του Κομφούκιου ύποχρεωτικά στά λύκεια πρακτικής κατεύθυνσης πρós άναπλήρωση του προτεσαντικού ήθους της εργασίας πού έφθην ή μαρξιστική δυσφήμιση τών έργοδοτών κατόπιν εισήγησης του Γιάννη Μαρίνου διευθυντή του *Οικονομικού Ταχυδρόμου**. Όμως επειδή αυτά τά άστεία έκλαμβάνονται σχεδόν σοβαρά από μία όρισμένη άριστερά πού καμιά σχέση δέν έχει μέ τούς άλλαλάζοντες όκτωβριανούς και άνευ της όποίας άλλαγή δέν γίνεται σ' αυτό τόν τόπο θά 'θελα νά τελειώσω αυτό τό κείμενο διευκρινίζοντας περισσότερο πρós αυτή τήν κατεύθυνση τήν «άντιτεχνολογική» μου στάση.

«Προσαρμοσμένη» Τεχνολογία ή «Προσαρμοσμένα» Προϊόντα

Μέ τό τέλος της πρώτης Δεκαετίας Άναπτύξεως τών Ένωμένων Έθνών τό 1970 και ύπό τά πενιχρά κοινωνικά άποτελέσματα της πρώτης μεγάλης εισροής δυτικής τεχνολογίας στόν τρίτο κόσμο, άναπτύχθηκαν νέες άντιλήψεις σύμφωνα μέ τίς όποιες ή άνάπτυξη ως ίσορροπική έννοια δέν θά πρεπε νά προσδιορίζε-

* Σέ τρεις συνέχειες στό περιοδικό πού διευθύνει, ό Γιάννης Μαρίνος εύαγγελίζεται τήν ίασηνοποίηση της ελληνικής οι-

ται μόνο οικονομικά. Δόθηκε έμφαση στην αγροτική παραγωγή μέ την εφαρμογή των λεγομένων «προσαρμοσμένων» ή «εναλλακτικών» τεχνικών. Έντάσεως εργασίας, μικρής κλίμακας οί τεχνικές αυτές είτε άφορούσαν τή γεωγρία ή τήν άποκεντρωμένη διομηχανία προσανατολιζόνταν περισσότερο στην έξασφάλιση τής έπάργειας των τοπικών άγορών ή τήν συμπληρωματικότητα πρós τή δραστηριότητα γειτονικών χωρών παρά στην ανταγωνιστικότητα του διεθνούς έμπορίου. Σήμερα και οί νέες αυτές άντλήψεις διέψευσαν τούς έμπνευστές τους. Καταστροφικές γιά τήν Ίνδια όπου κύριο προεκλογικό σύνθημα τής Ίντιρα Γκάντι ενάντια στην προηγούμενη κυβέρρηση ήταν ή επίθεσή της στην «προσαρμοσμένη» τεχνολογία και ή ανάγκη ύψηλης τεχνολογίας, ή άμφιλεγόμενης έπιτυχίας στην Τανζανία όπου και ή εύτυχέστερη παγκόσμια εφαρμογή μιάς μικτής τεχνολογίας, άναγκάζουν σήμερα sé μία περισσότερο πολιτική προσέγγιση του θέματος. "Ο.τι δέν είχε προβλεφθεί από τούς ύποστηρικτές τής «προσαρμοσμένης» τεχνολογίας - όχι άνεξήγητα - ήσαν τά όρια πού έθετε στην εφαρμογή της, ή ταξική δομή των τριτοκοσμικών κοινωνιών. Η ύπερβολικά άνιση « sé σχέση με τίς δυτικές κοινωνίες» κατανομή του εισοδήματος έπέτρεπε sé μία μειονότητα πού ένέμετο και τήν πολιτική έξουσία νά επιλέξει τό δυτικό καταναλωτικό πρότυπο. Η παγίδευση στους μηχανισμούς τής παγκόσμιας άγοράς στή συνέχεια δέν άποφεύχθηκε είτε άκολουθήθηκε μία πολιτική ύποκατάστασης εισαγωγών ή άπενυθείας άγορών από τό έξωτερικό. Τό δίλημμα έπομένως άνάμεσα sé τεχνικές έντάσεως κεφαλαίου ή έντάσεως εργασίας κατά τόν D. Burch (περ.

κονομίας μ' άφορμή τίς δηλώσεις του πρωθυπουργού περι τεχνολογικής επανάστασης. Βεβαίως ένώ παραπέμπει sé πρόσφατο άρθρο των *Τάιμς τής Νέας Υόρκης* (ανάδημοσίευση *Καθημερινής* 29-30/8/82) όπου περιγράφεται ό κίνδυνος οί ΗΠΑ νά καταστούν άποικία τής Ανατολικής Άσίας παραλείπει τή συνέχεια του άρθρου ότι «είναι αλήθεια ότι ή ανάπτυξη των οικονομιών των χωρών τής Ανατολικής Άσίας σημείωσε κάμψη στή διάρκεια τής πρόσφατης ύφέσεως». Όμως ή φυσιολογική άλλωστε έξάρτηση άλλα και «έπιτυχία» των «μικρών Ίαπωνιών» ως κρατών πού διαθέτοντας έλάχιστες πλουτοπαραγωγικές πηγές βασίζονται στίς έξαγωγές γιά νά πετύχουν τούς άναπτυξιακούς τους στόχους, δέν είναι άσχετη μέ τό ότι, σύμφωνα μέ τό ίδιο δημοσίευμα και στίς τέσσερεις χώρες «πολιτικά τό σύστημα πού έπικρατεί είναι μονοκομματικό, γεγονός πού έξασφαλίζει σταθερότητα και προσφέρει δυνατότητες γιά μακροχρόνιο οικονομικό προγραμματισμό». Άγρια εκμετάλλευση; «Φιλανθρωπική ή μαρξιστική έξήγηση» κατά τόν κομμουνιστή κ. Μαρίνο. "Ενα σύστημα κοινωνικών παροχών άρκετά ισχύον όστε νά θεωρηθεί σκελετώδες» κατά τό άπλώς συντηρητικό περιοδικό *Time* (20.12.1976). Βέβαια τό παράδειγμα του ίαπωνικού «θαύματος» μέ τήν εκατονταετή διομηχανική ιστορία πού έλάχιστη πάντως σχέση έχει μ' εκείνα των «μικρών Ίαπωνιών» παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον γιά τήν ιδιόμορφη (sé σχέση με τίς διαφορές από τό άγγλικό και γαλλικό πρότυπο ή τίς συγγένειές του μέ τό γερμανικό) ανάπτυξη του αγροτικού τομέα στά τέλη του 19ου αιώνα και στίς δύο πρώτες δεκαετίες του 20ου. Διά του οποίου και έπιτεύχθηκε ένα ύψηλό επίπεδο γεωργικής παραγωγής πού στήριξε και πούθησε τή διομηχανική ανάπτυξη. Και όπωσδήποτε πρίν ένγκύβωση άπαντες είς τόν Κομμουνισμό προπατεύεται ή έντροφήση είς τίς μικροπρότερες ή τίς μεγαλύτερες του κεφαλαίου τής παγκόσμιας ιστορίας, πού τιτλοφορείται Άσιατικός Φασισμός: Ίαπωνία (Βλέπε σχετ. *Barrington Moore Jr. Social Origins J. Dictatorship and Democracy*. έκδ. Penguin Univ. Books 1973 σελ. 228-291).

The Ecologist Vol 12, No 2, 1982) είναι άνυπόστατο όταν ήδη έχει έπιλεγεί τό προϊόν. Η έπιλογή τής πλέον κατάλληλης τεχνικής από τό τεχνολογικό σύνολο μιάς έποχής είναι σαφώς καθορισμένη όταν γίνει ή έπιλογή ενός προϊόντος. Έτσι θά 'πρεπε, ίσως, νά άναφερόμαστε sé «προσαρμοσμένα» προϊόντα και όχι sé «προσαρμοσμένη» τεχνολογία. Τό καταναλωτικό πρότυπο πού άπαιτεί ύπερεξειδικευμένα προϊόντα άποκλείει μέρος του τεχνολογικού συνόλου τίς λεγόμενες «προσαρμοσμένες» τεχνολογίες πού δέν είναι διόλου φτωχές ποιοτικά, αλλά άπλά άκατάλληλες γιά τήν παραγωγή του πλούτου πού όρίζει και επιβάλλει ό σύγχρονος καπιταλισμός. Κατά συνέπεια ό Burch θεωρεί ότι μιά δικαιότερη άνακατανομή του εισοδήματος άποτελεί προϋπόθεση τής ρεαλιστικής εφαρμογής «προσαρμοσμένων» τεχνολογιών και όχι άντίστροφα. Η προσέγγιση αυτή θά μπορούσε νά χαρακτηριστεί μονοσήμαντη συγκρινόμενη μέ τήν «άλτερνατίβα» του Μπάρο γιά τίς άνατολικές κοινωνίες όπου ή «προσαρμοσμένη» τεχνολογία προϋποθέτει μία ριζική πολιτιστική άνατροπή: «στήν έξειδίκευση θά πρέπει νά άποδοθεί μία ύποτελής και δευτερεύουσα σημασία». Και πράγματι ή άνακατανομή του εισοδήματος έχει άποδειχθεί ότι δέν οδηγεί άυτονηρία στή σοσιαλιστική κοινωνία. Γιά νά κατακτήσουμε τίς συνθήκες άπελευθέρωσης από τόν κάθετο καταμερισμό εργασίας και νά περιορίσουμε τίς έπιπτώσεις από τόν άντίστοιχο όρίζοντιο καταμερισμό ό μετασχηματισμός τής δομής των άναγκών είναι ή πεμπουσία τής πολιτιστικής επανάστασης, γράφει ό Μπάρο. Τής επανάστασης πού δέν έξωραίζει τούς καταπιεστές sé διευθυντές και τούς καταπιεζόμενους sé διευθυνομένους. Δέν είναι τυχαίο ότι αυτές οί σκέψεις έξοχονται από τήν Άνατολική Εύρώπη. Δέν είναι τυχαίο άκόμη ότι ή Οικολογική Πολωνική Λέσχη ύποστηρίζει ένθερμα τήν Άλληλεγγύη και ότι ή τελευταία άναγκάσισε στό πρόγραμμα τής βασικές άρχές του οικολογικού έθους: ύπάρχει άλληλεξάρτηση άνάμεσα στην τεχνολογία, τό περιβάλλον και τήν κοινωνική όργάνωση.

Συζητώντας τή μεθοδολογία του νέου Υπουργείου Έρευνας και Τεχνολογίας έπιμείναμε στην ανάγκη ύπαρξης και λειτουργίας μιάς έγχώριας έπιστημονικής κοινότητας. Αυτή θά συμβάλει στον επανακαθορισμό άναγκών και προτεραιοτήτων ώστε οί περιορισμένοι οικονομικοί και φυσικοί πόροι νά αξιοποιηθούν μέ τό έλάχιστο κοινωνικό κόστος. Άλλά αυτό πού δέν πρέπει νά άναμένεται από αυτή τήν κοινότητα είναι ό «άντικειμενικός» καθορισμός αυτού άκριβώς του κόστους. Κανείς οικονομολόγος, κοινωνιολόγος, οικολόγος κ.τ.λ., δέν μπορεί νά άναπληρώσει τήν έργήγορση όλόκληρης τής κοινωνίας στίς συγκρούσεις, τόν προσανατολισμό, τίς άξίες της. Αυτή θά έπιτρέψει τήν έθνική επίβιωση και θά έξασφαλίζει τήν αϋτάρχεια ή όποία sé μιά έποχή διεθνοποίησης των άπορωτικών και καταναλωτικών προτύπων δέν σημαίνει άπομονωτισμό και έξαθλίωση, αλλά γνώση και άνάδειξη των ένδογενών ιδιομορφιών και δυνατότητων. Μόνο άφελείς δέν κατανοούν ότι αυτή ή αϋτάρχεια ή άυτογνωσία θά μιάς έπιτρέψει νά επιλέξουμε, τουλάχιστον, τήν πλέον κατάλληλη «προσαρμοσμένη τεχνολογία» τώρα πού και οί διομηχανικές χώρες μέσω των προγραμμάτων διεθνούς τεχνικής βοήθειας έπεκτείνουν από τό 1976 άντίστοιχους κλάδους παραγωγής πρós θεραπεία πάσης ίθαγενούς ύπου.

της ιδεολογικής αποστροφής προς την «ύψηλή τεχνολογία» συμπεριλαμβανομένης. Ήδη ο κ. Λιάνης δέν κρύβει την προοδευτική χαρά του για την πρόταση γερμανικής διομηχανίας κατασκευής εργοστασίου οργάνων παραγωγής αιώλικης ενέργειας στην Ελλάδα. Και ο ιμπεριαλιστικός σκύλος χορτάτος και ή ήπια πίττα αφάγωτη.

Κοιτάξτε αυτούς τούς νεαρούς Φοδηθείτε τους

Άρχισα αυτό τό κείμενο διατυπώνοντας την άνησυχία μου για τούς νεοεισαχθέντες στά ΑΕΙ. Γνωρίζαμε ότι η προηγούμενη κυβέρνηση έπιχείρησε τόν περιορισμό της παιδείας τών μαζών σέ βαθμίδες κατώτερες ή μέσες υίοθετώντας τό numerus clausus για τίς ανώτερες σπουδές. Γνωρίζουμε επίσης τίς σκληρές συνέπειες της προειδοποίησης πού άπηύθυνε σέ πρόσφατη διάλεξη του στην Αθήνα ο G. Turner Πρόεδρος τών Πρυτάνεων Πανεπιστημίων Δ. Γερμανίας ότι έν όψει της άνεργίας τών έπιστημόνων και του αύξανόμενου άριθμού φοιτητών «ή καλύτερευση τών έπιστημόνων και του αύξανόμενου άριθμού φοιτητών» ή καλύτερευση τών δυνατοτήτων τών πολλών σημαίνει σύγχρονη μείωση τών εύκαιριών τών λίγων». Αυτό πού δέν γνωρίζουμε είναι πώς μιά σοσιαλιστική κυβέρνηση συνδέει την άπόφασή της νά συμμετάσχει στή «νέα τεχνολογική επανάσταση» όπως έδω τή θεωρήσαμε μέ τή συνεχή αύξηση τών εισαγομένων στά ΑΕΙ. Ύπάρχει κάποια σχέση ανάμεσα στά οργανογράμματα του Ύπουργείου Τεχνολογίας και στίς προσδοκίες αυτών τών «έπιτυχόντων» παιδιών; Άν όπως αυτό τό κείμενο εκτιμά δέν ύπάρχει, άπομένει

ένα δίλημμα για την τεχνολογική επανάσταση πού έξάγγειλε ο πρωθυπουργός, καθώς ήδη τό 1979 είχε διατυπωθεί τό Έθνικό Πρόγραμμα Έρευνών και Τεχνολογίας πού περιλάμβανε 9 έρευνητικές περιοχές. Ή νά υποθέσουμε μετά τίς έξαγγελίες Παπανδρέου-Λιάνη ότι άποτελεί άτόπημα της δεξιάς ή προτεραιότητα σέ τομείς και όχι τεχνικές και ότι ή ένάτη τών περιοχών συνιστά μόνο την πραγματική άλλαγή. Ή μήπως στόν πρωθυπουργικό λόγο ή τεχνολογική έπαγγελία τείνει νά ύποκαταστήσει τό κοινωνικό όραμα, τόν ύποστασιακό μύθο πού φτώχυνε ένας χρόνος «άλλαγής». Άδικος κόπος. Πολύ πεισικότερα ήχει σ' αυτιά μας ή έσχατολογική αισιοδοξία του Ποιητή :

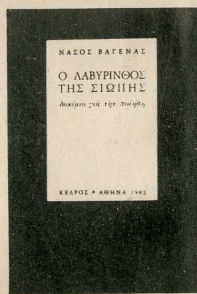
«Έληξε ή άμφισβήτηση. Άποφανατίσθηκαν οι επαναστάσεις. Καταγγέλληκε ή άπάτη κάθε «πρωτοπορίας». Μιά όργανιαστική Σιγή έβλάστησε σέ όλες τίς ρωγμές. Κοιτάξτε αυτούς τούς νεαρούς τών δεκαπέντε-δεκαεφτά χρονών. Κοιτάξτε τους καλά. Προσέξτε την Κατήφειά τους. Τή νευρική τους άπάθεια, τή σωπή τους, την δύσαρθη όμιλία τους, τή δύσθυμη σκληρότητά τους. Προσέξτε πόσο Άκίνητος είναι αυτός ο Νέος Άνθρωπος. Πόσον Άμίλητο Φόνο κουβαλάει μέσα του. Και άν ακόμα δέν είναι αυτοί ο Συναγερμός, θά έρθουν παιδιά πέντε και έξι χρονών και έφηβοι δεκατριών πού θά είναι προορισμένοι για τόν Νέο Λόγο. Άπλά για τόν Λόγο. Για λέξεις πού ποτέ δέν διαπράχθηκαν, για νοήματα πού ποτέ δέν άρμολογήθηκαν, για εικόνες πού ποτέ δέν μιλήθηκαν. Φοδηθείτε τους. (Γ. Χειμωνάς)

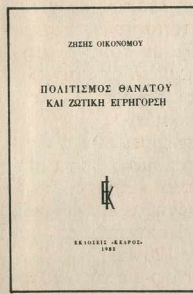
**ΝΕΕΣ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ**

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΝΤΟΣ
ΤΑ ΟΣΤΑ
Ποιήματα

ΝΑΣΟΣ ΒΑΓΕΝΑΣ
**Ο ΛΑΒΥΡΙΝΘΟΣ
ΤΗΣ ΣΙΩΠΗΣ**
Δοκίμιο για τήν ποίηση

ΖΗΣΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΩ
**ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΘΑΝΑΤΟΥ
ΚΑΙ ΖΩΤΙΚΗ ΕΓΡΗΓΟΡΗ**
Δοκίμια

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΕΛΙΑΝΟΣ
ΤΑΞΙΔΙΑ ΚΑΙ ΟΝΕΙΡΑ
Μυθιστόρημα

**ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΚΕΔΡΟΣ**

Γεωργίου Γενναδίου 6 (πάροδος 'Ακαδημίας) - Τηλ.: 36.15.783

Τά κύρια προβλήματα τῆς περιόδου 1940-50 στήν ἑλληνική ἱστορία

τοῦ Νίκου Σβορώνου

Ἡ συμμετοχή τῆς Ἑλλάδας στό δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο στό πλευρό τῶν δημοκρατικῶν-ἀντιφασιστικῶν δυνάμεων, ἡ κατοχή τῆς χώρας ἀπό τίς φασιστικές δυνάμεις, ἡ μεγαλειώδης ἀντίσταση τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, καί οἱ δύο ἐμφύλιοι πόλεμοι, ἡ καλύτερα ὁ ἐμφύλιος πόλεμος μέ τίς δύο του φάσεις πού ἀκολούθησε σάν προέκταση κατά κάποιον τρόπο τοῦ ἀντιστασιακοῦ πνεύματος, ἀποτελοῦν τά κύρια γεγονότα πού σφράγισαν τήν ἑλληνική ἱστορία στήν περίοδο 1940-1950 καί πού οἱ συνέπειές τους λειτουργοῦν ὡς τά σήμερα.

Ἡ μελέτη τους εἶναι φυσικό νά ἀποτελεῖ τήν κύρια θεματική τῆς ἑλληνικῆς καί ξένης ἱστοριογραφίας τῆς σχετικῆς μέ τήν Ἑλλάδα.

Στή διαπραγμάτευση τῶν σημαντικῶν αὐτῶν γεγονότων, οἱ διάφοροι ἐρευνητές στάθηκαν κυρίως σέ δύο παράγοντες:

Στόν πολιτικό ἐσωτερικό παράγοντα – στάση τῶν ἑλληνικῶν πολιτικῶν καί κοινωνικῶν ομάδων στόν πόλεμο, ἀντιστασιακές οργανώσεις καί σχέσεις τους μέ τά διάφορα κόμματα καί μεταξύ τους – ἡ ἀκόμα

στόν ἐξωτερικό παράγοντα, δηλαδή στίς ἐπεμβάσεις τῶν ξένων μεγάλων δυνάμεων στά ἑλληνικά πράγματα.

Στή δεύτερη μάλιστα αὐτή διάσταση δόθηκε ιδιαίτερο βάρος, σέ τέτοιο σημείο πού νά θεωρηθεῖ, ἂν ὄχι ὁ κύριος, ἕνας ἀπό τούς κυριότερους παράγοντες στήν ἐξέλιξη τῆς πρόσφατης ἑλληνικῆς ἱστορίας.

Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι οἱ ἐξωτερικές ἐπεμβάσεις ἐπαιξαν σ' ὀλόκληρη τή νεοελληνική ἱστορία ὀλοκυριαρχικό, ἤδη πρὶν ἀπό τήν ἰδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Ἡ λειτουργία τους στήν ἐξέλιξη τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς, ὄχι μόνο τῆς ἐξωτερικῆς, ἀλλά καί τῆς ἐσωτερικῆς, ὑπερβαίνει στήν Ἑλλάδα τό συνηθισμένο ὀλο πού ἐπαιξαν καί παίζουν πάντα οἱ κεντρικές δυνάμεις στά περιφερειακά συγκροτήματα, γιατί, σέ ὀρισμένες τουλάχιστον στιγμές τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας, παίρνουν χαρακτηριστικά σχεδόν θεσμικά. Δέν θά ἀναφέρω γνωστά παραδείγματα ἀπό τίς παλαιότερες περιόδους. Θά θυμίσω μονάχα ὅτι στήν περίοδο γύρω ἀπό τό '40 καί ὡς τό '50 ὁ ἐξωτερικός παράγοντας στήν ἑλληνική πολιτική ζωή πῆρε τέτοιες διαστάσεις πού φαίνεται πλέον κοινοτυπία ἡ διαπίστωση ὅτι οἱ ἐξωτερικές ἐπεμβάσεις εἶχαν τήν ἀμεσότητα καί τή διαιότητα πού θύμιζαν οἱ πολιτικές σκαιότητες τῆς Μεγάλης Βρετανίας καί τῆς Γαλλίας στό πῆλο μισό τοῦ 19ου αἰῶνα· καί ὅτι ἡ πολιτική κατάσταση στήν Ἑλλάδα στά χρόνια '40 μέ '50 ἀντικαθρεφτίζει κυρίως τόν ἀνταγωνισμό ἀνάμεσα στή Σοβιετική Ἐνωση, κατευθυντήρια δύναμη τοῦ σοσιαλιστικοῦ κόσμου, καί τίς καπιταλιστικές δυνάμεις τῆς Δύσης πού κατευθύνονται γιά μιά στιγμή ἀπό τή Μεγάλη Βρετανία, ὕστερ' ἀπό τίς Ἠνωμένες Πολιτείες.

Κεντρική ὀμιλία στό Συμπόσιο τῆς Ἐταιρείας Συγχρόνων Ἑλληνικῶν Μελετῶν, Washington, D.C., 9-12 Νοεμβρίου 1978, μέ θέμα: «Ἡ Ἑλλάδα στή δεκαετία τοῦ '40». Τό κείμενο αὐτό πρόκειται νά δημοσιευθεῖ στά ἀγγλικά μαζί μέ τίς ἄλλες εἰσηγήσεις πού ἔγιναν στό Συμπόσιο. Τό κείμενο αὐτό μαζί μέ ἄλλα δοκίμια τοῦ Νίκου Σβορώνου κυκλοφορεῖ προσεχῶς στίς ἐκδόσεις «ΘΕΜΕΛΙΟ».

Στήν κοινοτυπία αυτή, όπως και σε κάθε κοινοτυπία, υπάρχει μία βασική αλήθεια. Η Ελλάδα έγινε στα χρόνια αυτά, για άλλη μία φορά στην ιστορία της, ένα από τα φλεγόμενα επίκεντρα ενός παγκόσμιου ανταγωνισμού που το αντικείμενό του υπερέβαινε κατά πολύ τους οικονομικούς ή πολιτικούς στόχους προηγούμενων εποχών, εφόσον πρόκειτο για τόν ανταγωνισμό ανάμεσα σε δύο κοινωνικά καθεστώτα. Είναι λοιπόν θεμιτό και ίσως αναγκαίο για τόν ιστορικό, σε μία πρώτη προσέγγιση να πάρει ως βάση το εξωτερικό αυτό φαινόμενο και να μελετήσει τις διασυνδέσεις του με τήν ελληνική πολιτική πραγματικότητα, με τήν προϋπόθεση ότι θα έχει πλήρη συνείδηση ότι περιγράφει απλώς όρισμένα επιφανόμενα που οι γενεσιουργικές τους αιτίες βρίσκονται σε άλλα επίπεδα και πρώτα πρώτα, στις ίδιες τις δομές τής ελληνικής κοινωνίας. Αν όμως δώσει στα επιφανόμενα αυτά τό χαρακτήρα κύριων και αυτόνομων ιστορικών παραγόντων, ξεχωρίσει και αν τά συνδέει, κάπως παρενθετικά, με τις κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις, με τήν αξίωση ότι προτείνει κλειδιά ερμηνείας, όπως συμβαίνει με πολλές από τις μελέτες για τήν εποχή που μās απασχολεί εδώ, διαπράττει βαρύ μεθοδολογικό λάθος. Γιατί στην πραγματικότητα, οι τέτοιου είδους μελέτες καταλήγουν σε πολλές περιπτώσεις σε μία σειρά αξιολογικών κρίσεων, είτε για νά δικαιολογήσουν, είτε για νά καταδικάσουν τήν πολιτική άπέναντι τής Ελλάδας τής μιάς ή τής άλλης από τις αντίπαλες δυνάμεις ή τήν πολιτική του ενός ή του άλλου ελληνικού κόμματος.

Δημιουργούν επίσης τήν εντύπωση, τήν τόσο διαδεδομένη στην ελληνική ιστοριογραφία και τήν ελληνική πολιτική, ότι η Ελλάδα είναι μία σκηνή από άψυχες μαριονέτες, τά νήματα των οποίων κινούνται από ξένους δακτύλους.

Μία τέτοια αντίληψη είναι άφέλεια για τόν ιστορικό, άρρωστια θανάσιμη για τήν ιστορία, απαράδεκτο άλλοθι για τούς πολιτικούς.

Η ύπαρξη όμως αυτών των πρώτων προσεγγίσεων, που πολλές άπ' αυτές προσφέρουν όχι μόνο πλούσιο υλικό από τά ξένα άρχεια, άλλα και πολύτιμες παρατηρήσεις για τή γενική κατάσταση ή για τή σωστή και πραγματολογική αντιμετώπιση επιμέρους προβλημάτων, ή δημοσίευση επίσης ενός όλοένα αυξανόμενου άρχειακού υλικού κάνουν πλέον δυνατή και επιβάλλουν μάλιστα τή διεύρυνση τής προβληματικής για τήν περίοδο αυτή και κυρίως κάποια αντίστροφη στην ιεράρχηση των παραγόντων, τήν αλλαγή σκοπιάς άπ' όπου θά θεωρηθούν τά γεγονότα για νά πάρουν τό πραγματικό τους νόημα και νά βρουν κάποια βαθύτερη εξήγηση.

Και ή σκοπιά αυτή δέν μπορεί νά είναι παρά ή μελέτη τής εξέλιξης των έσωτερικών δομών τής ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας, όχι για νά εξηγηθεί ή πολιτική έναντι των ελληνικών πραγμάτων τής μιάς ή τής άλλης ξένης δυνάμεως, άλλα τό πώς έγινε δυνατή ή επιτυχία ή ή άποτυχία των σκοπεύσεων μιάς τέτοιας πολιτικής στην Ελλάδα, νά εξηγηθεί ή στάση του ενός ή του άλλου κοινωνικού ή πολιτικού ελληνικού σχηματισμού.

Όλοι μας, βέβαια, ξέρουμε τό διπλό κίνδυνο που έλλοχεύει συνεχώς σε μία τέτοια προσπάθεια: Από τή μιά μεριά οι υπεραπλουστεύσεις και τά εκ των προτέρων σχήματα, που μπορούν νά προέλθουν από τή μηχανική εφαρμογή όρισμένων θεωριών και ιδιαί-

τερα ενός υπερεκλαιγεμένου δογματικού μαρξισμού. Από τήν άλλη, τά συνεχή άλλοθι και οι συνεχείς άποπροσανατολισμοί στους όποιους ύπόκειται, έκούσια ή άκούσια, ο άνυποψίαστος έρευντής, που προέρχονται από μερικές νεότερες θεωρίες ή μεταθεωρίες κοινωνιολόγων ή πολιτειολόγων, που μέ τό πρόσχημα ή τήν ειλικρινή διάθεση λεπτότερης ανάλυσης τής κοινωνικής ή πολιτικής πραγματικότητας καταλήγουν, στην καλύτερη περίπτωση, σ' ένα είδος τυπολογίας χρήσιμης ίσως, άλλα που δέν εξηγεί πολλά πράγματα· και στή χειρότερη σ' ένα είδος πνευματικής άφηρημένης διαλυτικότητας, άπ' όπου λείπει τό πραγματολογικό στοιχείο που δένεται γερά με τό χρόνο και τόν τόπο, και που ή άπουσία αυτή επιτρέπει κάθε διανοητικό παιχνίδι.

Η ιστορική περίοδος 1940-1950 άποτελεί - για τήν Ελλάδα, σίγουρα, και για τήν Ευρώπη όλόκληρη, ίσως - τήν κατακλειδα μιάς μεγαλύτερης ιστορικής ένότητας που άρχίζει με τό τέλος του πρώτου παγκοσμίου πολέμου, με συμβατική χρονολογική άφετηρία για τήν Ελλάδα τό 1922. Μέσα σ' αυτή τήν περίοδο, '22 με '40, συντελούνται βασικές μεταβολές στην οικονομία και τήν κοινωνική ζωή τής χώρας που συντελούν βαθμιαία στην άποδιάρθρωση των παλαιότερων κοινωνικών και πολιτικών δομών και τήν άπαρχή νέων διαρθρώσεων που θά έμφανιστούν καθαρότερα στην περίοδο '40 με '50 και θ' άποτελέσουν τήν άφετηρία μιάς νέας ιστορικής περιόδου.

Είναι λοιπόν άδύνατη ή κατανόηση και ή εξήγηση των φαινομένων τής περιόδου αυτής χωρίς τή σύντομη διαγραφή των βασικών εξελίξεων που συντελούνται στην περίοδο του μεσοπολέμου και που βρίσκονται στή βάση των γεγονότων αυτών. Μ' άλλα λόγια είναι πρώτιστη άνάγκη νά παρουσιαστούν τά δρώντα και λάσχοντα πρόσωπα στην τραγωδία του '40 με '50.

Άς ξεκινήσουμε από μία πρώτη διαπίστωση. Τό 1936, με τή δικτατορία βασιλιά-Μεταξά, ή ελληνική πολιτική ζωή μπαίνει με τή σειρά της στο φασιστικό κύκλωμα που με διάφορες μορφές άρχίζει από τό 1922 νά περισιγγει τήν Ευρώπη.

Στήν περίοδο που ακολουθεί τόν πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, τή Ρωσική Έπανάσταση και τήν ίδρυση τής Κομμουνιστικής Διεθνούς, τό 1919, παρατηρούμε σ' όλη σχεδόν τήν Ευρώπη μία χωρίς προηγούμενο όξυνση των κοινωνικών αγώνων.

Από τή μιά μεριά, τά λαϊκά κινήματα των εργατών και αγροτών - λιγότερο ή περισσότερο οργανωμένα, ανάλογα με τις χώρες, σε επαναστατικά κόμματα, που τό ένα μετά τό άλλο γίνονται τμήματα τής Κομμουνιστικής Διεθνούς, ή σε διάφορες συνδικαλιστικές οργανώσεις - φουντώνουν παντού και πολλές φορές παίρνουν μορφή εξέγερσης ή κοινωνικής επανάστασης. Από τήν άλλη, οι συντηρητικές δυνάμεις ανασυντάσσονται. Είναι φανερό ότι τό άστικό καθεστώς περνάει τήν πρώτη βαθιά του κρίση και άποφασίζει νά οργανώσει τήν άμυνά του.

Σ' αυτές τις διάφορες μορφές άμυνας βρίσκουν επίσης τή θέση τους και τά διάφορα φασιστικά κινήματα που δημιουργούνται σε πολλές από τις ευρωπαϊκές χώρες.

Οι κοινωνικοί αυτοί αγώνες καταλήγουν παντού στή δυτική, κεντρική και νοτιοανατολική Ευρώπη με τή νίκη τής άστικής τάξης που πετυχαίνεται άλλου με διάφορους συμβιβασμούς, υποχωρήσεις και διάφορες

παραχωρήσεις πολιτικές και οικονομικές στους έργαζομένους (παραδείγμα ή Γαλλία, ή Μεγάλη Βρετανία), άλλου με την κατάργηση κάθε ελεύθερης πολιτικής ζωής και την επιβολή δικτατορικών-φασιστικών καθεστώτων, όπως στη Γερμανία στην Ιταλία, στην Ισπανία, στην κεντρική Ευρώπη, στα Βαλκάνια.

Από την άλλη μεριά, στο σοσιαλιστικό κόσμο παρουσιάζονται όρισμένα φαινόμενα που τείνουν να δώσουν ένα καινούργιο περιεχόμενο στην πολιτική θεωρία του μαρξισμού. Έννοώ τη βαθμιαία διαμόρφωση, ύστερ' από το θάνατο του Λένιν και τις άλλες πάλληλες έκκαθαρίσεις που ακολούθησαν από το 1925 ως το 1938, του ιδιαίτερου πολιτικού καθεστώτος στη Σοβιετική Ένωση, που τό άποκαλούν για συντομία, σταλινισμό. Είναι ή εποχή της διατύπωσης από τον Μπουχάριν της περιφημης θεωρίας της πυραμίδας, σύμφωνα με την όποια ή μαρξιστική πολιτική θεωρία της δικτατορίας του προλεταριάτου παίρνει άλλο νόημα: στην πράξη γίνεται ή δικτατορία του κομμουνιστικού κόμματος ή μάλλον της κομματικής υπαλληλίας που στηρίζει την προσωπική δικτατορία του άρχηγού του.

Συνέπεια του νέου αυτού κλίματος και που ένδιαφέρει ιδιαίτερα εδώ, είναι τουτό: Τά κομμουνιστικά κόμματα, ιδιαίτερα των μικρών χωρών, άρχίζουν να χάνουν την αυτότελείά τους. Οί διοικήσεις τους διορίζονται και τά προγράμματά τους καθορίζονται από την Κομμουνιστική Διεθνή, δηλαδή σε τελευταία άνλυση, από τό Κ.Κ. της Σοβιετικής Ένωσης.

Μιά δεύτερη διαπίστωση είναι ίσως εδώ βασική:

Αν έξαιρέσουμε τη Γερμανία και έν μέρος την Ιταλία, τίς ήττημένες δυνάμεις του πρώτου παγκοσμίου πολέμου, τά κοινά χαρακτηριστικά όλων των χωρών, που τό ένα μετά τό άλλο εισέρχονται στο δικτατορικό-φασιστικό κύκλωμα, είναι νομίζω τούτα:

α) οικονομική και κοινωνική ύπανάπτυξη.

β) πολλαπλή έξάρτηση από τίς ιμπεριαλιστικές δυνάμεις της Ευρώπης.

Ίδού μερικά ένδεικτικά μεγέθη: Ο μέσος όρος του ένθνικού εισοδήματος για την Αυστρία, την πιο άναπτυγμένη χώρα της ομάδας των χωρών αυτών, δέν υπερβαίνει στην περίοδο 1925-30 τίς 600 περίπου διένεις μονάδες.

Γιά την Έλλάδα ύπολογίζονται 397 διένειες μονάδες και για τη Ρουμανία τό έλάχιστο ποσό των 243 μονάδων, έναντι 1069 μονάδων για τη Μεγάλη Βρετανία και 1368 για τίς Ένωμένες Πολιτείες.

Μέσα σ' αυτά τά γενικά ευρωπαϊκά και τά ιδιαίτερα βαλκανικά πλαίσια έντάσσεται βέβαια και ή μελέτη των έλληνικών προβλημάτων.

Η πρώτη ομάδα προβλημάτων άναφέρεται βέβαια στην οικονομία της χώρας, μ' άλλα λόγια ποιές είναι οί οικονομικές δομές και ή οικονομική δυναμική της Έλλάδας στά χρόνια '40, ποιές είναι οί οικονομικές της διασυνδέσεις με τίς κεντρικές οικονομικές δυνάμεις.

Από μιά σειρά από παλαιότερες και νεότερες μελέτες στατιστικού ποσοτικού χαρακτήρα συνάγονται μερικά σίγουρα στοιχεία:

Παρ' όλες τίς δυσκολίες, τίς συνέπειες του πρώτου παγκοσμίου πολέμου που κατέληξε για μās με τη Μικρασιατική καταστροφή και την είσοδο στην Έλλάδα ένάμισι περίπου έκατομμυρίου προσφύγων, παρά την οικονομική κρίση του 1931 που καταλήγει στη χρεωκοπία του 1932, έχουμε την πρώτη σημαντική επίταχυνση του ρυθμού της άνάπτυξης της έλληνικής οικονομίας. Τό έμπόριο ξαναβρίσκει τον προπολεμικό του ρυθμό, ή χωρητικότητα της ναυσιπλοίας ύπερδιπλασιάζεται. Τά δύο όμως γεγονότα που θά παίξουν σημαντικό ρόλο στίς παραπέρα έξελίξεις είναι:

α) Η πρώτη επίταχυνση του ρυθμού της άνάπτυξης της έλληνικής βιομηχανίας που ύπερδιπλασιάζεται σε σχέση με τό 1920.

β) Η άγροτική μεταρρύθμιση με την κατανομή στους άκτήμονες καλλιεργητές της μεγάλης γαιοκτησίας.

Οί οικονομικοί όροι της κατανομης της γής και ή διευθυνόμενη άγροτική πολιτική που κατεύθυνε την άγροτική παραγωγή στο έξαγωγικό έμπόριο και ή έπέμβαση του τραπεζικού κεφαλαίου, άμεση ή έμμεση διά των γεωργικών συνεταιρισμών, σ' όλες αυτές τίς διαδικασίες δείχνουν ότι συντελούνται στην Έλλάδα στά χρόνια του μεσοπολέμου οί διεργασίες εκείνες που δείχνουν την άρχη κάποιας βαθμιαίας μετάβασης της έλληνικής οικονομίας από τό έμπορευματοκό-διαμετακομιστικό στάδιο όπου οί προκαπιταλιστικές μορφές παίζουν ακόμα σημαντικό ρόλο, στο καπιταλιστικό στάδιο με τη δημιουργία ένός βιομηχανικού τομέα και κυρίως με την όλο και μεγαλύτερη διείσδυση, με ιδιαίτερες μορφές, του κεφαλαίου στίς άγροτικές οικονομικές διαδικασίες. Ο βραδύς ρυθμός στίς διαδικασίες αυτές που συντελούνται σε μικρά μεγέθη, ό βαθμός συμμετοχής του έλληνικού και ξένου κεφαλαίου στην κεφαλαιοκρατική αυτή πο-

ρεία, ο βαθμός εξάρτησης του πρώτου από το δεύτερο, ή σχέση ανάμεσα στην κεφαλαιοκρατική ομάδα που μένει στην Ελλάδα και την ομάδα Ελλήνων κεφαλαιούχων του εξωτερικού, ο βαθμός της οργανικής ή μη οργανικής, θετικής ή αρνητικής σύνδεσης ανάμεσα στον καπιταλιστικό τομέα και τους υπόλοιπους τομείς της οικονομίας, ιδιαίτερα οι επιδράσεις των οικονομικών αυτών διαδικασιών στις κοινωνικές και τις πολιτικές ελληνικές δομές γύρω στο 1940 παραμένουν άκομα, παρά τις αξιολογικές μελέτες, θεωρητικές ή πραγματολογικές-εμπειρικές, τά βασικά προβλήματα προς έρευνα.

Ας σταθούμε κάπως περισσότερο σε δύο ομάδες προβλημάτων, πρώτα πρώτα στην ομάδα που αφορά την κοινωνική σύνθεση του ελληνικού πληθυσμού κι εκείνη που αφορά τις πολιτικές εξελίξεις όπως καταλήγουν γύρω στα χρόνια του '40 και που θα παραμείνουν τέτοια ως το τέλος της περιόδου '40 με '50.

Για την κοινωνική σύνθεση ή βασική διαπίστωση εδώ είναι ότι η Ελλάδα παραμένει χώρα αγροτική: 60% του ενεργού πληθυσμού ασχολείται με τη γεωργία και συμμετέχει στο σχηματισμό του ακαθάριστου εθνικού εισοδήματος κατά 50% (Οι αναλογίες θ'αρχίσουν ν' αλλάζουν από το '52 και πέρα).

Η ουσιαστική μεταβολή σε σχέση με τις προηγούμενες περιόδους είναι εδώ ότι η πλειοψηφία των αγροτών αποτελείται πλέον, ύστερα από την αγροτική μεταρρύθμιση, από μικροϊδιοκτήτες. Στην απογραφή του 1945, ή μεγάλη γαιοκτησία δεν αποτελεί πλέον παρά το 8% της καλλιεργήσιμης επιφάνειας. Αποτέλεσμα, ο ελάχιστος αριθμός αγροτικού προλεταριάτου. Το 1950, ανεξάρτητοι γεωργοί και βοηθούντα μέλη των οικογενειών τους αποτελούν τά 92,30% της αγροτικής εργατικής δύναμης.

Περισσότερο πολύπλοκη παρουσιάζεται ή διαστρωμάτωση του αστικού κόσμου και ή μελέτη της νοοτροπίας ή καλύτερα των νοοτροπιών και των πολιτικών επιλογών των διαφόρων ομάδων του.

Παρά τις σχετικές διαφοροποιήσεις, παραμένει ακόμα δύσκολος ο ακριβής καθορισμός των όριων μιας ελληνικής αστικής τάξης, που ωστόσο υπάρχει και δρα στην ελληνική πολιτική ζωή από το 18ο αιώνα και από το 1910 και πέρα αποτελεί τή ραχοκοκαλιά της άρχουσας ελληνικής τάξης.

Στό σημείο αυτό, που τό θεωρώ βασικό για την εξήγηση της πολιτικής ζωής ως τό 1950 και για τή

στάση των ήγετικών ομάδων της άρχουσας ελληνικής τάξης στον πόλεμο, στην αντίσταση και την εμφύλιο σύρραξη, δέν έχω τίποτα νά μεταλλάξω από τις προτάσεις που έχω ήδη διατυπώσει άλλου:

α) Ότι τό σύνολο σχεδόν, ή τουλάχιστον, από κάποια στιγμή και πέρα, τό μεγαλύτερο μέρος της τάξης αυτής, ανήκει στον τριτογενή τομέα, σύνθετο και έτερογενή από τήν ίδια του τή φύση και

β) Νά ξανατονίσω τήν οικονομική άνισορροπία και τή συνακόλουθη έλλειψη συνοχής ανάμεσα στις διάφορες ομάδες που τήν συνθέτουν. Είναι έντονη ή οικονομική απόσταση που χωρίζει τις έξαιρετικά ολιγάριθμες μεγάλες επιχειρήσεις από τό πλήθος των μεσαίων και μικρών οικονομικών μονάδων που επικρατούν στη σύνθεσή της.

Η ανάπτυξη ενός μικρού βιομηχανικού τομέα που έπισημάναμε δέν αλλάζει ως τό '50 τή γενική εικόνα. Ό τομέας αυτός είναι αδύναμος και εμφανίζεται μέσα στο σύνολο της ελληνικής οικονομίας. Είναι έντυπιακή ή έκταση των μικρών επιχειρήσεων στο μεταποιητικό τομέα. Ένώ τό 1930 τό 92,2% των μεταποιητικών επιχειρήσεων άπασχολούσαν λιγότερα από 5 άτομα, τό ποσοστό αυτό κατέθηκε μόλις στά 84,9% στά 1958.

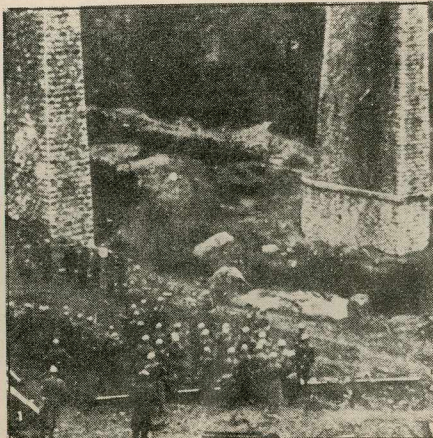
Η τάξη λοιπόν αυτή, σε σύγκριση με τις προχωρημένες κοινωνίες της Δύσης, παρουσιάζει τήν εικόνα μιας μεσοαστικής κοινωνικής σύνθετης ομάδας που περιβάλλεται από τό ρευστό νεφέλωμα ενός αστικού πληθυσμού ποικίλων άπασχολήσεων, περισσότερο ή λιγότερο παρασιτικών.

Τό ουσιαστικά καινούριο στοιχείο που προστίθεται στην περίοδο '22 με '40 είναι ή δημιουργία ενός πυρήνα εργατικής βιομηχανικής τάξης, αδύναμης άκομα και άσυνειδητοποιήτης, αλλά που προορίζεται νά παίξει σημαντικό ρόλο στις πολιτικές διαφοροποιήσεις που θ' ακολουθήσουν και για τις όποιες δέν θ' αναφέρουμε παρά τις βασικά τελευταίες εξελίξεις.

Μερικές σκέψεις για τήν πολιτική δομή.

Ένα από τά κύρια χαρακτηριστικά της πολιτικής ζωής της Ελλάδας είναι ή κάποια φαινομενική αναντιστοιχία ανάμεσα στις κοινωνικές της δομές και τήν πολιτική τους έκπροσώπηση:

Η Ελλάδα, χώρα αγροτική, σε αντίθεση με άλλες βαλκανικές χώρες με άνάλογη σύνθεση, δέν παρουσίασε ποτέ ένα αγροτικό κόμμα που νά μπορέσει νά παίξει κύριο ρόλο στην πολιτική ζωή.

Οι γενικές προτάσεις που προτείνονται για την εξήγηση του φαινομένου, ή σχετική δηλαδή αυτονομία της πολιτικής από τις κοινωνικές αντιθέσεις ή ακόμα καλύτερα οι διαμεσότητες που λειτουργούν στις σχέσεις ανάμεσα στο κοινωνικό και το πολιτικό επίπεδο δίνουν βέβαια κάποια θεωρητική βάση, αλλά ο ιστορικός περιμένει τα συμπεράσματα της πραγματολογικής διερεύνησης του φαινομένου που έχει ήδη αρχίσει από τους έρευνητές. Και για τη διερεύνηση αυτή μία υπόθεση εργασίας δεν θα ήταν ίσως περιττή: Οι σχέσεις άμεσες ή έμμεσες ανάμεσα στις κοινωνικές και τις πολιτικές δομές, δεν εξαρτώνται, σε τελευταία ανάλυση, από τις ποσοτικές αναλογίες ανάμεσα στις διάφορες τάξεις, αλλά από τη δυναμική της κάθε μιάς που αλλάζει από τόπο σε τόπο και από χρονική περίοδο σε χρονική περίοδο. Οι συνθήκες κάθε τόπου, όπως διαμορφώθηκαν από την ιστορία του, έχουν εδώ φαίνεται τον πρώτο ρόλο. Και δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι από παλιά το δυναμικό τμήμα του ελληνικού λαού, που παίζει τον κύριο ρόλο στην οικονομική, κοινωνική και πολιτική ιστορία του ελληνισμού, και που από το 1909 και πέρα κυριαρχεί στην πολιτική ζωή ως το 1940, ήταν η αστική τάξη.

Οι ιστορικοί όροι της διαμόρφωσής της, που είχαν την ευκαιρία ν' ανπτύξω άλλοι, εξηγούν το φαινόμενο. Θα 'θελα να ξανατονίσω εδώ τη μεθοδολογική αρχή έρευνας του νεοελληνικού φαινομένου ως τις μέρες μας. Στην εξέλιξη της κοινωνικής διάρθρωσης της ελληνικής επικράτειας και της έσωτερικής και έξωτερικής πολιτικής του ελληνικού κράτους δρα, έμμεσα ή άμεσα, το σύνολο των αστικών στρωμάτων του ελληνισμού σε λειτουργικό σύνδεσμο μεταξύ τους, είτε θρίσκειται μέσα στα κρατικά σύνορα είτε έξω. Και το σύνολο τούτο υπερέχει σε οικονομική σημασία και δυναμισμό από τα υπόλοιπα κοινωνικά στρώματα που έχουν βάση τη γαιοκτησία, έστω κι αν, από τα μέσα του 20ού αιώνα, μέσα στα όρια της ελληνικής επικράτειας, οι αγροτικές άπασχολήσεις επικρατούν στις οικονομικές δομές.

Ετσι νομίζω μπορεί να εξηγηθεί ή φαινομενική αντίφαση που παρουσιάζει ή πολιτική ζωή της Ελλάδας. Μία χώρα αγροτική με χαμηλό βαθμό οικονομικής ανάπτυξης να παρουσιάζει πολιτικές δομές ανάλογες με εκείνες που έχουν διαμορφωθεί στις σύγχρονες και προηγμένες χώρες της Ευρώπης.

Από την άλλη μεριά, ή άνομοιογένεια, ή οικονομική

άνισορροπία, ή έλλειψη κάποιας συνοχής στις διάφορες ομάδες που συνθέτουν την τάξη αυτή φαίνεται να είναι ο ουσιαστικός παράγοντας για την εξήγηση των γνωστών δυσλειτουργιών των πολιτικών ελληνικών συστημάτων· ή έλλειψη οργανωμένων πολιτικών κομμάτων σε βάσεις, αν όχι ιδεολογικές, τουλάχιστον ενός προγράμματος με γενικές αρχές, και ή κυριαρχία, ακόμα ίσως ως τις μέρες μας, κομμάτων προσωποπαγών με χαρισματικούς αρχηγούς και με βάση την «πελατεία», θέματα με τα όποια άσχολείται με έπιτυχία μία σειρά νεότερων έπιστημόνων.

Στην πολιτική ζωή τα σημαντικά γεγονότα, που συντελούνται στην περίοδο γύρω από το '40 και μπορούν να εξηγήσουν τις παραπάνω εξελίξεις και που αποτελούν κατά συνέπεια τα βασικά προβλήματα που πρέπει να μελετηθούν, είναι νομίζω τα εξής:

α) Η πρώτη προσπάθεια πολιτικής αυτονομίας με σοσιαλίζουσες κατευθύνσεις ή με κάπως πιο προχωρημένο κοινωνικό πρόγραμμα, από το κίνημα των φιλελευθέρων (Κίνηση Παπαναστασίου κ.λπ.), που καταφεραν, με τη βοήθεια ενός τμήματος του στρατού να επιβάλουν τη δημοκρατία στην Ελλάδα και να θέσουν σε πραγματική βάση την αγροτική μεταρρύθμιση.

β) Η ίδρυση του ΚΚΕ: είναι ή πρώτη φορά που ή εργατική τάξη, και ως ένα βαθμό ή αγροτιά, αποκτά κάποια αυτόνομη πολιτική εκπροσώπηση.

Τα δύο αυτά γεγονότα, που συνδέονται άμεσα με τους έντονους κοινωνικούς αγώνες της περιόδου αυτής και με τις πρώτες ποιοτικές μεταβολές της ελληνικής οικονομίας που αναφέραμε, έχουν ένα τρίτο σημαντικό αποτέλεσμα: Η όροθετική γραμμή που χωρίζει τα διάφορα πολιτικά συγκροτήματα μετατίθεται άριστερότερα. Πράγματι, το περίφημο σχίσμα ανάμεσα στους βασιλόφρονες (λαϊκούς) και φιλελεύθερους, που κυριάρχησε στην ελληνική πολιτική ζωή στο πρώτο τέταρτο του 20ού αιώνα, αρχίζει να γεφυρώνεται· σε λίγο θα πάψει ουσιαστικά να ύφίσταται.

Είναι στ' αλήθεια δύσκολο στον κοινωνιολόγο, στον πολιτειολόγο ή τον ιστορικό να εντάξει σ' ένα σχήμα, έστω και τό πιο πλατύ, τους κοινωνικούς ανταγωνισμούς που αντιστοιχούν στην πολιτική αυτή διαίρεση. Έκείνο που με μεγαλύτερη σιγουριά μπορεί να διαπιστώσει είναι τούτο: ότι στα χρόνια που προηγούνται άμεσα του τελευταίου πολέμου και κατά την περίοδο της κατοχής οι πολιτικές αυτές εκπροσωπήσεις της άρχουσας τάξης παύουν να διαφέρουν ως

πρός τὰ κοινωνικά τους προγράμματα. Οί διαφορές δέν αναφέρονται πλέον παρά ως προς τόν τρόπο διαχείρισης τών κοινών. Μπροστά στην έστω και μακρινή άπειλή τής δυναμικότητας τών νέων κοινωνικών τάσεων πού άρχίζουν ν' αυτονομούνται πολιτικά, συμφωνούν στην έπιβολή δικτατορικών λύσεων.

Θυμίζω άπλώς έδώ ότι τήν παλινόρθωση τής βασιλείας τήν άναγνώρισαν οί φιλελεύθεροι. Τό κόμμα τών φιλελευθέρων ύποστήριζε τήν κυβέρνηση Δεμερτζή μέ ύπουργό τών στρατιωτικών τό Μεταξά, και τό κυριότερο, ή μεγάλη πλειοψηφία τής Βουλής μέ 241 ψήφους ύπέρ, 16 κατά και 4 άποχές, δέχτηκε, τήν άνάθεση τής έξουσίας στον Μεταξά, και τή διακοπή τών εργασιών τής Βουλής. Η δικτατορία θεωρήθηκε άπό τίσ ήγετικές ομάδες τής έλληνικής άστικής τάξης ως ό κατάλληλος συντελεστής άσφαλείας για τήν έξασφάλιση τών συμφερόντων της. Η έπιβολή τής μιάς ή τής άλλης κοινοβουλευτικής εκπροσώπησης της, είτε μέ τό κόμμα τών λαϊκών είτε μέ τό κόμμα τών φιλελευθέρων, πού οί πολιτικοί τους άγώνες είχαν καταντήσει νά εκφράζονται μέ μιά σειρά στρατιωτικών κινήματων και άντικινήματων δέν φαίνονταν πλέον σίγουρη έγγύηση.

Αυτό είναι νομίζω τά γενικό πλαίσιο, σχηματικά βέβαια, μέσα στο όποιο θά ξετυλιχθούν τά γεγονότα του πολέμου και τής άντίστασης.

Η είσοδος τής Ελλάδας στον πόλεμο, στο πλευρό τών άντιφασιστικών δυνάμεων, φαίνεται σε μιά πρώτη ματιά σαν ένα είδος άντίφασης: Ένα φιλοφασιστικό καθεστώς βρίσκεται άντιμέτωπο μέ τίσ φασιστικές δυνάμεις μέ τίσ όποιες συνδέεται ιδεολογικά και σε μεγάλο βαθμό οικονομικά.

Είναι γνωστές βέβαια οί προσπάθειες του πολιτικοκοινωνικού κατεστημένου για τήν ουδετερότητα τής Ελλάδας στη σύρραξη, οί έλπίδες ως τήν τελευταία στιγμή, στην επέμβαση του Χίτλερ για νά συγκρατήσει τίσ φανερές πλέον βλέψεις έναντίον τής Ελλάδας του ίταλικού φασισμού και οί δισταγμοί τής έλληνικής κυβέρνησης νά δεχτεί τίσ προσφερόμενες άπό τή Μεγάλη Βρετανία έγγυήσεις. Τό πρόβλημα πού περιμένει τή λύση του είναι τούτο: Είναι μόνον ή παταγώδης διάψευση τών έλπίδων αυτών άπό τή Γερμανία πού συντέλεσαν στην έπικράτηση τής άγλόφιλης μερίδας μέ έπικεφαλής, όπως φαίνεται, τό βασιλιά, πού μπορούσε νά συμβιδάσει εύκολα τίσ άντιδημοκρατικές ή όλοκληρωτικές τάσεις μέ μιά άγ-

γλόφιλη πολιτική, έφόσον ή στάση τής Μεγάλης Βρετανίας δέν φαινόταν νά ήταν έχθρική στην έπιβολή τής δικτατορίας στην Ελλάδα.

Μ' αυτό τό πρίσμα πρέπει, νομίζω, νά μελετηθούν τά προβλήματα τής διπλωματικής και στρατιωτικής προετοιμασίας τής Ελλάδας και ή διεξαγωγή του άλβανικού πολέμου.

Αν για τήν έλληνική φασιστική κυβέρνηση ή άπόφαση ν' άντισταθεί έναντίον τής Ιταλίας είχε τό νόημα μιάς πολιτικής πράξης, μιάς πολιτικής έπιλογής, για τή μεγάλη πλειοψηφία του έλληνικού λαού ό άλβανικός πόλεμος είχε εύθύς έξαρχής τό διπλό νόημα ενός πατριωτικού και άντιφασιστικού πολέμου. Όσοι τόν έζησαν ξερονουν ότι οί έννοιες «πατρίδα» και «πατριωτισμός» πού είχαν τόσο άποδυναμωθεί άπό τή λογοκόπο «έθνικοφροσύνη» είχαν γίνει δίωμα και συνδέθηκαν άδιάρρηκτα μέ τό άντιφασιστικό πνεύμα.

Τό άντιφασιστικό-δημοκρατικό αυτό πνεύμα, πού ύπήρχε στη βάση τής λαϊκής έθνικής ένότητας ήδη κατά τή διάρκεια του άλβανικού πολέμου, συνεχίζεται και παίρνει περισσότερο συνειδητοποιημένο κοινωνικό περιεχόμενο στην περίοδο του '40-'45 μέ τήν έθνική άντίσταση.

Πράγματι, αν αφήσουμε κατά μέρος τό σχετικά μικρό τμήμα τής στρατιωτικο-πολιτικής ήγεσίας - πού ή φασιστική ιδεολογική του τοποθέτηση όδήγησε στην άνοικτή συνεργασία μέ τούς κατακτητές και πού έδωσε ή στήριξε τίσ κυβερνήσεις τής κατοχής και όργάνωσε τά Τάγματα Άσφαλείας - και περιοριστούμε στη στάση τών διαφόρων πολιτικο-στρατιωτικών ομάδων πού τάχθηκαν μέ τόν ένα ή τόν άλλο τρόπο στο άντίπαλο έθνικό άντιστασιακό στρατόπεδο, διαπιστώνουμε, σχηματικά βέβαια, τά κάτωθι:

Η πρωτοβουλία για τήν ίδρυση τής πρώτης μαζικής άντιστασιακής όργάνωσης, του Έθνικού Άπελευθρωτικού Μετώπου (28 Σεπτ. 1941), άνήκει σε μερικά στελέχη του κομμουνιστικού κόμματος πού είχαν δραπετεύσει άπό τίσ φυλακές ή τήν έξορία όπου τούς είχε αφήσει ή φασιστική-βασιλική κυβέρνηση φεύγοντας άπό τήν Ελλάδα. Στην πρωτοβουλία αυτή δέν άπάντησαν παρά μερικά σοσιαλίζοντα νεοπαγή κόμματα και εργατικές όργανώσεις.

Οί παραδοσιακοί πολιτικοί άντιπρόσωποι τών άστικών κομμάτων άρνήθηκαν, μέ διάφορες προφάσεις, νά συμπράξουν. Άντίθετα άπ' ό,τι συνέβη σ' όλες σχεδόν τίσ δημοκρατικές χώρες τής Δύσης, ή πο-

λιτική ηγεσία της άστικης τάξης διάλεξε άλλους τρόπους δράσης. Ο ένας μετά τόν άλλον, οι πολιτικοί αυτοί ηγέτες προσχωρούν στη βασιλική κυβέρνηση του Καΐρου, πού επί ένα χρόνο σχεδόν (ώς το Φεβρουάριο του 1942) ύστερα από την κατάρρευση, εμφανίζονταν ακόμα ως συνέχεια της δικτατορίας.

Στή στάση αυτή της άστικης ηγεσίας βρίσκονται οι ρίζες, ήδη από την αρχή της αντίστασης, της διάσπασης της εθνικής ενότητας πού δέν φαίνεται νά ήταν ο στόχος ούτε του ελληνικού κατεστημένου, ούτε βέβαια των Βρετανών. Κι αυτό σέ μία στιγμή πού δέν μπορεί κανείς νά ισχυρισθεί σοβαρά ότι τό ΚΚΕ, πού μόλις άρχισε νά άνασυγκροτείται, ύστερα από τά σοβαρά χτυπήματα πού του είχε επιφέρει η μεταξική δικτατορία, θά μπορούσε νά επιβάλλει κι άν τό ήθελε σέ μία αντίστασιακή οργάνωση πού θά συγκέντρωνε όλο τόν πολιτικό κόσμο, ή τουλάχιστον όλο τόν δημοκρατικό κόσμο τό δικό του άπώτερο καθαρά σοσιαλιστικό πρόγραμμα. Εύνοήθηκε επίσης από την κυβέρνηση του Καΐρου και από τή Μεγάλη Βρετανία ή ίδρυση άλλων αντίστασιακών οργάνώσεων, της δημοκρατικής ΕΚΚΑ μέ πρωτοβουλία όρισμένων δημοκρατικών αξιωματικών, πού δέν κατάφερε όμως νά ξεπλωθεί πλατιά στόν ελληνικό χώρο, και κυρίως του ΕΔΕΣ πού πήρε γρήγορα, τουλάχιστο τό στρατιωτικό του τμήμα κατά την όμολογία του ίδιου του Τσώρτσιλ και του ίδιου του πολιτικού της άρχηγού Πυρομάγλου, άποφασιστικά σχεδόν άντικομμουνιστικό και άντιστασιακό χαρακτήρα, και δέν δίσασε, σύμφωνα μέ τά γερμανικά έγγραφα, στίς στιγμές μεγάλης όξυνσης - μεταξύ Νοεμβρίου 1943 και Αύγούστου 1944 - νά συνάψει άνακαχή μέ τίς γερμανικές δυνάμεις κατοχής. Η οργάνωση αυτή εμφανιζόταν συγχρόνως ως ο κύριος ύποστηρικτής της βρετανικής πολιτικής στην Ελλάδα. Όσοι έζησαν την κατοχή δέν θά ξεχάσουν βέβαια τή δράση της βασιλικής-φασιστικής ομάδας Χ.

Ανάλογη διεργασία έγινε στίς ελληνικές δυνάμεις της Αιγύπτου και της Μέσης Ανατολής. Ο στόχος των άλληπάλληλων ελληνικών κυβερνήσεων και των Βρετανών ήταν νά έξουδετερώσουν τή βαθιά έπιρροή πού άσκούσε τό ΕΑΜ στή μεγάλη πλειοψηφία του στρατού. Οί συνεχείς πιέσεις για τήν άπομάκρυνση, των φιλοβασιλικών και φασιστικών στοιχείων από τό στρατεύμα και για τήν άποκατάσταση της εθνικής ενότητας μέ τή δημιουργία μιás πραγματικά εθνικής δημοκρατικής κυβέρνησης, ή είσοδος επίσης στην κυβέρνηση του Καΐρου πολιτικών προσωπικοτήτων από την παλιά δημοκρατική και φιλελεύθερη παράταξη, συντέλεσαν βέβαια στό νά δεχτεί ο βασιλιάς και ή βρετανική κυβέρνηση όρισμένους συμβιβασμούς (διακήρυξη από τό βασιλιά ότι καταλύει τό δικτατορικό καθεστώς και ότι ή επάνοδος του στην Ελλάδα θά έξαρτηθεί από δημοψήφισμα). Αλλά ο κύριος στόχος των κυβερνήσεων αυτών ήταν ή εκκαθάριση των ελληνικών δυνάμεων από τά έαμικά στοιχεία και ή δημιουργία στρατού έτοιμου νά επιβάλλει στην Ελλάδα την παλιά καθεστηκία τάξη.

Η άπλή αυτή περιγραφή της κατανομής των αντίστασιακών οργάνώσεων και των πολιτικών δυνάμεων πού πρωταγωνιστούν στο δράμα της κατοχής δείχνει από μόνη της ότι ή πολιτική ζωή, πού είχε σταματήσει στή διάρκεια της δικτατορίας, ξαναρχίζει δεμένη άξεδιάλυτα μέ την εθνική αντίσταση. Η μελέτη του προγράμματος του ΕΑΜ, ή δράση του, καθώς και ή δράση των άντιστασιακών οργάνώσεων δείχνουν ακόμα

τίς σημαντικές διαφοροποιήσεις πού συντελούνται στην πολιτική ζωή της Ελλάδας.

Δύο ήταν οι βασικοί άξονες του προγράμματος του ΕΑΜ: Αντίσταση μέ όλα τά μέσα έναντίον των κατακτητών και ή έπιβολή, ύστερα από την άπελευθέρωση, ενός δημοκρατικού πολιτεύματος και ενός καθεστώτος μέ προχωρημένο κοινωνικό περιεχόμενο.

Και από τό πρόγραμμα αυτό τό ΕΑΜ δέν ξεφύγε ποτέ, αλλά ούτε έκανε καμιά ύποχώρηση. Γιατί γύρω άπ' αυτό τό πρόγραμμα είχε συγκεντρώσει τή μεγάλη πλειοψηφία του ελληνικού λαού. Δέν πρόκειται βέβαια νά σάς εκθέσω εδώ τίς λεπτομέρειες της δράσης του ΕΑΜ. Θά σάς ύπενθυμίσω μονάχα τά σημεία εκείνα όπου ή δράση του ΕΑΜ συντελούσε στην πολιτική συνειδητοποίηση και την πολιτική άυτονόμηση όλο και πλατύτερον κοινωνικών ομάδων.

Βέβαια λείπει ακόμα ή έπιστημονική μελέτη πού χρειάζεται για τήν κοινωνική σύνθεση του έαμικού συγκροτήματος, όπως επίσης και ή ανάλογη μελέτη για τά ελληνικά κόμματα. Δέν μπορώ λοιπόν παρά νά σάς ύποβάλλω εδώ μία ύπόθεση εργασίας για όσους θέλουν ν' άσχοληθούν ιδιαίτερα μέ τό πρόβλημα, πού δέν νομίζω ν' απέχει πολύ από τήν πραγματικότητα. Έχω την έντύπωση ότι την έαμική βάση την άποτελέσαν οι κοινωνικές ομάδες πού είχαν ήδη άρχισι νά άυτονομούνται από τά παλιά κόμματα και πού είχαν επιβάλλει τή δημοκρατία. Η πολιτική και στρατιωτική αντίστασιακή δράση του ΕΑΜ, ή κοινωνική του πρόνοια στα χρόνια της πείνας πού άποδεκάτιζε τούς πληθυσμούς των πόλεων προσελκύουν όλοένα και πλατύτερα κοινωνικά στρώματα. Τό πρόγραμμά του και ή δράση του άναπαρκούν στην στή αιτήματα μεγάλου μερους των λαϊκών και μικροαστικών ομάδων πού συνειδητοποιούνται και ριζοσπαστικοποιούνται όλο και περισσότερο. Μέ την πολιτική και γενικά μέ την πολιτιστική του δράση στην ύπαιθρο συντελεί επίσης στην πολιτικοποίηση των άγροτών. Μ' άλλα λόγια, μέ τό πλάτημα και τό δάθεμα της κοινωνικής του βάσης τό ΕΑΜ βάζει τά θεμέλια για τή δημιουργία ενός άνεξαρτητοποιημένου από τά παλιά κόμματα και άυτόνομου πολιτικού σχηματισμού.

Μ' αυτές τίς πολιτικές εξελίξεις στο έσωτερικό της χώρας, ή άπάντηση στο κύριο έρώτημα πού τίθεται, άν ήταν δυνατή ή εθνική ενότητα, έννοω στο έπίπεδο των πολιτικών οργάνώσεων, δέν μπορεί παρά νά είναι άρνητική. Οί εκπρόσωποι των ηγετικών ομάδων της άρχουσας ελληνικής τάξης, πού μπροστά σέ προοπτικές, έστω και πολύ πιο μακρινές, για κάθε άποδέσμευση μιás παγιωμένης κοινωνίας είχαν επιβάλλει ή άνεχθει τίς δικτατορικές λύσεις, δέν ήταν δυνατό νά δεχθούν ούτε για βάση συζήτησης, πολύ λιγότερο συμβιβασμού και σύμπραξης, ένα πρόγραμμα πού άφηνε ελεύθερη δράση στους παράγοντες εκείνους πού από την ίδια τή δυναμική της ίστορίας προετόμαζαν άλλες κοινωνικές λύσεις. Για άλλη μία φορά έπενεργεί τό σύνδρομο πού συνοδεύει την ελληνική άστική ηγεσία ήδη από τούς πρώτους άγώνες της για την κατάληψη της έξουσίας και στίς ένεργειές της για νά την διατηρήσει: Η άνάγκη της πάντα νά διαθέτει ένα μεγάλο συντελεστή άσφαλείας για νά κρατήσει την έξουσία. Και τόν μέγιστο συντελεστή άσφαλείας τόν βρίσκει, σ' όλες τις περιόδους της ίστορίας μας, στο στρατό πού τόν μεταβάλλει σέ πολιτική ομάδα κρούσης και την άναζήτηση της ξένης προστασίας.

Μ' αυτό τό πρίσμα νομίζω ότι πρέπει νά είδωθεί ή ξενική επέμβαση στην Ελλάδα.

Δέν υπάρχει νομίζω πλέον καμιά αμφιβολία για την πολιτική του Τσώρτσιλ και την απόφασή του να εξουδετερώσει με κάθε μέσο, πολιτικό ή και στρατιωτικό, τις δυνάμεις του ΕΑΜ που ήξερε ότι αντιτίθενται στην πολιτική της Μεγάλης Βρετανίας. Δέν βλέπω όμως με ποιόν άλλο τρόπο ή στη βάση ποιών άλλων αρχών ή αιτιών μπορούμε να εξηγήσουμε την άνευ όρων παραδοχή όχι μόνο της πολιτικής αυτής, αλλά και των μεθόδων επίβολής της, που έφτασαν ως την άνοιχτή πρόκληση, από τις ελληνικές δυνάμεις του κατεστημένου και που οδήγησαν στην ένοπλη αναμέτρηση του Δεκέμβρη.

Στό μεγάλο ερώτημα που είναι φυσικό να τίθεται, ενώ αν ήταν τουλάχιστον δυνατόν ν' αποτραπεί ή δεκμεβριανή εμφύλια σύγκρουση, ή απάντηση είναι δύσκολη. Έξω από κάθε αξιολογική κρίση ή μοίρασμα ευθυνών, έξω από κάθε συναισθηματικό στοιχείο θεμιτό και συγνωστό σε κάποιον που μετείχε στα γεγονότα, θά επιχειρήσω να δώσω εδώ μερικά στοιχεία απ' όποιο μορφή ίσως να βγει κάποια απάντηση.

Η αντίεαμική παράταξη, παρ' όλες τις διαφορές αποχρώσεων που χαρακτήριζαν τις διάφορες ομάδες που μετείχαν στη σύνθεσή της, παρουσίασε από την αρχή ως το τέλος της πολιτικής διαμάχης και συνεπή και αποτελεσματική - όπως απέδειξαν τα γεγονότα - πολιτική, προσαρμόζοντας την τακτική της στην πολιτική της Μεγάλης Βρετανίας, τό κύριο αν όχι τό μόνο σοβαρό της στήριγμα που, αποφασισμένη να διατηρήσει πάση θυσία την έπιρροή της στην Ελλάδα και έχοντας εξασφαλίσει την σιωπηρή ή μη συγκατάθεση της Σοβιετικής Ένωσης ή τουλάχιστον την ουδετερότητά της, δέν θά δίσταζε να επιβάλει τή θέλησή της με τά όπλα.

Η βασική αδυναμία της έαμικής παράταξης ήταν ή έλλειψη κάποιας καθαρής γραμμής στην πολιτική της, ή έλλειψη συνέπειας και αποφασιστικότητας στη στρατηγική και την τακτική της.

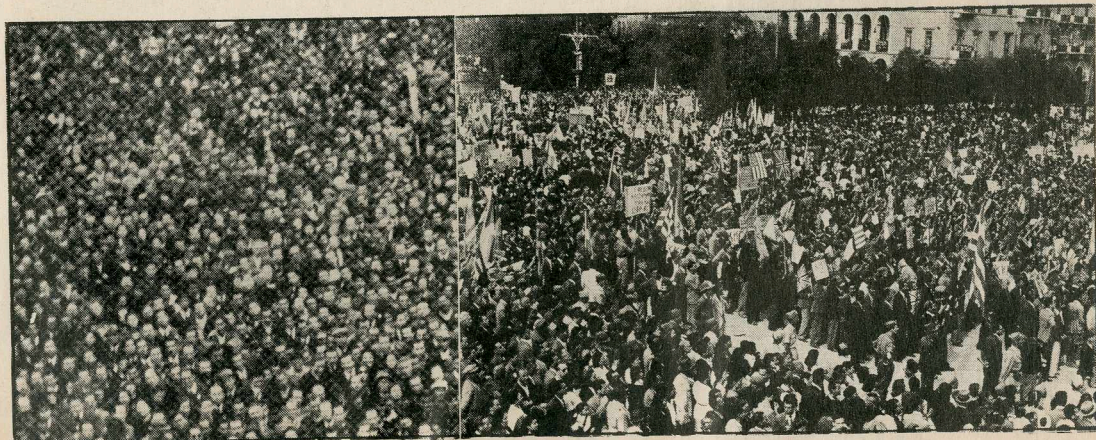
Είναι αδύνατο ν' άπαριθμήσω εδώ τις επανειλημμένες προσπάθειες του ΕΑΜ για τήν αποκατάσταση της εθνικής ενότητας. Για όσους ενδιαφέρονται γνωστοποιώ ότι έχουν συγκεντρωθεί όλες ή πάρα πολλές, άντλημένες από διάφορες αξιόπιστες πηγές, στό συμπληρωτικό τελευταίο διβλίο του Μ. Παρτσαλίδη. Βρίσκονται επίσης σε άλλες αξιόλογες μελέτες, όπως του Γουντχάουζ, του Ίατριδη και άλλων. Από τήν άλλη όμως μεριά, και αυτό είναι ζήτημα που χρειάζεται ακόμα βαθύτερη μελέτη, υπήρξε σε πολλές περιπτώ-

σεις κάποια απόσταση ανάμεσα στις προγραμματικές αρχές του ΕΑΜ και τή μεταφορά τους στην καθημερινή πρακτική. Η κάθε ομάδα που τό συνιστούσε έδινε διαφορετικό νόημα στο περιεχόμενο της λαοκρατίας ή κάποιας λαϊκής δημοκρατίας. Παρ' όλα αυτά ή όλη εξέλιξη της πολιτικής του ΕΑΜ πείθει ότι ούτε ή έαμική παράταξη, ούτε τό Κομμουνιστικό Κόμμα που αποτέλεσε από τή δυναμική του άγώνα τό ήγετικό του στοιχείο, είχαν προγραμματίσει τήν κατάληψη της αρχής με τήν ένοπλη δράση. Έχοντας πραγματοποιήσει τή λαϊκή ένότητα στη βάση ήταν βέβαιοι ότι με τό δημοκρατικό δρόμο θά μπορούσαν να επιβάλουν τό πολιτικό και κοινωνικό τους πρόγραμμα. Η έαμική παράταξη δέν φαίνεται επίσης να πίστεψε σοβαρά ότι οι αντίπαλες δυνάμεις θά έφθαναν ως τόν εμφύλιο πόλεμο. Νόμισαν ότι ή λαϊκή κινητοποίηση θά άρχιζε για να ύποχρώσει τόν αντίπαλο σε κάποιο συμβιβασμό. Έδώ ίσως βρίσκεται ή κύρια αίτία των άκατανόητων ακόμα σήμερα άμφιπλευσών στην τακτική.

Από τή μιά μεριά, σκληρήνωση της γραμμής, με τις δευτερεύουσας σημασίας για τήν όλη εξέλιξη του άγώνα έπιχειρήσεις ενάντιον του ΕΔΕΣ ή με τό τραγικό έπεισόδιο της διάλυσης της ΕΚΚΑ, κυρίως με τήν άνταρσία του στρατού της Μέσης Ανατολής που στέρησε τις έαμικές δυνάμεις από πολύτιμες έφεδρες και έθετε σε αμφιβολία τήν ειλικρίνεια της πολιτικής της εθνικής ενότητας. Από τήν άλλη διαστικές και άμελέτητες ύποχωρήσεις και υπερβολική διαλλακτικότητα στόν αντίπαλο σε σημείο ύψιστης σημασίας για τις πολιτικές εξελίξεις, όπως τά σύμφωνα του Λιδάνου και της Καζέρτας. Κι εδώ τίθεται τό ερώτημα στό όποιο δέν μπορώ, τουλάχιστον έγω, να δώσω ακόμα σίγουρη απάντηση. Κατά πόσο ή άμφιταλαντευόμενη αυτή πολιτική όφείλεται στη διαφορά άντιλήψεων των διαφόρων ομάδων που συνιστούσαν τό ΕΑΜ και κατά πόσο στην έκάστοτε προσαρμογή της πολιτικής του ΚΚΕ στη σοβιετική πολιτική, όπως τουλάχιστον τήν καταλάβαιναν οι ήγέτες του.

Μέσα σ' αυτή τή λογική έντάσσεται ή ένοπλη άντίσταση του Δεκέμβρη. Έχει κανείς τήν έντύπωση ότι χάθηκε, όπως συμβαίνει συχνά σε τέτοιου είδους συσχετίσεις άντίρροπων δυνάμεων, ό έλεγχος των γεγονότων και ότι οι έαμικές δυνάμεις έπесαν σε μιά καλοστημένη παγίδα.

Όπως και αν έχει, ή ήττα των έαμικών δυνάμεων, που παρέδωσε τήν Ελλάδα στην άκρα δεξιά, σήμαινε

ουσιαστικά, όπως έγινε γρήγορα κατανοητό, και την ήττα όλων των δημοκρατικών δυνάμεων. Η θεομοποίηση της λευκής τρομοκρατίας, που επακολούθησε, οδήγησαν στο δεύτερο εμφύλιο πόλεμο '46 - '49 και στην επέμβαση των Ήνωμένων Πολιτειών.

«Ας μη θεωρηθεί υπεκφυγή εκ μέρους μου τό γεγονός ότι για τή δεύτερη αυτή πράξη τής ελληνικής τραγωδίας θά σάς πώ ότι μου διαφεύγει ακόμα και τό νόημα τής τό πολιτικό ή τό κοινωνικό, καθώς επίσης τά βαθύτερα κίνητρα και οι στόχοι του ΚΚΕ πού είχε αποφασίσει τήν άνοιχτή εξέγερση έναντίον τής τρομοκρατίας του μεταδεκεμβριανού αστυνομικού κράτους.

Θά επαναλάβω εδώ ό,τι έγραφα ήδη : Είναι εύκολο νά καταλάβουμε ότι « ή σωτηρία τής δημοκρατίας » δέν αποτελούσε τό μοναδικό λόγο άμερικανικής επέμβασης και ότι οι στρατηγικοί λόγοι του ψυχρού πολέμου ανάμεσα στο σοβιετικό και τό δυτικό συνασπισμό από τή μιά, ό ανταγωνισμός πού ύπολανθάνει ήδη από τήν εποχή αυτή ανάμεσα στις Ήνωμένες Πολιτείες και τή Μεγάλη Βρετανία στο χώρο τής Ανατολικής Μεσογείου και τής Έγγυς Ανατολής από τήν άλλη, βαραινουν στα γεγονότα πού περιμένουν τή μελέτη τους. Όσα γράφει ό Παρτσάλιδης σχετικά μέ τίς συνομιλίες του μέ τούς ύπευθυνους σοβιετικούς ήγέτες στις αρχές του 1946 φαίνεται νά επιβεβαιώνουν αυτή τήν άποψη. Σας διαβάσω τό άπόσπασμα :

« Κατά τήν επίσκεψη τής έαμικής αντιπροσωπείας στη Μόσχα, στις αρχές του 1946, μου δόθηκε ή ευκαιρία νά ένημερώσω τούς συντρόφους του τμήματος έξωτερικών σχέσεων τής ΚΕ του άδελφού κόμματος για τήν προοπτική

τής ήγεσίας του κόμματός μας σχετικά μέ τήν εξέλιξη τής κατάστασης στην Έλλάδα. Τόνισα πώς μέ τίς συνεχιζόμενες σφαγές των αγωνιστών τής εθνικής αντίστασης φαίνεται πολύ δύσκολη ή άποφυγή τής ένοπλης άναμέτρησης. Έλπίζουμε πώς τώρα δέν υπάρχουν τά εμπόδια του πολέμου για τήν πλήρη ανάπτυξη τής συμπαράστασης προς τό λαό μας. Η συμβουλή τής καθοδηγήσεως του ΚΚΣΕ ήτανε : Τώρα νά πάρετε μέρος στις έκλογές, μετά δλέποντας και κάνοντας. Άνάλογα μέ τήν εξέλιξη τής κατάστασης τότε, τό κέντρο του βάρους θά μπορούσατε νά τό ρίξετε πότε στις νόμιμες μορφές πάλης και πότε στον ένοπλο άγώνα. » (Παρτσάλιδη, Διπλή άποκατάσταση τής Έθνικής Αντίστασης, Άθήνα, 1978 σ. 199).

Τελειώνοντας θά 'θελα νά πώ τούτο.

Οί πολιτικές ενέργειες των άνανεωτικών ελληνικών δυνάμεων στα χρόνια '40 μέ '50 δίνουν τήν εντύπωση ότι καθορίζονται περισσότερο από ψυχολογικές αντιδράσεις, από μιά σειρά στοιχημάτων, παρά από ψυχραμο μελετημένο ύπολογισμό, θεμέλιο κάθε πολιτικής πού είναι ύποχρεωμένη νά στηρίζεται στην ακριβή έκτίμηση του συχετισμού των δυνάμεων. Μιά τέτοια ψυχολογική πολιτική δέν στερείται βέβαια μεγαλείου και δημιουργεί ήρωες και μάρτυρες. Άλλά ή θυσία των ήρώων και των μαρτύρων δέν λειτουργεί στην ιστορία παρά στη μακρά διάρκεια. Κι ίσως εδώ νά βρίσκεται ή κάθαρση τής ελληνικής τραγωδίας.

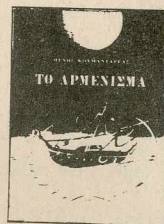
Κυκλοφόρησε

ΤΟ ΝΕΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΜΕΝΗ ΚΟΥΜΑΝΤΑΡΕΑ

Ο ΩΡΑΙΟΣ ΛΟΧΑΓΟΣ

ΤΑ ΜΗΧΑΝΑΚΙΑ
(5η έκδοση)

ΤΟ ΑΡΜΕΝΙΣΜΑ
(3η έκδοση)

ΤΑ ΚΑΗΜΕΝΑ
(5η έκδοση)

ΒΙΟΤΕΧΝΙΑ ΥΑΛΙΚΩΝ
(7η έκδοση)

Η ΚΥΡΙΑ ΚΟΥΛΑ
(4η έκδοση)

ΤΟ ΚΟΥΡΕΙΟ
(4η έκδοση)

ΣΕΡΑΦΕΙΜ ΚΑΙ ΧΕΙΡΟΥΒΕΙΜ
(4η έκδοση)

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΕΛΡΟΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ 6 (Πάρδος Ακαδημίας) Τηλ. 36.15.783

Προίκα

ἢ περί τοῦ θηρευτικοῦ βίου τῶν Νεοελλήνων

τῆς Νόρας Σκουτέρη-Διδασκάλου

A.

Ἐκείνη ἡμέρα ἀπὸ ἕνα κοινωνιολογικό σέ ἕνα κοινωνικό πρόβλημα

«...Εἶχα πάσει μιά φορά καί τό μακαρίτ' τό θκό μου. Τί ποιόν θκό μου; Τί ρωτᾶς καί γελάς σά χάχας. Ἐτσι τοῖγμασαν ἐμεῖς τότε, δέν λέγαμαν τόν ἄντρα μέ τ' ὄνομα. Οὔτε διαλέγαμαν. Ἐναν πού ἦταν νά πάροινε, ἀγρίος ξαγρίος, τόν παίρναμαν. Τσουλιώνουμε ἀπ' τόν φόβο στήν πεθερά μπροστά... Τί τά θέλεις, ἐτσι ἦταν ἐκεῖνα τά χρόνια. Νά, μιά φορά εἶχε ἔρθει ὁ θκόσ μ' ἀπ' τόν κήπο στούς Μύλους. Εἶχαμαν χάσει μιά γίδα κι ἐγώ ἔλειπα, εἶχα βγεῖ νά τήν βοῶ. Βγήκε ὁ θκόσ μου νά τήν ψάξει πέρα στήν Ἀνάληψη. Γύρσε ὅμως ἡ γίδα, γύρσε κι ἐγώ. Εἶπα νά βῶ νά τόν φωνάξω. Πῶς νά τόν φωνάξω ὅμως; Ντρέπομαν πολύ γιατί ἔπρεπε νά φωνάξω τ' ὄνομά του. Τί νά κάνω; Τί νά κάνω; Τό βοήθα κι ἄρχισα νά φωνάξω τ' ὄνομα τῆς θυγατέρας μου: Ἰουλία, Ἰουλία, γύρσε ἡ γίδα, γύρσε. (κι ἄς ἦταν ἡ Ἰουλία στα Γιάννενα γιά ψώνια). Ἄκουσε αὐτός Ἰουλία, κατάλαβε καί γύρσε σπιτί...»

(Διήγηση τῆς Πυργογιαννίτισας Ἀλεξάνδρας Βαλτά!)

Ἡ καταγραφή τῶν ἐθίμων καί τῶν συνηθειῶν πού ἀκολουθεῖ ἐπιχειρεῖ νά ἀποφύγει παραινήσεις, ἔσοκισμούς καί εὐχολογίες. Εἶναι μιά καταγραφή (ἐπιλεγμένων, πῶς ἀλλιῶς;) στοιχείων τῆς ἐλληνικῆς πραγματικότητας στό βορειοελλαδικό κυρίως χώρο ἀπό τόν περασμένο αἰῶνα καί τίς ἀρχές τοῦ δικοῦ μας. Σέ ὀρισμένα σημεῖα οἱ παρατηρήσεις φτάνουν ὡς τίς μέρες μας – ὅπως καί τά «λαογραφικά ἔθιμα».

Δέν πρόκειται λοιπόν γιά μιά ἐπιστημονική μελέτη

τῆς προίκας πού στοχεύει σέ ἀνάλυση τοῦ θεσμοῦ (κάτι πού σίγουρα χρειάζεται καί πρέπει νά γίνει, ἀφοῦ ἄλλωστε σύντομα δίνεται – ἀν δέν δόθηκε ἤδη – στή δημοσιότητα τό Ν/Σ γιά τόν ἐκσυγχρονισμό τοῦ Οἰκογενειακοῦ Δικαίου, ὅπου περιέχονται καί διατάξεις γιά τήν «κατάργηση τῆς προίκας»). Μᾶλλον εἶναι μιά προσπάθεια νά ἐπισημανθοῦν ὀρισμένες λεπτομέρειες καί νά προσδιοριστοῦν ὀρισμένες ἰδιαιτερότητες πού ἐνδέχεται νά βοηθήσουν σέ κάποια ἀπομυθοποίηση τοῦ προβλήματος «προίκα».

Τό πρόβλημα

Τά παλιά χρόνια συνήθιζαν νά λένε «ό μουρλός γαμπρός περιμένει τού πεθερού τό διός» σά νά ήταν αυτό τό πιά άσυνήθιστο πράγμα πού ύπήρχε.

Σήμερα (καί τό σήμερα έχει ηλικία κάπου μισό μέ έναν τουλάχιστον αιώνα) τό επίθετο μουρλός δέν έχει καμία θέση στό γνωμικό. Ίσα ίσα. Θά μπορούσε (καί θά έπρεπε) νά αντικατασταθεί μέ όποιοδήποτε αντίθετό του. Γιατί τό διός τού πεθερού (ή καλύτερα τής οίκογένειας τής νύφης) είναι συνήθως τό αντίτιμο γιά έναν όπως λένε καλόν γαμπρό - άς πούμε έναν πτυχιούχο ελεύθερο επαγγελματία, ένα δημόσιο υπάλληλο, έναν επιχειρηματία, έναν έμπορο. Αυτό δέβαια τό ήξεραν καί παλιότερα γι' αυτό καί γιά κάθε γάμο έλεγαν «Τό χαρτί καί τό μελάι τόν καλό γαμπρό τόν κανει», δηλαδή ότι, άν δέ γίνει γραπτό προικοσύμφωνο, τρέχα γύρευε τούς μελάδες πού δάξεις στό κεφάλι σου όταν παντρεύεις κορίτσι. (Κι όσα κατά καιρούς διαβάζουμε σέ έφημερίδες γιά αντιδικίες - πού καμιά φορά φτάνουν καί σέ έγκληματικές ενέργειες - σχετικά μέ προικώες συμφωνίες, έπιβδαιώνουν τής ύποθέσεως τό άληθές).

Δύο παροιμίες λοιπόν σέ πλήρη αντιδιαστολή εκφράζουν καθεμιά μέ τόν τρόπο τής τή διαφοροποιημένη στάση τής ελληνικής (παραδοσιακής) κοινωνίας άπέναντι στό πρόβλημα τής προικοδοσίας: ό σωστός γαμπρός (ό μή μουρλός) δέν πρέπει νά περιμένει από τό διός τού πεθερού του, ή καλή νύφη όμως είναι εκείνη πού συνοδεύεται από κάποιο καθόλου εύκαταφρόνητο άγαθό, πέραν τού έαυτού τής (συνήθως κάποιο κεφάλαιο ύλικό ή συμβολικό ή κάποιο άκίνητο κάθε τύπου).

Τί συμβαίνει λοιπόν στή συγκεκριμένη κοινωνία μέ αυτούς τούς άλληλοσυγκρουόμενους κανόνες κοινωνικής πρακτικής, πού ύποδειχνουν μιά διστάμενη λογική άπέναντι στό οικονομικό, άς πούμε, έπίπεδο τού θεσμού τού γάμου;

Ήν στραφεί κανείς στό έθιμα, τίς συνήθειες, αλλά καί στίς ιστορικές καί άρχαιακές μαρτυρίες πού διαθέτουμε γιά τόν ελληνικό παραδοσιακό γάμο, εύκολα διαπιστώνει ότι καί οι δύο παροιμίες άντανακλούν μέ τόν τρόπο τους δύο διαφορετικές στάσεις όχι πιά μιάς κάποιας παραδοσιακής κοινωνίας, άδιαφοροποίητης καί όμοιογενούς, αλλά διαφορετικών στρωμάτων, τάξεων, ή καί περιοχών άκόμη, άπέναντι στό πρόβλημα τής άναπαραγωγής τής κοινωνικής δομής. Ήν ήθελε λοιπόν κανείς νά προχωρήσει σέ μιά σύντομα διατυπωμένη διαπίστωση θά έλεγε ότι ή προίκα δέν είναι ένα καθολικό φαινόμενο τής ελληνικής παραδοσιακής κοινωνίας. Ίσα ίσα, καί πέρα από τά παραπάνω, παρατηρούμε ότι ύπάρχει έτερογένεια καί διαφοροποίηση στίς συνήθειες καί τά έθιμα σχετικά μέ τήν προικοδοσία. Συχνά μάλιστα (κι αυτό τό δλέπει κανείς μόλις επιχειρήσει μιά πρώτη χωροχρονική καταγραφή τών συνηθειών αυτών) παρατηρείται μιά συγκεκριμένη κατάσταση πού δέ φαίνεται νά έπιτρέπει εύκολα μία άπλή καταφατική ή άποφατική άπάντηση στό έρώτημα άν συνήθιζαν ή όχι νά δίνουν

προίκα καί τί ακριβώς ήταν αυτή. Όμως πίσω από τή συγκεκριμένη έπιφανειακή εικόνα ύπάρχει μιά συγκεκριμένη λογική πού έπιτρέπει, όταν καί άν τό πρόβλημα άντιμετωπιστεί ιστορικά, νά έξαχθούν όρισμένα πρώτα-συμπεράσματα.

Θά μπορούσε λοιπόν κανείς νά ύποστηρίξει γενικά ότι σέ μιά συγκεκριμένη προκαπιταλιστική κοινωνία, όπως ή βορειοελλαδική κοινωνία τών τελευταίων αίωνων τής τουρκοκρατίας (άπ' όπου μπορούν νά άντληθούν χρήσιμα παραδείγματα) ή προικοδοσία παιζει λειτουργικό ρόλο καταρχήν ως συμβολική άνταλλαγή δώρων καί ειδών πού έχουν άξία χρήσης, καί άρα δέν συναντούμε τυπικά μεταβίβαση χρημάτων στή μορφή κεφαλαίου πού συνοδεύει τή γυναίκα στό γάμο τής. Καί θά 'λεγε μάλιστα κανείς ότι ύπάρχει ή τάση νά άποζημιώνεται, κατά κάποιο τρόπο, ή οίκογένεια τής νύφης γιατί χάνει ένα άπό τά παραγωγικά της μέλη: μιά γυναίκα. Καί θά μπορούσε κανείς νά προχωρήσει περισσότερο καί νά ύποστηρίξει ότι, στήν περίπτωση όπου έχουμε μικτό οικονομικό σύστημα, ή δυναμική μετάβαση από μιά οικονομία σέ μιάν άλλη, ή: καλύτερα, ή συνύπαρξη καί άλληλοπλοκή διαφόρων οικονομικών συστημάτων καί κυρίως διαφόρων νοοτροπιών, σημαίνει τήν ύποταγή τού συστήματος τής προικοδοσίας στή λογική τού εκχρηματισμού καί τού έξαστισμού.

Γενικό συμπέρασμα; Όταν τό σύστημα βασίζεται κατεξοχήν σέ άγροτικό εισόδημα συναντούμε στήν προικοδοσία προικιά (ρουχιισμό, σκευή) καί όχι προίκα σέ χρηματική μορφή ή σέ μορφή γής. Όταν τό σύστημα βασίζεται σέ μή-άγροτικό εισόδημα, τότε ή προίκα σέ χρήμα γίνεται κυρίαρχη συνήθεια. Μιά συνήθεια πού φέρεται από άστους καί μικροαστούς, γιατί σ' αυτούς ισχύει ό κανόνας ότι «ό λογικός (= συνετός) γαμπρός όντως περιμένει από τό διός τού πεθερού». Τό έρώτημα μορφεϊ νά διατυπωθεί πολύ άπλά: Πώς έγινε καί ή (χρηματική) προίκα λειτουργεί έξισορορητικά: καλός γαμπρός → γερή προίκα (ή μάλλον, τό αντίθετο γερή προίκα → καλός γαμπρός) στή σύγχρονη ελληνική κοινωνία;

Όμως σ' αυτό ακριβώς τό σημείο πρέπει νά σταθούμε στό πρόβλημα τής όρολογίας. Κι αυτό όχι γιατί πρέπει νά παίξει κανείς μέ τίς λέξεις, αλλά γιατί φαίνεται ότι ή όρολογία άντανακλά ένα ή περισσότερα κομμάτια τής ιστορικής πραγματικότητας καί, άρα, ένδέχεται νά προσφέρει ένα κλειδί γιά νά άνοίξει τό πρόβλημα προίκα.

Συχνά, λογουχάρη, σέ λαογραφικές περιγραφές άκούμε ή διαβάζουμε ότι «Εμείς στό μέρος μας δέν συνήθιζαμε νά δίνουμε προίκα» ή «Εμείς δίναμε μόνο ρούχα καί πράματα, τά ρουχικά τού κοριτσιού» ή «Στά μέρος μας ή προίκα δέν ήταν άπαραίτητη καί ή συνήθεια νά προικίζονται τά κορίτσια μέ χρήματα καί ζώα είναι νεότερη συνήθεια» ή «Έδώ δίναμε προικιά δέν παντρεύονταν τά κορίτσια ξεβρόκωτα».

Στή βάση τέτοιου είδους διατυπώσεων μπορούμε καταρχήν νά δεχτούμε ότι προίκα είναι ή παροχή χρημάτων ή άλλου είδους περιουσίας πού μορφεϊ νά λειτουργεί πραγματικά καί συμβολικά ως κεφάλαιο. Σύμφωνα μ' αυτήν τήν προκαταρκτική διαπίστωση μπορούν νά τεθούν όρισμένα έρωτήματα -κατά τή γνώμη μου, βασικά- σχετικά μέ τό θέμα προίκα.

- Πρώτα τό γενικό έρώτημα πού έθιξα άμέσως παραπάνω: Ύπήρχε προίκα στή μορφή πού τήν ξέρουμε σήμερα στήν ελληνική (παραδοσιακή) κοινωνία;

1. «Διακονιό ή σιντίλα» (ή άναγκαστική ζητιανιά στήν Πυρσόγιαννη τής Ήπειρου : διηγήσεις τών κατοίκων) Άρμολόδι 10 (1980), σελ. 50.

- Καί μετά: "Αν συναντούμε προίκα (στή μορφή χρημάτων, γής, ακινήτων), σέ ποιά ακριβώς περιοχή τών κοινωνικών σχέσεων, τής κοινωνικής δομής, τήν συναντούμε;

- Καί: Τί είναι και πώς δίνονται τά προικιά, δηλαδή ποιά είναι ή κοινωνική τους σημασία;

- Τέλος: "Αν δέν συναντούμε προίκα, δηλαδή αγαθά μέ ανταλλακτική άξία πού δίνει ή νύφη (ή: καλύτερα, ή οικογένειά της) στό γαμπρό, τότε τί είδους θεσμό παράλληλο ή αντιθετικής φορᾶς συναντούμε;

Τά ερωτήματα αυτά (όρισμένες διαστάσεις τών όποιων θά διερευνήσουμε παρακάτω) σίγουρα δέν είναι τά μόνα πού μπορούν νά τεθούν. Μιά πύο διεξοδική έρευνα εύκολα θά τά πολλαπλασιάσει. Όσοτόσο άρκοῦν, νομίζω, γιά νά τεθεί τό πρόβλημα, όταν μάλιστα σκεφτεί κανείς τίς διαστάσεις πού έχει σήμερα.

Νά συνοψίσουμε λοιπόν ότι ανάμεσα στους κανόνες πού δομοῦν και περιβάλλουν τήν τελετουργία τοῦ γάμου, και ειδικότερα ανάμεσα στους κανόνες δοσοληψίας αγαθών κάθε τύπου πού συνοδεύουν τό γάμο, μπορούμε νά ξεχωρίσουμε από τή μιά μεριά τά προικιά δηλαδή τά κάθε τύπου αγαθά χρήσης πού φέρνει ή νύφη και καμιά φορά ό γαμπρός γιά νά στηθεί τό νέο σπιτικό και, από τήν άλλη, τά αγαθά πού έχουν ανταλλακτική άξία όταν κυκλοφοροῦν σέ άλλα οικονομικά κανάλια τής κοινωνικής ζωής, δηλαδή αγαθά όπως ακίνητα, ζῶα, γῆ και, βέβαια, χρήματα. Αυτά τά τελευταία μπορούν νά όνομαστοῦν ειδικότερα προίκα.

Μιά (μεθοδολογική) παρένθεση

Δύσκολα πιστεύω θά μπορούσε κανείς νά θεμελιώσει μέ επιχειρήματα τήν άποψη ότι ή προίκα είναι μιά αρχαϊκή επιβίωση πού μπορεί νά εξαφανιστεί όπως εξαφανίζονται άλλες παλιές συνήθειες, μολοντί γενικά ύποστηρίζεται ότι είναι ένα παλιό κακό έθιμο, κατάλοιπο ενός μακρινού παρελθόντος πού πρέπει νά τό ξεριζώσουμε από τή μοντέρνα ζωή μας. Στό ερώτημα όμως πόσο πανελλαδικό ή πόσο εξαπλωμένο ήταν τό φαινόμενο, οί μόνες πληροφορίες πού προσκομίζονται γιά νά ύποστηριχτεί ή άποψη είναι διάφορα παραθέματα από αρχαίους συγγραφείς ή ρωμαϊκές και βυζαντινές πηγές όπου άποσπασματικά περιγράφεται τό φαινόμενο. Σίγουρα βέβαια είναι μιά παλιά συνήθεια. Έκείνο πού πρέπει νά προσεχτεί όμως είναι τό ποιοί συνήθιζαν νά δίνουν προίκα στή μορφή πού τήν προσδιορίσαμε παραπάνω.

Βέβαια τό επίσημο κράτος μέ τή νομοθεσία του, αλλά και οί έκκλησιαστικοί κανόνες, ρύθμιζαν από παλιά (κι άς τό πούμε έτσι άόριστα) μέ λεπτομέρειες τό τυπικό τής προικοδοσίας: πόσο ακριβώς δίνει ποιά σέ ποιόν· όμως αυτό δέν άποδεικνύει καθόλου ότι οί συγκεκριμένοι κανόνες καταγράφουν και άντανακλούν μιά γενικευμένη και καθολική πρακτική, παρά το πού συνήθιζεται νά προβάλλεται ή προίκα, έφοδιασμένη μέ πλαστή ταυτότητα και πλαστές πέραγαμηνές, ως κατάλοιπο τής παραδοσιακής τάχα κοινωνίας, ως αρχαία και πανελλαδική συνήθεια.

Θά ήταν χρήσιμο λοιπόν νά κάναμε εδώ μιά παρέκδοση γιά νά όρίσουμε τίς συντεταγμένες βάσεις τών όποιων θεωρούμε ότι μπορεί νά άπομυθοποιηθεί αυτή τουλάχιστον ή διάσταση τοῦ φαινομένου προίκα. Νά άρχίσουμε δηλαδή τήν ιστορία τοῦ θεσμοῦ ανά-

ποδα. Καί αυτό, όχι μόνον έπειδή τό θέμα παρουσιάζει επιστημονικό δέθεν ενδιαφέρον, αλλά -και κυρίως- γιατί, έπειδή πρόκειται γιά ένα από τά πύο καυτά προβλήματα τής νεοελληνικής κοινωνίας, γι' αυτόν τό λόγο ή μορφή πού έχει σήμερα έπηρεάζει τόν τρόπο πού αντιμετωπίζουμε τήν ιστορία του. Γιά νά μπορούμε όμως νά έρμηνεύσουμε τήν ιδιαιτερότητα του ως κοινωνικού φαινομένου πού άφορά τήν κοινωνική, τήν οικονομική και τήν ιδεολογική βάση αυτής τής συγκεκριμένης πλευράς τοῦ σύγχρονου ελληνικού κοινωνικοοικονομικού σχηματισμοῦ, πρέπει νά ξερούμε τήν ιστορία του *άπαλλαγμένη* από τίς σύγχρονες μυθολογητικές τάσεις. Ποιά λοιπόν είναι περίπου ή εικόνα τής προίκας και οί συζητήσεις γύρω από αυτήν σήμερα;

Η γενική έντύπωση από τόν ευρύτερο χώρο είναι ότι στό πολιτικό έπίπεδο οί συζητήσεις έπικεντρώνονται γύρω από τό αν τό σύστημα τής προικοδοσίας είναι λειτουργικό γιά τό θεσμό τοῦ γάμου και τής οικογένειας ή όχι. Είναι χαρακτηριστικό λογουχάρη ότι στή διάρκεια άλληπαλλήλων συνεδριάσεων τής ελληνικής Βουλής σχετικά μέ τήν έπεξεργασία τοῦ νέου συντάγματος (στήν περίοδο 1975) ένα από τά πύο καυτά θέματα στόν τομέα τοῦ Οικογενειακοῦ Δικαίου ήταν οί άπόψεις πού άφοροῦσαν τή λειτουργία και τή θέση τοῦ θεσμοῦ τής προίκας στό πλαίσιο τής νεοελληνικής κοινωνίας. Μερικοί βουλευτές προχώρησαν σέ προτάσεις γιά τήν κατάργηση τοῦ θεσμοῦ μέ νομοθετικές ρυθμίσεις. Έτσι προτάθηκε, π. χ., ή κατάργηση όρισμένων άρθρων τοῦ Ἀστικού Κώδικα πού άφοροῦν τήν προίκα· όπως τό άρθρο 1398 («... ό άνήρ φέρει τά δάρη τοῦ γάμου...») ή τό άρθρο 1399 («... ή γυνή συνεισφέρει εκ τής περιουσίας ή εκ τοῦ εισοδήματός της...»)· καθώς και άλλες διατάξεις πού ρυθμιζόν στό ίσχύον δίκαιο τή διαχείριση, τήν κατοχή και τήν παροχή τής προίκας καθώς και τήν ύποχρέωση τοῦ πατέρα ή άλλου στενοῦ συγγενή μιάς γυναίκας γιά τήν προικοδοσία της. Τίς συζητήσεις στό έπίπεδο Βουλής άκολούθησαν -ή και προηγήθηκαν σέ όρισμένες περιπτώσεις- εκδηλώσεις και άναλύσεις τοῦ προβλήματος από τά γυναικεία σωματεία και οργανώσεις. Νά παρατηρήσουμε εδώ ότι καταρχήν τό θέμα θεωρήθηκε ως ένα τυπικά γυναικείο πρόβλημα και συνδέθηκε στενά και άποκλειστικά μέ τό γυναικείο ζήνημα στήν Ελλάδα. Νά ξεκαθαρίσουμε όμως άμέσως και ότι ή προίκα είναι ένα σοβαρό πρόβλημα τής νεοελληνικής κοινωνίας και όχι μόνο γυναικείο πρόβλημα.

Οί μαχητικές συζητήσεις γύρω από τό θέμα τής προίκας φαίνεται νά στηρίζονται στήν προϋπόθεση ότι πρόκειται γιά ένα πανελλήνιο έθιμο μέ χωροχρονική συνέχεια. Έτσι γενικά γίνονται άποδεκτές δύο άκραιές θέσεις. Από τή μιά μεριά ύποστηρίζεται ότι είναι ένα πανάρχαιο έθιμο, και άρα είναι δύσκολο αν όχι άδύνατο, νά ξεριζωθεί. Από τήν άλλη, όρισμένοι δέχονται ότι στόν ελληνικό κοινωνικό χώρο παρατηρείται μιά μεταβολή στά γαμήλια συστήματα άνταλλαγών από τά «έδνα» (στή διεθνή βιβλιογραφία ό άγγλικός όρος brideprice ή bridewealth, δηλ. τή συνήθεια νά δίνεται ένα άντάλλαγμα: «χρήματα», ζῶα, πολύτιμα άντικείμενα, ως τιμή γιά τήν έξαγορά τής νύφης) στήν προίκα (περιουσία -σέ όποια μορφή- πού συνοδεύει τή νύφη στό καινούριο της σπιτικό). Αυτή ή δεύτερη άποψη, πού είναι και ή πύο διαδομένη, συσχετίζει τή συγκεκριμένη μεταβολή μέ μιά γενικότερη μεταβολή πού προσδιορίζεται από τόν εκρη-

ματισμό της οικονομίας, την έκδομηχάνιση, την άστικοποίηση και τον εξαστισμό, τις δημογραφικές μεταβολές στη σύνθεση των οικισμών, την εισβολή του καπιταλισμού και άλλα τέτοια.

Οι δύο αυτές θεωρίες φαίνονται να αντιτίθενται ή μία στην άλλη. Μιά αντίθεση που δεν έντοπιζεται μόνο στο επίπεδο της θεωρίας, αλλά η εμβέλεια της φτάνει και στο επίπεδο της πολιτικής πρακτικής. Υποστηρίζουμε ότι η αντίθεση αυτή είναι μόνο φαινομενική και ότι και οι δύο θεωρίες στηρίζονται στο ίδιο επιστημολογικό μοντέλο, στην ίδια αξιωματική θέση: Μέ τον όρο «προϊκα» έννοούν ένα φαινόμενο που ανήκει στη σφαίρα των θεσμοθετημένων εθίμων, δηλ. ένα επιφανειακό φαινόμενο. Πρόκειται βέβαια για ένα στατικό μοντέλο ανάπτυσης και έρμηγείας.

Στή μέθοδο που αντιπροτείνεται εδώ για την ανάλυση της «προϊκας» δεχόμαστε ότι *καταρχήν* δεν πρέπει να μείνουμε μόνο στο εμπειρικό επίπεδο. Αυτό σημαίνει ότι πρέπει να δουλέψουμε με ένα άλλο – δυναμικό – μοντέλο. Η υπόθεση εργασίας στην οποία στηρίζεται ένα τέτοιο μοντέλο είναι ότι, προκειμένου για κοινωνικά φαινόμενα, ο περιορισμός της έρευνας στο εμπειρικό και μόνο επίπεδο μπορεί να οδηγήσει σε επικίνδυνα στρεβλωμένες έρμηγείες και αναλύσεις. Η ανάλυση αντίθετα πρέπει να είναι δομική: δηλ. να προχωρεί σε διασυνδέσεις του συγκεκριμένου φαινομένου με άλλα φαινόμενα για να αποκαλυφθούν οι κρυφές – οι δομικές – σχέσεις που καθορίζουν την ταυτότητα, τη μορφή/ές και τη λειτουργία/ες του φαινομένου που μελετούμε. Με αυτή τη λογική στην παρουσίαση που ακολουθεί δίνεται έμφαση, όχι απλώς στην ανταλλαγή των αγαθών – όπως γίνεται στις περισσότερες, απ' όσο ξέρω, μελέτες για την προϊκα –, αλλά στη δυναμική της διαδικασίας κυκλοφορίας των αγαθών και στην ένταξη αυτής της διαδικασίας στην αναπαραγωγή των σχέσεων παραγωγής. Γιατί, από μιά άποψη, για να προσδιοριστεί σε όρθη κατεύθυνση ή στρατηγική της αντιμετώπισης του προβλήματος πρέπει να ξεκαθαριστεί το συγκεκριμένο ιστορικό περιβάλλον (τό παρελθόν) του θεσμού της προϊκας (ποιές μορφές παίρνει, πότε και πού τον έντοπιζουμε και για ποιούς ακριβώς είναι πρόβλημα).

Έτσι η θεωρία ότι πρόκειται για ένα πατροπαράδοτο έθιμο τό όποιο συντηρείται ανά τους αιώνες ως επιδίωξη δεν πρέπει να έκλαμβάνεται ως ικανοποιητική απάντηση. Αντίθετα μάλιστα. πρέπει να έπισημανθεί η σχέση που υπάρχει ανάμεσα στο σύστημα της προικοδοσίας και τό σύστημα παραγωγής, καθώς και η δυναμική του φαινομένου. Πρέπει να έπισημανθεί ότι πρόκειται για ένα κοινωνικό φαινόμενο που μετασηματίζεται συνέχεια, ανάλογα με τις έκάστοτε κατά τόπους κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες, *έστω και αν φαίνεται να διατηρεί την ίδια μορφή*, αφού *παριστάνεται* αναλλοίωτο μέσα στο χρόνο.

Στήν ιστορική του δηλαδή διάσταση τό φαινόμενο έντάσσεται στο γενικότερο σύστημα ανταλλαγής γαμήλιων δώρων. Όπως όμως δείχνει η ιστορική και έθνολογική έρευνα στην Ελλάδα, τά γαμήλια συστήματα ανταλλαγών είναι συνάρτηση του θεσμού της ιδιοκτησίας και του τρόπου με τον όποιο μεταδίδεται αυτή. πράγμα που είναι, με τη σειρά του, συνάρτηση των ειδικών κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών που επικρατούν σε διάφορους τύπους ελληνικών οικισμών ή περιοχών. Κι αν έτσι καταδειχεται ή

πολυμορφία του φαινομένου (π.χ. σε διάφορους τόπους: «νύφη άγοραστή», «νύφη πρωτοκόρη», «νύφη με προϊκα» κ.τ.λ.) και ή διαφοροποίησή του ανάλογα με την κάθετη διαστρωμάτωση του κοινωνικού χώρου, θά ήταν τουλάχιστον χρήσιμο να υποδειχθεί ότι οι μετασηματισμοί αυτοί όρίζονται σε άμεση συνάφηση με μετασηματισμούς που συμβαίνουν σε άλλους θεσμούς με τους όποιους ό θεσμός της προϊκας συνδέεται με πολλαπλές αναγωγικές σχέσεις. Τέτοιοι θεσμοί είναι: α) οι θεσμοί που συνδέονται δομικά με τό σύστημα των γαμήλιων ανταλλαγών (π.χ. γάμος, οικογένεια) · β) ή ιδιοκτησία και τό είδος και ή μορφή των περιουσιακών σχέσεων σε διάφορα στρώματα ή τάξεις· και γ) ή θέση της γυναίκας στο σύστημα παραγωγής σε σχέση με τον καταμερισμό της εργασίας κατά φύλα και κατά τάξεις και ή – κυρίαρχη, άλλ' όχι πάντοτε θεσμικά αναγνωρισμένη – θέση της στο σύστημα της βιολογικής και της κοινωνικής αναπαραγωγής.

Τελικά ή μελέτη των μορφών που πήρε τό σύστημα της προικοδοσίας σε συγκεκριμένες χωροχρονικές συνθήκες της ελληνικής κοινωνίας και του τρόπου με τον όποιο έγινε ή μετάβαση από τή μία μορφή στην άλλη, έντοπίζει τους λόγους που όδήγησαν στην τελική επικράτηση της νομικής μορφής της «προϊκας» που ένσωματώθηκε στον Άστικό Κώδικα. Ό θεσμός της προϊκας στή μορφή που έχει σήμερα ανήκει στο άστικό ιδεολογικό οικοδόμημα, που – από μιά συγκεκριμένη ιστορική «στιγμή» και μετά – έγινε ή *κυρίαρχη* μορφή και πρόσφερε τό υλικό και τή βάση για μιά νομική ιδεολογία (πρβλ. χαρακτηριστικά άρθρα του Άστικού Κώδικα και τό Οικογενειακό Δίκαιο), και, πάνω απ' όλα, για την άστική ιδέα της οικογένειας και του γάμου.

Η θέση λοιπόν με την όποια θά πρέπει να ξεκινήσει ή όποια διερεύνηση για τό πρόβλημα της προϊκας είναι ότι στή σύγχρονη ελληνική κοινωνία ό θεσμός της προϊκας δεν είναι κατάλοιπο τό παρελθόντος και στοιχείο άνεργό και άνασταλτικό για τή λειτουργία του συστήματος, αλλά στοιχείο που έχει εγκλωβιστεί και που λειτουργεί μέσα στο συγκεκριμένο κεφαλαιοκρατικό σύστημα και συμβάλλει στή σταθεροποίηση και τήν αναπαραγωγή του. Αυτό βέβαια θά μπορούσε να είναι και τό συμπέρασμα που θά ακολουθούσε μιά ανάλυση του προβλήματος: ότι πρόκειται για μιά στρεβλωμένη προκαπιταλιστική φόρμα που λειτουργεί έξαρτημένη από κυρίαρχες κεφαλαιοκρατικές σχέσεις με τον ιδιαίτερο τρόπο που έπιβάλλει ή άνιση ανάπτυξη στις χώρες της περιφέρειας.

Και κάτι ακόμη όμως. Η παρέκδοση που προηγήθηκε κριθηκε άπαραίτητη για να υποστηριχτεί ότι ή λαογραφία των εθίμων όταν έχει άνθροπολογική-κοινωνιολογική προοπτική, δηλαδή όταν γίνεται ιστορική έπιστήμη μπορεί να συμβάλει δυναμικά στή διερεύνηση, και άρα ένδεχομένως, και στην άπομυθοποίηση κοινωνικών προβλημάτων της σύγχρονης ζωής και να πάψει πιά να θεωρείται ως λαογραφία ή ένασχόληση με την τουριστική περιγραφή γραφικών και έξωτικών (καμιά φορά ακόμη και πλαστών) λεπτομερειών της ζωής στην παραδοσιακή κοινωνία. Έδώ κλείνει ή παρέκδοση.

Κοινωνική τοπολογία της προϊκας

Αν λοιπόν ή προϊκα είναι ένα κοινωνικό και όχι ένα κοινωνιολογικό πρόβλημα, ένα κοινωνικό πρόβλημα με ιστορία αλλά και με ιστορική διάρκεια και

έμμομή, είναι χρήσιμο νά κατατεθούν ἐδῶ ὀρισμένες πληροφορίες καί ὀρισμένες σχέσεις σχετικά μέ τά ἐρωτήματα πού ἐπισημάναμε ἤδη.

Στό πρῶτο ἐρώτημα («ἄν», δηλαδή, «ὑπῆρχε στήν ἑλληνική παραδοσιακή κοινωνία προίκα στή μορφή πού τήν ξέρουμε – ἔστω ἐμπειρικά – σήμερα») ἡ ἀπάντηση εἶναι καταφατική, ἐφόσον βέβαια τό ἐρώτημα δέν ἐπιμένει στό ὅτι ὁ θεσμός τῆς προικοδοσίας εἶναι ἓνα καθολικό, παμπάλαιο καί πανελλαδικό ἔθιμο, ἓνα ἐρώτημα πού συχνά τίθεται λανθασμένα γιατί ἀγνοοῦμε γενικά τήν ἱστορία τοῦ θεσμοῦ ἀλλά καί τήν ἑτερογένεια τῶν συνθηκῶν πού περιβάλλουν τό γάμο στίς διάφορες ἑλληνικές περιοχές καθώς καί

Γυναίκα ἀπό τά Ἄλωνα τῆς Φλώρινας (Ι. Παπαντωνίου, Ἐθνογραφικά, Ι, σελ. 46).

τούς χωροχρονικούς μετασχηματισμούς πού τυχόν γνώρισε ὁ θεσμός τῆς προικοδοσίας.

Μέ ἄλλα λόγια πρέπει προσεκτικά νά διευκρινίσουμε, ὅπως ἐπισημάναμε ἤδη, ὅτι ἡ συγκεκριμένη μορφή προικοδοσίας πού συναντοῦμε σήμερα (δηλαδή προίκα στή μορφή χρημάτων, γῆς καί γενικά ἀκίνητης περιουσίας) ἀπαντᾷ σέ παλαιότερα χρόνια σέ ὀρισμένες μόνον περιοχές τῆς κοινωνικῆς δομῆς. Ἀπό αὐτήν τήν ἀποψη μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ φαινόμενο καί συνθήκη ταξική καί συγκεκριμένα συνθήκη ἀστική καί μέ τίς δύο ἔννοιες τοῦ ὄρου: τόσο τήν ταξική ὅσο καί τή συναφή της γεωγραφική, ἄς ποῦμε, ἔννοια πού ὀρίζεται ἀπό τήν ἀντίθεση ἀνάμεσα σέ πόλη καί χωριό ἢ πόλη καί ἐπαρχιακή περιφέρεια.

Σέ ἄνομοιογενή καί ἔντονα διαστρωματωμένη παραδοσιακή κοινωνία ὅπως ὁ β.έ. χώρος στοῦς τελευταίους αἰῶνες τῆς τουρκοκρατίας, τά ἀστικά στρώματα ρυθμίζουν τό πρόβλημα τῆς μεταβίβασης τῶν περιουσιακῶν τους ἀγαθῶν μέσω τῆς διάθεσης τῆς περιουσίας πού κατέχουν σέ ἄρρενα καί θήλεα μέλη τῆς

οικογένειας εἴτε ἐνόσω οἱ γονεῖς – καί ἰδίως ὁ πατέρας – ζοῦν (ὅπως λέγεται in vivos: ἐν ζωῇ) εἴτε πεθάνουν. Στήν πρώτη περίπτωση ἡ διάθεση τῆς περιουσίας ἔχει τή μορφή τῆς προίκας (προκειμένου γιά κορίτσια) καί δωρεᾶς (προκειμένου γιά ἀγόρια). Στή δεύτερη περίπτωση ἔχει τή μορφή τῆς διαθήκης. Φυσικά σέ ὅλη τή διάρκεια τῆς τουρκοκρατίας, ὅμως καί ἀρκετά ὕστερα ἀπό αὐτήν ὡς τό 1946 πού ἔγινε ὁ Ἀστικός Κώδικας, αὐτά τά ζητήματα διευθετοῦνται ἀπό τήν ἐκκλησία στή βάση κανόνων τοῦ βυζαντινοῦ (ἑλληνορωμαϊκῆς ὅμως ἐμπνευσης) δικαίου, κυρίως στή μορφή πού πήραν στήν Ἐξάβιβλο τοῦ Θεσσαλονικιοῦ νομομαθοῦς Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου, καθώς καί ἀπό τό τοπικό ἔθιμο «δίκαιο» πού καμιά φορά – ἰδίως ἀπό τό τέλος τοῦ 18ου καί τίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα – ἀποκτᾷ καί γραπτή μορφή κοινοτικοῦ δικαίου. Ἐνῶ στό ἀνεξάρτητο ἑλληνικό κράτος ἡ Ἐξάβιβλος ἀναγνωρίζεται μέ τό νόμο τοῦ 1832 ὡς κρατικό ἰδιωτικό δίκαιο καί ἡ ἔθιμη πρακτική ἀποκτᾷ ἰσχύ νόμου.

Τό τοπικό ἔθιμο δίκαιο εἶναι πολύ ἰσχυρό, προκειμένου μάλιστα γιά ζητήματα πού σχετίζονται μέ τίς οικογενειακές σχέσεις. Σέ μία ἰδιωτική ἐπιστολή τοῦ γιατροῦ Δημητρίου Σακελλαρίου σέ συγγενή του στή Σιάτιστα τό 1839 (Ἀρχεῖο Ζουπάν-Μωραΐτη)² διδάσκουμε ἀνάμεσα σέ ἄλλα ὅτι ζητᾷ νά τοῦ στείλουν «μαρτυρικό ὅτι στή Σιάτιστα ἀφοῦ προικισθοῦν τά κορίτσια δέν ἔχουν δικαίωμα στήν κληρονομιά ὅταν ὑπάρχει γίος».

Ἡ περιουσία, ἡ μᾶλλον τό τμήμα τῆς περιουσίας πού περνᾷ στό γαμπρό ἐπ' ὀνόματι τῆς νύφης, μεταδίδεται – ὅπως καί σήμερα – μέ προικοσύμφωνα. Αὐτή εἶναι ἡ συνθήκη πού ἐπικρατεῖ στήν ἀρχουσα τάξη, στά ἡγετικά στρώματα. Ἐδῶ οἱ γονεῖς, ἡ οικογένεια, εἴτε ἔχουν ἤδη περιουσία εἴτε βάζουν κάτι στήν ἄκρη, συσσωρεύουν περιουσία γιά τά κορίτσια τους. Τήν περιουσία αὐτή εἶναι πού παραδίδουν στό γαμπρό τήν μέρα τοῦ γάμου.

Σέ ἰδιωτικές ἐπιστολές ἀπό τό ἴδιο ἀρχεῖο ἡ Ἐλένη Μωραΐτη, σύζυγος ἐμπόρου, γράφει στόν ἄντρα της τό 1827 ἀπό τή Σιάτιστα παράπονα

«ὅτι τοὺς ξέχασε καί ὅτι πρέπει νά στέλνει περισσότερα χρήματα γιά νά βάζουν κάτι στήν ἄκρη γιά τά κορίτσια».³

Ἡ τάση εἶναι μετά τή συγκέντρωση τῆς περιουσίας στή μορφή τῆς προίκας νά ψάχνουν γιά κατάλληλο γαμπρό.

Πάλι σέ ἰδιωτική ἐπιστολή τοῦ 1833 ἀπό τό Μπεράτι (τά Βελέγραδα) πρὸς τή Σιάτιστα ὁ ἐμπορος Ναοῦμ Ἰατροῦ γράφει στή γυναίκα του Ἐλένη ὅτι ὁ δεσπότης Βελιγραδίου ἔστειλε ἀπό τήν Αὐλώνα τόν Χατζηνασάστια τοῦ Πρωτοσύγγελου νά ζητήσει γιά τόν ἀδελφό του γιατρό τήν κόρη τοῦ Ναοῦμ Τασία. «Εἶναι», γράφει, «λαμπρὴ εὐκαιρία, γιατί ὁ γαμπρός εἶναι πλούσιος, κοσμογυρισμένος, φραγκομερίτης. Μόνο πού θέλ' πολιτεία ἐλεύθερη καί τῆς ἀρεσιᾶς καί ὄχι τῆ Σιάτιστα ἢ τῆ Μοσχόπολη».⁴ Καί σέ ἄλλη ἐπιστολή γράφει ὅτι «Ἄν

2. Α.Γ.Μέγας «Ἀρχεῖον Ζουπάν-Μωραΐτη» Δεύκωμα Σιατιστέων κήμη, Θεσσαλονίκη 1972, σελ. Α 117 (ἀρ. ἔγγο. 211).

3. ὄπ. παραπ., σελ. Α 112 (ἀρ. ἔγγο. 134).

4. ὄπ. παραπ., σελ. Α 114 (ἀρ. ἔγγο. 170)

λάβουν άλλη μορφή τὰ πολιτικά, θά στερεωθεῖ. Ἄν ὄχι, θά πωλήσει τὸ τζιφλίκι [ἓνα ὑποστατικό μάλλον πού εἶχε στή Μοσχόπολη] καί θά ἐπιστρέψει νά φροντίσει γιά τόν γάμο τῆς κόρης του πού εἶναι μακριά βέβαια, ἀλλά ἡ τύχη καλή». Καί ῥωτᾷ «Νά δώσει λόγο;»⁵

Οἱ προξενεῖες αὐτοῦ τοῦ εἶδους εἶναι συχνές. Κλείνονται συμφωνίες, καί συζητοῦνται οἱ λεπτομέρειες σέ οἰκογενειακά συμβούλια σά νά πρόκειται γιά ἐμπορικές δοσοληψίες. Καί μόλις κλειστεῖ ἡ συμφωνία (δηλαδή τὸ λογοσήμαδο σφραγίζει τὴν προξενεῖα), γράφονται λεπτομερειακά προικοσύμφωνα πού καταχωροῦνται σέ κώδικες ἐκκλησιῶν ἢ τῆς τοπικῆς μητροπόλης καί τὰ ἐνδιαφερόμενα μέρη παίρνουν τὸ ἴσο (ἀντίγραφο). Γράφονται ὅλα τὰ προικιά μέ τυποποιημένο τρόπο καί ἀναφέρονται τὰ χρηματικά ποσά τὸ *τράχωμα* ἢ *τράγος* («δουκάτα τραχωμένα» ὅπως λέγονται στὸ Ἱμπέριος καί Μαργαρώνα) ἢ τὸ *νάχι* (ἀπὸ τόν τουρκικό ὄρο *νάχ* πού σημαίνει μετρητά). Τὰ χρηματικά ποσά σέ νομίσματα ποικίλα τῆς ἐποχῆς: λίρες (μαχμουτιέδες, μετζίτια), ἀσάνια καί ἄσπρα, γρόσια· ἀλλά καί εὐρωπαϊκά νομίσματα: τσεκίνια, τάληρα, φλορίνια, ρεάλια, ντουμπλες, εἰκοσάρικα, φράγκα, ρουμπιέδες, καί μαζί παλιά (ἢ καί νεόκοπα) βυζαντινά νομίσματα: τὰ γνωστά κωνσταντινάτα.

Στὴν προίκα τῆς Ραλλοῦς Σακελλαρίου ἀπὸ τὴν Φιλιππούπολη τὸ 1828 ἀναφέρονται «Ὅσα τῆς νύφης: 22 φλουρία πολιτικά γερά, 32 φλουρία πολιτικά μισάδια, 1 πεντάρι μεγάλο φλουρι, 100 ρουμπιέδες πολιτικοί φουτουκίων [τὰ *fonduc* ἦταν χρυσά σουλτανικά νομίσματα], 1 φλουρί ἀγνιάλι λεγόμενον». Μαζί ἀναφέρονται καί πολὺτιμα κοσμήματα «2 δακτυλίδια μαλαγματένια, 1 ζεύγος σκουλαρίκια μαλαγματένια, 5 ἑξάγια μαργαριτάρια, 2 ζωνάρια ἀσημοχρυσωμένα, 1 ζώνη τῆς διέννας χρυσή. Καί ὅσα τοῦ γαμπροῦ: 1 φλουρί μεγάλο πεντάρι, 30 φλουρία πολιτικά ἀκαίρια...»⁶

Τὰ χρήματα καί ἡ γῆ (ἀμπέλια, χωράφια, λιβάδια, δέντρα, βοσκοτόπια ἢ ἀκίνητη περιουσία: σπίτι, σταῦλος, ἀποθήκη, μαγαζί, ἐργαστήριο) πού παραχωροῦνται ἀπὸ τὴν οἰκογένεια τῆς νύφης καταγράφονται λεπτομερειακά μαζί μέ τὸ ποσὸ τῆς προγαμιαίας δωρεᾶς πού παραχωρεῖ (ἢ ὑπόσχεται νά παραχωρήσει) στὴ μέλλουσα σύζυγό του ὁ γαμπρός.

Ἡ μορφή τῶν προικοσυμφῶνων ἦταν ἀρκετὰ τυποποιημένη· ἢ ἦταν ἓνας ἀπλὸς κατάλογος τῶν διαφορῶν εἰδῶν ἢ εἶχε μιά τυπικὴ ἀρχὴ καί ἓνα τυπικὸ τέλος σέ περισσότερο ἢ λιγότερο λόγια μορφή. Ὅταν τὸ προικοσύμφωνο συντασσόταν μέ ὄλους τούς τύπους τότε ἀναγραφόταν καί ἡ ἀξία τῶν διαφορῶν εἰδῶν.

Στὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα σέ τυπικὸ προικοσύμφωνο στή μορφή συμφωνητικοῦ προικοδοτήσεως (πού στήν Φιλιππούπολη ὀνομαζόταν προικοχάρτι καί σ' ἄλλες περιοχές τῆς Θράκης ἀγκλαβή) διαβάζουμε:

«Ὅσα εἰς μετρητὰ ἐδόθησαν εἰς χεῖρας τοῦ γαμπροῦ γρόσια 8000 καί 1 πεταλούδα διαμαντένια γρ. 300, 1 ζευγάρι σκουλαρίκια διαμαντένια γρ. 500, 10 ἑξάγια (σειρές) μαργαριτάρια

γρ. 1000, [...] 1 δακτυλίδι διαμαντένιον γρ. 300 [...] 1 ἀντίκα κόκκινη (παλιὸς δακτυλιόλιθος) μέ μάλαγμα γρ. 30 [...] 1 φερετζές τζόχινος γρ. 300 [...] 1 μόδα (ἐπενδύτης) τζόχινος μέ νοῦρκες (γούνωμα) γρ. 400, [...] 1 ζακέτο ἀτλάζι (μεταξωτό) κεντητό μέ νοῦρκες γρ. 150 [...] 30 ὑποκάμισα, τὰ 25 μεταξωτὰ τὰ 5 βαμπακικά γρ. 1800 [...] 1 σινί (ταψί) τραπεζιοῦ μεγάλου γρ. 130 [...] ἔστησαν 21440 γρόσια [...]»⁷

Αὐτοὶ πού προικοδοτοῦν ἀντιπροσωπεύουν τὴν οἰκογένεια τῆς νύφης. Εἶναι ὁ πατέρας ἢ ὁ πατέρας καί ἡ μητέρα ἢ ἡ (χῆρα) μητέρα ἢ ὁ παππούς ἢ κάποιος θεῖος ἢ τὰ ἀδελφία.

Σαρακατσάνα νύφη, ἀρχές 1900. (1. Παπαντωνίου, Ἐθνογραφικά, 1, σ. 41).

Σέ μιά σειρά τυπικά ἀστικά προικοσύμφωνα τῆς δεκατίας τοῦ 1850 ἀπὸ τὴν Φιλιππούπολη πού εἶναι καταχωρημένα στὸν κώδικα τοῦ Νικηφόρου τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Φιλιππουπόλεως συναντοῦμε διάφορους συγγενεῖς νά προικοδοτοῦν τὰ κορίτσια τους μέ σπῆτια καί ἐργαστήρια.⁸

Ἡ παραχώρηση τῆς περιουσίας αὐτῆς εἶναι προσωρινή. Γιατί σέ περίπτωση διαζυγίου ἢ θανάτου τῆς γυναίκας προτοῦ ἢ δίχως νά ἀποκτήσει παιδιὰ ἢ θανάτου τοῦ συζύγου ἢ περιουσία ξαναγυρίζει στὴν οἰκογένεια τῆς νύφης. Ἐτσι συναντοῦμε ἔγγραφα μέ τὰ

7. Κ.Μ. Ἀποστολίδη «Δύο ἔγγραφα ἐκ Φιλιππουπόλεως ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνος» *Θρακικά* 2 (1929), σελ. 364 καί 366.

8. Κ.Μ. Ἀποστολίδης «Κώδιξ τοῦ Νικηφόρου τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Φιλιππουπόλεως, 1850-1861» *Θρακικά* 15 (1941), σελ. 72-3.

5. ὀπ. παραπ., σελ. Α 114 (ἀρ. ἐγγρ. 172).

6. Ν.Γ. Οἰκονομίδης «Κωνσταντίνος Οἰκονόμος» *Θρακικά* 4 (1933), σελ. 213-4.

όποια παραδίδεται πίσω στον πεθερό ή προίκα από τον χήρο σύζυγο. Και τὰ έγγραφα αὐτά εἶναι τυπικά ὅπως καὶ τὰ προικοσύμφωνα:

Σ' ἓνα τέτοιο ἔγγραφο ἀπὸ τὴν Ἀδριανούπολη διαβάζουμε:

«Ἰδοὺ σημειώνομεν τὴν ὄσιν προίκαν παραδί-
δει ὁ Γεώργιος Νικολάου εἰς τὸν πενθερόν του
Θεόδωρον Σίμου τῆς ἀποθανούσης γυναικὸς
του Ἀναστασίας καὶ θυγατρός του Θεοδώρου
ὡς ἀκολουθῶς ὀνομασί». Καὶ ἀκολουθοῦν τὰ
εἶδη, πού ὅταν εἶναι χρήματα ἢ κοσμήματα κα-
ταγράφονται μὲ ἰδιαίτερη προσοχή. «1 διαμαν-
τικό ἔως γρόσια 500, 1 δακτυλίδι διαμαντένιο,
(12 ὑποκάμισα, 4 κουντογούνια, 6 φουστάνια,
4 τσεβρόδες καὶ διάφορα ἄλλα εἶδη).» Καὶ με-
τὰ σημειώνεται «86 εἰς φλοργιά, 1 ζευγάρι
δραχιόλια γροσίων 3.500.» Καὶ τὸ ἔγγραφο
κλείνει: «Ὅλα τὰ ἀνωτέρω ἐδόθησαν τέλεια εἰς
τὸν Θεόδωρον Σίμου πατέρα τῆς ἀποθανούσης
Ἀναστασίας, ἔμπροσθεν τῶν ὑποφαινομέ-
νων».⁹

Ἡ συναντοῦμε ἔγγραφα προικοδοσίας γυναίκας πού
παντρεύεται γιὰ δευτέρη φορά καὶ παίρνει τὴν προί-
κα τοῦ πρώτου γάμου τῆς μαζί καμιά φορά μὲ τὸ ἀν-
δρομοίρι τῆς (δηλαδή τμῆμα τῆς περιουσίας τοῦ πε-
θαμένου πρώτου συζύγου τῆς). Μερικὲς φορές, δί-
νουν στὸν γαμπρό καὶ τὸ παλικαριάτικο, δηλαδή ἓνα
ἐπιπλέον ποσό ἢ περιουσία ἄλλου εἶδους (π.χ. κτήμα-
τα ἢ σπίτι), ὅταν αὐτὸς παντρεύεται γιὰ πρώτη φορά
καὶ παίρνει χήρα.

Σέ προικοσύμφωνο τοῦ 1841 ἀπὸ τὴ Σιάτισσα διαβά-
ζουμε:

«Προικίζω τὴν παμφιλεστάτην μου καὶ γνη-
σίαν θυγατέρα ὀνόματι μποζιάναν καὶ ἀπὸ τὰ
μητρικά τῆς ὅσα εἶχεν εἰς τὸν ἀ' γάμον μὲ τὸν
ἐν νέοις τίμιον κύριον κύρ δημήτριον υἱὸν τοῦ
παπᾶ Θεοδώρου καὶ προίκα δίδομεν αὐτῆς
ταῦτα τὰ κάτωθεν φαινόμενα κατὰ τὸ σύνθητες
τῆς πολιτείας μας καὶ ἀναφέρονται: ρούχα, κο-
σμήματα, σκευὴ καὶ ἓνα κομμάτι ἀμπελιού...».¹⁰

Σέ ἄλλο προικοσύμφωνο τοῦ 1771 ἀπὸ τὴ Σιάτισσα
διαβάζουμε ὅτι ἡ χήρα νύφη

προικίζεται μὲ διάφορα προικιά (ὅπως, π.χ.
«κουντογούνια 4, τὰ 2 ὀλίγον φορεμένα καὶ τὰ
δύο καινούργια, φορέματα βενέτικα 2 ὀλίγον
φορεμένα καὶ μέτζικο καινούργια»). Μετὰ
ὅμως ἀναφέρεται ρητὰ «Ἐνα ἀμπέλι ἢ προίκα
τῆς καλέμια 8 καὶ ἀπὸ τοῦ ἀνδρός τῆς καὶ υἱοῦ
τῆς Ἰωάννου ἔτερα καλέμια 18 καὶ ἀκόμη
προίκα εἰς τὰ στολίδια τῆς ὅλα σούμα 95
ἄσπρα. Καὶ μετρητὰ τόσον ἀπὸ τὰ πατρικά τῆς
ὡσαν καὶ ἀνδριομήρι ὅλα φλοργιά 100.»¹¹

Ὅταν πάλι παντρεύεται χήρος γιὰ δευτέρη φορά
καὶ παίρνει κορίτσι τότε τῆς δίνει κοριτσιάτικο γιὰ
νά τὴν ἐξασφαλίσει.

Σέ προικοσύμφωνο ἀποδεικτικό γράμμα τοῦ ἔτους
1872 ἀπὸ τὴν Θάσο διαβάζουμε:

«Διὰ τοῦ παρόντος μου ἀποδεικτικοῦ γράμμα-
τος δηλοποιῶ ἐγὼ ὁ Γεώργιος Δημητρίου ὅτι
εἰς κηρὸν ὅπου ἤθελον συζευχθῆ μὲ τὴν δευτέ-
ραν μου γυνὴν ἀγκλάβηναν ἐπειδὴ ἤμουν χη-
ρευάμενος ὑπεσχέθην νὰ δώσω εἰς αὐτὴν μερι-
κὰ κτήματα ἐκ τῶν ἰδίων μου κτημάτων διὰ κο-
ριστιάτικα κατὰ τῆς πατρίδος μου τὰ ἔθια διὸ
ἐχάρισα εἰς αὐτὴν [ἀναφέρονται δέντρα, ἀμπέ-
λια, σπίτι, μελίσσια]. Ὅθεν τὰ ἀνωτέρω κτή-
ματα ὅπου ἐγὼ ἐξ ἰδίων μου τῆς ἐχάρισα κα-
θὼς καὶ τὰ διαληφθέντα μελίσσια καὶ τὸ χάλ-
κωμα τοῦ πατρός τῆς θὰ εἶναι ὑπὸ τὴν ἐξου-
σίαν τῆς καὶ θέλει τὸ μετέχρηται ὡς θέλει καὶ
βούλεται καὶ δὲν ἔχει δίκαιον νὰ τὴν ἐνοχλήσει
τις δι' αὐτά. ἀλλὰ θὰ ναι ἀνενόχλητος περὶ αὐ-
τά διότι ἐγὼ ἐκείνα ὅπου τῆς ἐχάρισα τὰ ἔδωσα
εἰς αὐτὴν μὲ εὐχαριστήσιν μου. Ὅθεν εἰς τὴν
περὶ τοῦτο ἐνδειξιν ἐγένετο τὸ παρὸν μου καὶ
ἐνεχειρίσθη εἰς χείρας αὐτῆς διὰ νὰ ἔχη τὸ κύ-
ρος διὰ πάντα.»¹²

Φαίνεται ὅτι στοὺς τελευταίους αἰῶνες τῆς τουρκο-
κρατίας, ἀλλὰ καὶ κυρίως μετὰ τὴν ἰδρυση τοῦ ἑλλη-
νικοῦ κράτους, ὑπάρχει μιά τάση νὰ αὐξάνεται τὸ
ποσό τῆς προίκας καὶ γενικά σημειώνεται μιά τάση
ἐκρηματισμοῦ τῆς.

Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀντίστασης στὸν ἐκ-
ρηματισμὸ τῆς προίκας ἀποτελοῦν τὰ ἐπεισόδια πού
καταγράφει ὁ οἰκονόμος Λοῖζος ἀπὸ τὸ Ταϊφύριο
Καλλιπόλεως στὴ Θράκη, μὲ γεωργοκτηνοτροφικὴ
κωμόπολη μὲ περίπου 400 οἰκογένειες. Ἐκεῖ, ὅπως
καὶ στὰ γύρω χωριά συνήθιζαν νὰ δίνουν στὰ κορί-
τσια μόνον προικιά (δηλαδή ἀφθονο ρουχισμό καὶ
κλινιστρομνές καὶ ἐπιπλοση· καὶ μάλιστα ὁ ἀρραβώ-
νας κρατοῦσε 2-3 χρόνια ὅσο νὰ ἐτοιμάσει ἡ νύφη τὰ
προικιά μόνη τῆς καὶ σ' ὅλο αὐτὸ τὸ διάστημα ὁ γαμ-
πρός ἔστειλε στὴ νύφη δῶρα καὶ χρυσὰ φλοργιά).
Ὅταν λοιπὸν κάποιοι πατέρας ἀποπειράθηκα νὰ δώ-
σει χρηματικὴ προίκα στὴν κόρη του, ὁ οἰκονόμος
ἀρνῆθηκε νὰ συντάξει τὸ προικοσύμφωνο καὶ οἱ κά-
τοικοι ἐξεγέρθηκα καὶ ἀπαίτησαν θορυβωδῶς ἢ τὴν
διάλυση τοῦ ἀρραβώνα ἢ τὴν ἀκύρωση τῆς προφορι-
κῆς ὑπόσχεσης.¹³

Ἐνα παρόμοιο ἐπεισόδιο σημειώνεται καὶ στὸ Ἀρ-
γυρόκαστρο στὴν Ἠπειρο. Ἐκεῖ οἱ δημογέροντες
πού παρευρίσκονταν πάντα στὴν ὑπογραφή ὅλων τῶν
προικοσυμφώνων ἐξέταζαν τὴν προίκα καὶ ἐκτιμοῦ-
σαν ἓνα-ἓνα τὰ ἀντικείμενα τῶν προικίων ἔτσι ὥστε
νὰ ἰσοσταθμίζον τὸ ποσό τῆς προγαμιαίας δωρεᾶς
πού ἔδινε ὁ γαμπρός. Καμιά φορά μάλιστα ὑπερεκτι-
μοῦσαν τὴν προίκα γιὰ νὰ βοηθήσουν τίς φτωχὲς νύ-
φες καὶ νὰ πληρώσει ὁ γαμπρός τὴ διαφορά ἢ τὸ ἀν-
τίθετο ἔτσι «ὥστε νὰ βοηθοῦν τοὺς ἀδύνατους». Ὅταν
λοιπὸν κάποιοι ἀποπειράθηκα νὰ δώσουν σέ κά-
θε μὲ ἀπὸ τίς δύο κόρες του μεγάλη χρηματικὴ προί-
κα, δηλαδή 500 λίρες,

«οἱ γέροντες τοῦ εἶπαν: ἢ θὰ ἀκυρώσεις τὴν
συμφωνία ἢ θὰ σέ καταραστοῦμε. Ἐσὺ ἔχεις
ἀρκετά, ἀλλὰ τί θὰ κάνουν οἱ ἄλλοι; Ἐτσι
κλείσθηκα νέα συμφωνία καὶ κάθε κόρη πήρε

9. (Ἀγνώστου) «Ἀδριανούπολις» *Θρακικά* 2 (1919), σελ. 386.

10. Στ.Π. Κυριακίδης «Σύμμεκτα. Διάφορα ἔγγραφα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας» *Μακεδονικά* 2 (1941-1952), σελ. 684.

11. *ὄπ. παραπ.* σελ. 679-80.

12. Ἀπὸ ὑπὸ δημοσίευση λαογραφικὴ συλλογὴ τοῦ Ν.Δ. Ἀργυρίου (Ἀρχεῖο τῆς Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν).

13. Οἰκονόμος Χ. Λοῖζος «Λαογραφικά Ταϊφυρίου» *Θρακικά* 6 (1935), σελ. 321.

κάτι λιγότερο από 90 λίρες. Τά υπόλοιπα τά κληρονόμησαν μέ διαθήκη.»¹⁴

Σέ περιπτώσεις λοιπόν υπέρβασης τών καθιερωμένων γιά τήν προίκα παρεμβαίνει συχνά καί ή κοινότητα αλλά καί ή εκκλησία (όπως θά δοῦμε παρακάτω όταν θά μιλήσουμε γιά τόν κοινωνικό έλεγχο πού ασκείται σχετικά μέ τήν προικοδοσία).

Θά σταθοῦμε στήν ἐπισήμανση ὀρισμένων μόνο κοινωνικών ἐπιπτώσεων τοῦ φαινομένου τῆς ἐπικράτησης τῆς χρηματικῆς προίκας στή νεοελληνική κοινωνία ὡς κυρίαρχου μέσου κοινωνικῆς ἀναρρίξεως καί κοινωνικῆς κινητικότητας. Γιατί αὐτή ή συνήθεια μετασχηματίσθηκε σέ κυρίαρχο ἰδεολογικό μηχανισμό γιά τήν ἀναπαραγωγή τῆς ἀστικής καί τῆς μικροαστικῆς νοοτροπίας τῆς κοινωνικῆς κινητικότητας. Ἀκόμη καί σέ τάξεις καί στρώματα πού δέν εἶχαν κανένα πρόβλημα μεταβίβασης τῆς περιουσίας τους (ὅπως εἶχε ὁ πλούσιος Ἀργυροκαστρίτης τοῦ παραδείγματος πού ἀναφέραμε παραπάνω), ὥστε νά τό λύσουν διά τῆς προικοδοσίας ή διά τῆς κληρονομίας, ἀφοῦ δέν εἶχαν κανενός εἶδους μεταβιβάσιμη περιουσία, αὐτή ή συνήθεια ἔγινε ή *κυρίαρχη κοινωνική πρακτική*. Ὅλη ή οἰκογένεια (τό ἴδιο τό κορίτσι, καί οἱ γονεῖς καί τ' ἀδελφία της) δούλευαν καί δουλεύουν γιά νά «φτιάξουν» μιά προίκα· νά δάλουν στήν ἄκρη, νά ἀποταμεύσουν κεφάλαιο: τό κομπόδεμα (τίς περιφημες λίρες, ή τό διαμέρισμα ή τό μαγαζάκι) γιά νά μπορέσουν νά βροῦν ἕναν καλό γαμπρό. Σ' αὐτήν τήν περίπτωση μποροῦμε πιά νά μιλάμε γιά *παραγωγή τῆς προίκας*.

Τό πρόβλημα λοιπόν τῆς προικοδοσίας σ' αὐτά τά στρώματα ἔχει διαφορετική μορφή καί δομή ἀπ' ὅ,τι στά στρώματα πού διαθέτουν περιουσία. Ἐπιφανειακά μοιάζει νά εἶναι ή ἴδια διαδικασία, στήν οὐσία

«Στολίδι τοῦ γονιοῦ οἱ ὁμορφες κορασίδες. Μιά ἀπαντοχή ὁ προκομμένος γνιός του (1924)». Α. Τζινίκου-Κακούλη, Λαογραφικοί Ἀντίλαλοι Βελδεντοῦ

Φωτογραφία στή Δημοτική Βιβλιοθήκη Κοζάνης

ὅμως πρόκειται γιά διαφορετικές δομές, πού καθεμία τους ἔχει τή δική της λογική. Διαφορετικές δομές, καλυμμένες κάτω ἀπό μιά κοινή θεσμική ή νομική μορφή. Καί τό κοινωνικό πρόβλημα προίκα ἔχει διαφορετικές συνέπειες γιά τά στρώματα αὐτά, μόνο πού, οὕτως ή ἄλλως, σημαίνει τήν ὑποταγή τῆς γυναίκας σ' ἕνα ἀλλοτριωτικό σύστημα ἐπιγαμίας πού τήν ζυγίζει καί τήν ἀποτιμᾷ καί τῆς δίνει κοινωνική δύναμη στή βάση καί τό μέτρο τῆς περιουσίας πού τήν συνοδεύει στή μορφή τῆς προίκας. Ὅπως λέει καί ή παροιμία «Νύφη μέ χωρίς προικιά μιλά καί συλλογιέται» (παροιμία πού θυμίζει τήν ἀρχαία ρήση «Νύφη ἄπροικος παρρησίαν οὐκ ἔχει» ή τό «Ταῦτα δωρεῖται πατήρ πολλοῖς σύν ἔδνοις ὡςτ' ἐλευθεροστομεῖν» ἀπό τήν Ἀνδρομάχη τοῦ Εὐριπίδη).

Οἱ υπέρβασεις τοῦ θεσμοῦ τῆς προίκας

Θά μπορούσε νά θεωρήσει κανεῖς ὡς υπέρβασεις τοῦ κανόνα τῆς περιουσιακῆς ή χρηματικῆς προίκας συνήθειες πού εἶτε εἶναι θεσμοθετημένες (ὅπως ὁ θεσμός τῆς προικοδοσίας τῆς *πρωτοκόρης* ή *κανακαράς* πού τόν συναντοῦμε σέ πολλά νησιά τοῦ Αἰγαίου ή ὁ θεσμός τοῦ *σάγαμπρου* πού μπορεῖ νά ἀπαντᾷ μεμονωμένα σέ πολλές περιοχές τῆς Ἑλλάδας) ή διάφορες συνήθειες πού τείνουν νά θεσμοθετηθοῦν μέσα ἀπό μιά γενικευμένη πρακτική (ὅπως ή *προικοθηρία*).

α. Τά πρόνόμια τῆς πρωτοκόρης

Ὁ θεσμός τῆς *πρωτοκόρης* ή *κανακαράς* ή *κυράς* εἶναι ἕνα ἔθιμο πού τό συναντοῦμε σέ ὀρισμένα νησιά τοῦ Αἰγαίου (τή Λέσβο, τή Νίσυρο, τή Μύκονο, τή Νάξο, τήν Πάρο, τή Σαντορίνη, τή Σίφνο, τά Ψαρά,

τήν Κάρπαθο και για τόν βορειοελλαδικό χώρο τή Σκόπελο) σχετίζεται άμεσα με τά ιδιαίτερα προνόμια τής πρωτότοκης θυγατέρας ή γενικά τών κοριτσιών σέ βάρος τών άγοριών. Στά νησιά πού αναφέραμε ξεχωρίζουν συνήθως οί οικογένειες τής έλίτ, οί κανακάρες, ως άπόλυτοι φορείς τής έξουσίας, ως ιδιαίτερο δηλαδή ήγετικό στρώμα γαιοκτημόνων με αύστηρές συνήθειες και αύστηρά καθορισμένο τρόπο ζωής, ένα είδος κλειστής κάστας με αύστηρή ένδογαμία στή βάση τών πρωτοτοκίων. Σέ όρισμένα άπό αυτά τά νησιά όλη τήν κινητή και άκίνητη περιουσία τήν κληρονομεί ή πρωτότοκη κόρη (και τήν παίρνει όταν παντρευτεί στή μορφή τής προίκας): σέ άλλα, τήν μοιράζονται ή πρωτότοκη - με περισσότερα δικαιώματα - και ή δευτερότοκη· σέ άλλα, οί γονείς προικίζουν με όλη τους τήν περιουσία τό πρώτο κορίτσι και μετά με ό,τι ξαναποκτήσουν προικίζουν με τή σειρά τό επόμενο, ώσπου νά τά παντρεύουν όλα. Σέ άλλα νησιά, τέλος, (όπως ή Κάρπαθος) κληρονομούν άντίστοιχα τή μητρική και τήν πατρική περιουσία ή πρωτότοκη κόρη (ή κανακαρά) και ό πρωτότοκος γιός (ό κανακάρης) όταν παντρεύονται, γιατί τό έθιμο τό θέλει νά πηγαίνει τό *θηλυκό στό θηλυκό, τ' άρσενικό σ' άρσενικό*, κι άς αναγκάζονται τά ύπόλοιπα παιδιά πού μένουν άκληρα νά μεταναστεύουν.

Η συνήθεια του προικισμού τής πρωτότοκης ή του πρωτοτόκου φαίνεται ότι επικράτησε ως μοντέλο και στά άλλα στρώματα (στους άγρότες, τους ναυτικούς και έμπόρους) και συχνά δημιούργησε δεξιά μεταναστευτικό πρόβλημα τών άκληρων.

Εύκολα καταλαβαίνει κανείς ότι με τό σύστημα αυτό τό μένει αύστηρά κλειστή ή έλίτ, και, ταυτόχρονα, διατηρείται ή ίσορροπία τών περιουσιακών σχέσεων ανάμεσα στίς λίγες οικογένειες πού εξασφαλίζουν με τήν ένδογαμία τήν προνομιακή τους κατάσταση και σημειώνεται μία τάση νά συσσωρεύεται όλο και περισσότερο ή κτηματική και κάθε άλλη περιουσία στα χέρια μιάς ολιγαρχίας ισχυρών. Με άλλα λόγια: αναπαράγεται σταθερά ένα κλειστό κοινωνικό σύστημα πού θυμίζει αρκετά τίς κάστες.

Τό έθιμο τηρούνταν αύστηρά και με συνέπεια πού έκπλησσει τόσο τους Εύρωπαίους περιηγητές τής εποχής (παρόλο πού αυτοί, άριστοκρατικής συνήθως καταγωγής οί περισσότεροι, γνωρίζουν καλά τό σύστημα τής αύστηρης ταξικής ένδογαμίας στίς χώρες τους), όσο και τους μεταγενέστερους μελετητές. Προξενεί έκπληξη γιατί τό τοπικό έθιμικό δικαιο είναι τόσο ισχυρό σ' ατήν τήν περίπτωση, ώστε νά ξεριζώνει δλόκληρες οικογένειες, νά ξεσπιτώνει γονείς, νά δημιουργεί καταφανείς άδικίες, νά οδηγεί στή μετανάστευση. Τόσο ισχυρό, ώστε ούτε ή έκκλησία δέν μπόρεσε νά βάλει κάποιο περιορισμό. Ο Κυριάκος Σιδόπουλος στό *Ξένοι περιηγητές στήν Ελλάδα* παραθέτει αρκετές πληροφορίες για τό έθιμο.¹⁴

Ο Γάλλος περιηγητής Tournefort διηγείται άπό τό ταξίδι του στή Μύκονο:

«Πήγαμε στήν έκκλησία με τόν κουμπάρο και τήν κουμπάρα. Έπιτρέπονται και τέσσερεις

κουμπάροι, κυρίως όταν ή νύφη είναι τό μεγαλύτερο κορίτσι. Γιατί ή πρωτότοκη είναι τό προνομιούχο παιδί τής οικογενείας. Αν ό πατέρας έχει λογονάχη 10.000 τάληρα, θά δώσει 5.000 στή μεγαλύτερη και τά υπόλοιπα θά τά μοιραστούν τά άλλα παιδιά κι άς είναι μιά ντουζίνα».

Ένας άλλος Γάλλος περιηγητής στίς άρχές του 18ου αιώνα ό Guys αναφέρει στίς περιγραφές του τό ίδιο έθιμο άπό τή Μυτιλήνη:

«Όλη ή κινητή και άκίνητη περιουσία τών γονέων δινόταν προίκα στίς θυγατέρες και μάλιστα στήν πρωτοκόρη. Τά άρσενικά παιδιά δέν προβάλλουν καμία αντίρρηση σ' ατήν τήν άποξένωση άπό τήν πατρική περιουσία, μ' όλο πού έχουν δικαίωμα νά άρνηθούν και νά επικαλεσθούν τόν τουρκικό νόμο πού άναγνωρίζει τήν ίσομερή κατανομή τών περιουσιακών στοιχείων ανάμεσα σέ όλα τά παιδιά. Άλλά κάτι τέτοιο θά άτίμαζε τά άδελφια τής πρωτοκόρης».

Και οί προσεκτικές παρατηρήσεις όμως του Ίρλανδου περιηγητή λόρδου Charlemont πιστοποιούν τήν ύπαρξη του έθιμου, ενώ ένας άλλος περιηγητής ό Άγγλος βαρωνέτος Hawkins στα τέλη του 18ου αιώνα προχωρεί σέ λεπτομερειακή άνάλυση και έρμηνεία του έθιμου.

Είναι χαρακτηριστικό ότι τό 1701 ό Πατριάρχης Καλλίνικος στιγμάτισε τό έθιμο αυτό με έπιστολή του προς τό ποίμνιο τής Μυτιλήνης όπου γράφει ότι άποποιούνται:

«τό φύσει δίκαιο» γιατί «μέλλοντες ύπανδρεύσαι τήν πρώτην θυγατέρα αὐτῶν προικοδοτοῦσιν αὐτήν κακοβούλως πάντα σχεδόν τά ύπάρχοντα αὐτῶν, μηδέν ὅλως περὶ τῶν λοιπῶν αὐτῶν παίδων φροντίζοντες, καταλιπεῖν καί ἐκείνοις τό ἀνήκον αὐτοῖς μέρος, ὅπερ ἔδει ἀπολαβεῖν ἐκείνους, ὡς συμμετόχους τῆς προγονικῆς αὐτῶν περιουσίας καί κληρονομίας».¹⁶

Ο ίδιος Πατριάρχης όρισε και δικαιότερη κατανομή τής περιουσίας στα παιδιά. Όμως δέν έγινε τίποτε γιατί τό 1767 ό Πατριάρχης Σαμουήλ κατέκρινε πάλι, γιατί άλλη μία φορά, τό έθιμο ως έξοντωτικό·

«Πόσοι γονεῖς ἐχρεώθησαν», γράφει, «καί ἐγυμνώθησαν καί ἀφανίσθησαν διά νά ύπανδρεύσουν μίαν καί μόνην θυγατέρα τους, καί τέλος ἀπό ἐκεῖ ὅπου τό πρώτο ἐμακαρίζοντο, ἐκατήντησαν ὕστερον εἰς ἐλεεινήν κατάστασιν;» Καί συνεχίζει στιγματίζοντας ειρωνικά τό έθιμο τής πρωτοκόρης: «Τό νά ύπανδρευθῆ μία ἀπό τίς ἀδελφές σας, τοῦτο ἀλλέως δέν γίνεται παρά με τήν του λόγου σας ἀδικίαν καί ή φιλοτεκνία ἐκαταστήθη τήν σήμερον εἰς ἀδικοτεχνίαν, ή μία ἀδελφή νά φορτώνεται καί τά λοιπά ἐδελφια νά ξεγυμνώνονται [...]»¹⁷

Τό έθιμο όμως συνεχίστηκε και μάλιστα ή ειδική προικοδότηση επεκτάθηκε και στή δευτεροκόρη, όπως φαίνεται άπό Κανονική Διάταξη του 1836 πού εξέδωσε ό Πατριάρχης Γρηγόριος ό εκ Σερών ύστερα από άναφορά παραπόνων τών κατοίκων τής Μυτιλήνης για τήν άντιμετώπιση τής «μάστιγας» τής πα-

14. Α. Μαμμόπουλος *Ήπειρος. Λαογραφικά-Ήθογραφικά-Έθνογραφικά*, Αθήνα, (τομ. 1-2) 1961-1964, τομ. 1 σελ. 156 και 160.

15. Κ. Σιδόπουλος *Ξένοι Περιηγητές στήν Ελλάδα*, Αθήνα 1970 και 1973, τόμ. Α' σελ. 715-6 και σημ. Ι και τόμ. Β' σελ. 243-6.

16. *δπ. παραπ.* τομ. Β σελ. 244, σημ. Ι.

17. *δπ. παραπ.* σελ. 244-5.

ράλογης προικοδότησης τῆς πρωτοκόρης. Στὴ διάταξη αὐτὴν ἀναφέρεται·

«Ἐπεκράτησεν γὰρ ἅπασιν τὴν τῶν γονέων περιουσίαν προικοδοτεῖσθαι ταῖς πρωτοτόκοις καὶ δευτεροτόκοις τῶν θυγατέρων, οὐ μόνον ἐν μετρητοῖς, ἀλλὰ καὶ εἴ τί ὑποστατικόν ἢ ὀπίτιον τύχοι κεκτημένους ὁ πενθερός, παραχωρεῖν ἅπαντα τῇ δεσποτεῖα τῶν δύο πρώτων εἰσοιουμένων γαμβρῶν, αὐτόν δὲ ἀποξενούμενον καὶ ἄοικον διαμένοντα οὐ μόνον ἀθλίως πένεσθαι ἐν τῷ γῆρει, ἀλλὰ καὶ τὰς λοιπὰς θυγατέρας ἀνυπάνδρους καὶ ἀπροστατεύτους παρ' ὄλον τόν βίον καταλείπειν καὶ μύρια ἄλλα ἐκ τῆς τοιαύτης συνήθειας παραλόγως συμβαίνει τὰ ἐπακόλουθα. Ταύτην οὖν τὴν ἐξ ἔθους οὐχ ὀσίως ἐπικρατήσασαν κατάχρησιν κατιδόντες σύμπαντες οἱ εὐλογημένοι χριστιανοὶ κάτοικοι τῆς πολιτείας ταύτης, ὀλεθρίαν καὶ πολυδραβῆ τῇ πατρίδι αὐτῶν καὶ ἐκ πείρας ἐγνωκότες τὰ ἐξ αὐτῆς πολυειδῆ δεινά [...] ἐγνωσαν κοινῶς καὶ ὁμοφώνως καταργῆσαι αὐτὴν διόλου καὶ ἐξαλείψαι».¹⁸

Στὴ Σκόπελο μάλιστα (ὅπου ἡ πρωτοκόρη προικιζόταν μὲ τὸ οἰκογενειακὸ σπίτι, τὴν ἐπίπλωση καὶ ὅλη τὴν ἐκ μητρὸς περιουσία) ξεσηκώθηκαν τελικὰ οἱ ἴδιοι οἱ κάτοικοι τοῦ οἰκισμού Γλώσσα καὶ κατήγγησαν βίαια τὸ ἔθιμο. Συγκεκριμένα, τὸ 1824, τὸν καιρὸ τῆς ἐπανάστασης, οἱ πατεράδες πού εἶχαν φτάσει σὲ ἀπόγνωση ἀποφάσισαν τὰ βίαια ἀντίμετρα πού ἀναφέρει ἡ ἔκθεση τοῦ ἐπάρχου Σκοπέλου πρὸς τὴ Διοίκηση.

Ὅπως γράφει ὁ Δ. Γκίνης στὴ μελέτη του γιὰ τὸ μεταβυζαντινὸ δίκαιο: «Μὲ τὸ νὰ ὑπάρχει παλαιόθεν εἰς τὴν νῆσον Σκόπελον ἡ συνήθεια τοῦ νὰ δίδωσιν οἱ γονεῖς εἰς τὰς θυγατέρας των, ὅταν τὰς ὑπανδρεύουσιν ἔτοιμα σπίτια, οἱ κάτοικοι τῆς Γλώσσης, χωρίου κειμένου ἐν τῇ νήσῳ Σκοπέλω ἀπὸ 130 σπίτια, ἠθέλησαν νὰ παύσωσιν τὴν συνήθειαν ταύτην καὶ συνεφώνησαν ἐξ αὐτῶν δι' ἐγγράφου συμφωνητικῶν γράμματος ὅτι ὅστις εἰς τὸ μέλλον ἤθελε τάξει εἰς τὴν θυγατέρα του ἢ ἤθελε δώσει ὀπίτιον, οἱ λοιποὶ νὰ τὸ καίωσιν καὶ τὸν δίδοντα νὰ ἐξορίζωσι ἀπὸ τὸ χωρίον κατὰ τὸ συμφωνητικόν τὸ ὁποῖον ὀνόμασαν *Νόμον*».¹⁹

Σὲ ἄλλα νησιά τὸ ἔθιμο διατηρήθηκε ὡς τὰ μέσα τοῦ 20οῦ αἰώνα. Ὅμως, ἀπὸ κει καὶ πέρα, στάθηκε βέβαια ἀδύνατο νὰ ἐπιδιώσει μὲ τὴ γενικευόμενὴ ἐπικράτηση τοῦ ἀστικοῦ δικαίου καὶ τὴν ὑποχώρηση τῶν παραδοσιακῶν ἐθίμων.

β. Σώγαμπρος

Τὸ ἔθιμο τῆς πρωτοκόρης μπορεῖ βέβαια νὰ θεωρηθεῖ ὡς μιά θεομοθετημένη ὑπέρβαση ἢ κατάχρηση τοῦ θεομοῦ τῆς προίκας. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἄλλου τύπου ὑπερβάσεις, πού ἐπιβάλλονται ἔμμεσα καὶ γίνονται ἀποδεκτές ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ σύνολο. Ἐνας συνήθισμένος τύπος ὑπέρβασης εἶναι ὁ *θεσμός τοῦ σώγαμπρου*, δηλαδή ἡ συνήθεια νὰ μπαίνει ὁ γαμπρὸς σὴν σπῆτι τῆς νύφης ὅταν δέν ὑπῆρχαν ἀρσε-

νικά παιδιὰ ἢ ἄλλα παιδιὰ σὲ περιοχές βέβαια ὅπου τὸ πατρικὸ ἢ γονεϊκὸ σπίτι κληροδοτεῖται στὰ ἀγόρια ἐνῶ τὰ κορίτσια προικίζονται εἴτε μόνον μὲ προικιά εἴτε καὶ μὲ προίκες (γιατί, ὅπως εἶδαμε στὴν περίπτωσή τῆς πρωτοκόρης, ὁ ἄντρας, ὅταν δέν παίρνει τὴν πατρικὴ του περιουσία ὡς πρωτότοκος κανακάρης, μπαίνει καὶ αὐτὸς ὡς ἓνα εἶδος σώγαμπρου σὴν γονεϊκὸ σπίτι τῆς πρωτοκόρης ἢ κανακαράς).

Εἶναι χαρακτηριστικὸ λογουχάρη ὅτι ὁ σώγαμπρος σὴν Βογατσικὸ τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας ὀνομάζεται καὶ σπιτόγαμπρος. Ὡστόσο, καθὼς λένε σ' αὐτὴν τὴν περιοχὴ, ἦταν πολὺ σπάνιο φαινόμενο. Ὅταν ὅμως συνέβαινε τότε δέν γινόταν εἰδικὴ συμφωνία γιὰ τὴν προίκα, κι οὔτε γραφόταν προικοσύμφωνο μιά καὶ ὅλη τὴν πατρικὴ ἢ γονεϊκὴ περιουσία τῆς νύφης θὰ τὴν κληρονομοῦσε ἀργὰ ἢ γρηγόρα τὸ ζευγάρι. Οἱ σπιτόγαμπροι ἦταν πολὺ λίγοι καὶ, ἐνῶ σ' ὄλους τοὺς ἄλλους γάμους οἱ γυναῖκες ἔπαιρναν τὸ ἐπώνυμο τοῦ ἄντρα τους, οἱ Βογατσοκίωτες σπιτόγαμπροι, ὅπως κι ἄλλοι σώγαμπροι, ἔπαιρναν τὸ πατρικὸ ἐπώνυμο τῆς γυναίκας τους.²⁰

Φυσικὰ ὁ θεσμός τοῦ σώγαμπρου εἶναι μιά βολικὴ καὶ εὐκόλῃ λύση. Ὅμως ἀκριβῶς σ' αὐτὲς τῖς περιοχές ὁ ἄντρας πού μπαίνει σὴν σπῆτι ὡς σπῆτι κληρονομῆσει καὶ τὸ δικό του σπιτικὸ, νὰ γίνῃ ναικοκύρης ἢ νὰ πρέπει νὰ φέρει τὴ γυναῖκα του σὴν πατρικὸ του σπῆτι, τότε ἐκείνος πού θὰ ξεπεράσει αὐτὰ τὰ ὄρια τοῦ ἀνδρικοῦ προτύπου γίνετα ἀντικείμενο κριτικῆς, κουτσομπολιοῦ καὶ καμιά φορὰ καὶ χλευασμοῦ.

Στὸ Κορίντι Βοῖου, πάλι στὴ Δυτικὴ Μακεδονία, ὅπου τὸ σπῆτι γιὰ τὸ νέο ζευγάρι ἦταν τοπικὸ συνήθειονὰ τὸ προσφέρει ὁ γαμπρὸς πού γίνεταν ἔτσι ναικοκύρης καὶ ἀποκοτοῦσε πλήρη πολιτικὰ (δηλαδή κοινοτικά) δικαιώματα, οἱ ξεσπίτωτοι δέν ἦταν καθόλου σὲ ὑπόληψη. Γι' αὐτὸ ἔμπαιναν συνήθως σὴν σπῆτι σὲ οἰκογένειες πού εἶχαν μόνον κορίτσια γιὰ νὰ τοὺς κληρονομήσουν καὶ μ' αὐτόν τὸν τρόπο ἀποκοτοῦσαν, ἔστω ἀργότερα, ἓνα σπῆτι γιὰ νὰ γίνουν καὶ αὐτοὶ σπιτονακοκύρηδες, νὰ σπιτωθοῦν καθὼς ἔλεγον, νὰ μοιάσουν τῖς κεφαλὲς τῶν τιμημένων σπιτιῶν τοῦ τόπου. Νὰ μὴν εἶναι χαλασοσπίτιδες, δηλαδή ἀνοικοκύρευτοι, ὅπως ἐκείνος ὁ κόρακας πού ἦταν κι αὐτὸς κάποτε σὴν σπῆτι καὶ ἀπ' τὴν πολλὴ ἀνυποληψία πού τοῦ εἶχαν οἱ ἄλλοι σπιτικοὶ κι ἀπὸ τὴν στενοχώρια μαῦρισεν ἢ ψυχὴ του μαῦρισαν καὶ τὰ φτερά του.

Ὅμως καὶ σ' αὐτὴν τὴν περιοχὴ τὰ κορίτσια πρέπει νὰ παντρευτοῦν ὀπωσδήποτε – ἀκόμη καὶ μὲ σὴν σπῆτι. Ὅπως λέει καὶ τὸ τοπικὸ ἀνέκδοτο:

«Μιά μάνα εἶχε κάποτε μιά κόρη γιὰ παντρεία. Ἡ κόρη παρὰ τὰ ἐλαττώματά της ἤθελε καλὸν ἄντρα ἔσθ' ἠθελε τὴν ἄντρα καὶ γαμπρὸ μὲ τὰ μάτια» τῆς ἔλεγε ἡ μάνα της· ἄπαντοῦσε ἢ κόρη, δηλαδή ἄς βρεθεῖ γαμπρὸς κι ἄς εἶναι καὶ κατώτερος».²¹

Κι ἄς μπεῖ καὶ σὴν σπῆτι, μολοντί οἱ κοινωνικὲς χρῆσεις ἔστω καὶ ἔμμεσες – εἶναι πάντοτε σκληρές. Ὡστόσο, μπροστὰ σὴν δέλεαρ τῆς προίκας καὶ τὴν

20. Α. Λέτσας «Ὁ γάμος ἐν Βογατσικῶ» *Μακεδονικά* I (1940), σελ. 141 καὶ Α. Κορομηλῆς *Τὸ Βογατσικόν*, Θεσσαλονίκη 1972, σελ. 173.

21. Φ. Παπανικολάου *Λαογραφικὰ Δυτ. Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1962, σελ. 147, 65 καὶ 80· τοῦ ἴδιου *Γλώσσα καὶ λαογραφία ἐπαρχίας Βοῖου*, Θεσσαλονίκη 1973, σελ. 226.

18. ὀπ. παραπ. σελ. 244-5, σημ. I

19. ὀπ. παραπ.

προοπτική της καθολικής και αποκλειστικής κληρονομιάς, πολλοί αποφασίζουν να υπερβούν τα κοινωνικά όρια που στην περίπτωση αυτήν είναι ούτως ή άλλως χαλαρά και ρευστά.

Σ' αυτές τις περιπτώσεις η γυναίκα μπορεί να εκμεταλλευθεί την προνομακή της θέση, όχι βέβαια στις γενικές κοινωνικές της σχέσεις αλλά στις καθημερινές ενδοοικογενειακές και ιδιωτικές της σχέσεις, γιατί προς τα έξω τό σπιτικό εκπροσωπείται πάντα επίσημα από τον άντρα σώγαμπρο ή όχι. Η γυναίκα μόνο σε περίπτωση χηρείας αναλαμβάνει προσωρινά και αποσπασματικά την εκπροσώπηση του σπιτικού της απέναντι στην κοινότητα.

γ. Προικοθηρία

Η πραγματική όμως κατάχρηση του θεσμού της προίκας - άφου δδηγει σε άκραίες καταστάσεις - είναι η προικοθηρία.

Απ' ό,τι φαίνεται η προικοθηρία είναι παλιά συνήθεια. Όπου και όταν υπάρχει προίκα στή μορφή που την περιγράψαμε υπάρχει πάντα και η δυνατότητα της καθ' υπέρβασην χρήσης του έθιμου της προικοδοσίας. Ωστόσο, από την εδραίωση του αστικού κράτους στην Ελλάδα και μετά φαίνεται ότι κατάντησε πραγματική επιδημία. Οί γαμπροί κυνηγούσαν (και κυνηγούν) όλο και μεγαλύτερες προίκες χρησιμοποιώντας ως δόλωμα τά προσόντα τους: πτυχίο, θέση, έπάγγελμα, όνομα και οί πατεράδες και οί οικογένειες μέ κορίτσια άγωνιούσαν (και άγωνιούν) καθώς κυνηγούν όλο και καλύτερο γαμπρό χρησιμοποιώντας ως δόλωμα όλο και μεγαλύτερες προίκες για να τά κατοπαντρέψουν. Καμιά φορά αυτού του είδους ό θηρευτικός βίος μοιάζει να επιβάλλεται από τίς κοινωνικές συνθήκες μέ τίς άπαιτητικές προδιαγραφές για τόν άντρα αλλά - και κυρίως - για τή γυναίκα: πρέπει να είναι όμορφη, ήσυχη, πλούσια, νοικοκυρεμένη, και λοιπά και λοιπά. Είναι χαρακτηριστική ή διήγηση που παραθέτει ό Όλλανδός περιηγητής Egmont στίς αρχές του 18ου αιώνα για ένα «άτυχο» Έλληνα στην Πόλη:

«Έγινε τό προξενείο, μέ σπουδαία είναι ή άληθεια προίκα, και ύπογράφηκαν τά συμβόλαια. Τή μέρα του γάμου ή νύφη ήταν σκεπασμένη μέ πέπλα, σύμφωνα μέ τή συνήθεια. Τέλος πάντων, ό γαμπρός όδήγησε τή νύφη στην παστάδα, ανέσυρε τό πέπλο και λίγο έλειψε να πάθει συγκοπή. Η νύφη ήταν τερατόμορφη. Άνοιξε τήν πόρτα και όγνηκε τρέχοντας στο δρόμο. Τόν πρόλαβαν όμως οί συγγενείς που παραδοκούσαν, πρόσθεσαν μερικά πουγγιά στην προίκα και από τότε τό ζευγάρι ζει εύτυχισμένο.»²²

Τό έπεισόδιο αυτό θυμίζει τό βυζαντινό δίστιχο «Πού πάρε χίλια πέρπυρα και κακοειδή γυναίκα, τά χίλια πάν' στ' ανάθεμα κι ή κακοειδή άπομένει» για τήν άτυχη νύφη που πρέπει τό λιπόβαρο ζύγισμά της στή ζυγαριά του κοινωνικού προτύπου για τή γυναίκα εμφάνιση να τό ίσοφαρίσει μέ μερικά πουγγιά νομίσματα.

Τό 1834 ό σαινειμονιστής Γουσταύος Έιχτάλ γράφει στο ήμερολόγιο των περιηγήσεών του για τό Γραφείο της Πολιτικής Οικονομίας (που είχε άποστολή τήν όργάνωση της οικονομικής δραστηριότητας του έλληνικού κράτους):

«Είς τήν Ρούμελην δέν προικίζουν οί γονείς θυγατέρας. Οί άδελφοί κληρονομούν έξ ίσου. Άπ' εναντίας είς Άθήνας, είς Άργος και άλλαχού τό πρώτιστον του πατρός καθήκον είναι να προίκηση τάς θυγατέρας του. Εάν ό πατήρ δέν έχη περιουσίαν, οί άδελφοί εργάζονται διά να δώσουν προίκα είς τήν άδελφήν των, δέν δύνανται δέ να νυμφευθούν προτου επιτελέσουν τό καθήκον τουτο. Είς τάς καλές οικογενείας κληρονομούν έξ ίσου οί άδελφοί και αί άδελφαί, προαφαιρουμένης εκ τής πατρικής περιουσίας τής δοθείσης είς εκάστην των άδελφών προικός...»²³

Ό Έντμόν Άμπού όμως στο βιβλίο του *Η Ελλάδα τον καιρό του Όθωνα* περιγράφει μέ ζωντάνια και καυστικότητα τά άστικά ήθη της δεκαετίας του 1850.

«Άν οί γάμοι», γράφει, «γίνονται μέ κάποια έλαφρότητα (έννοεί μάλλον: άβίαστα και εύκολα) στην ύπαιθρο, δέν συμβαίνει πάντα τό ίδιο στην πόλη. Η διαμονή στην Άθήνα συνηθίζει τά πνεύματα στην κερδοσκοπία: Έχει εκει περισσότερες άνάγκες, άποβλέπει, λοιπόν, σε περισσότερα έσοδα. Ένας νεαρός ζητάει όχι μονάχα μιá γυναίκα αλλά μιá προίκα. Δυστυχώς οί προίκες είναι πιο σπάνιες από τίς γυναίκες. Ένα κορίτσι που έχει 6.000 φράγκα μετρητά και τή συνήθεια να φοράει φτερά, δέν είναι άμελητέα ύπόθεση. Έτσι οί νεαροί που έχουν λίγη φιλοδοξία πάνε να θρούνε γυναίκα στο έξωτερικό. Δέν πάνε ούτε στη Γαλλία, ούτε στην Άγγλία, ούτε στη Γερμανία, άν και ύπηρεχαν όρισμένα προηγούμενα που τους διευκόλυναν σ' αυτό. Άπευθύνονται, κατά προτίμηση, στίς Έλληνίδες της Βλαχίας και της Μολδαβίας [...]. Μπροστά στα μάτια αυτών των δεσποινίδων βάζουν ν' άστράψει ό τίτλος του πρέγκιπα που έχουν δώσει στον έαυτό τους [...] Χρησιμοποιούν όλη τήν εύγλωττία που διαθέτουν για να άξιοποιήσουν τίς άξίες τους και κερδίζουν σ' αυτό τό παιχνίδι δέκα ή δεκαπέντε χιλιάδες φράγκα εισόδημα...»²⁴

Και μισόν αιώνα άγότερα ή Άγγλίδα Lucy Garnett στο βιβλίο της *Η οικιακή ζωή στα Βαλκάνια* καταγράφει τό «ίδιο» πρόβλημα:

«Στή Ρωμυλία και τή Μακεδονία τά κορίτσια και οί νεαρές γυναίκες μπαίνουν σε μίσθωση για τόν θερισμό του Ιούνη [...] Καθώς τά κορίτσια της άγροτικής τάξης έχουν πολλή άπασχόληση στο σπίτι, πολύ σπάνια πηγαίνουν για έξωτερική εργασία. Αυτό βέβαια συμβαίνει όταν στο σπίτι υπάρχουν πολλά κορίτσια για παντρεία. Έτσι, μολονότι υπάρχει μεγάλη προκατάληψη κατά της έξωτερικής εργασίας

22. Κ. Σιμόπουλος *δπ. παραπ. τόμ. Β'* σελ. 156.

23. Γουσταύος Έιχτάλ, *Η οικονομική και κοινωνική κατάσταση στην Ελλάδα μετά τήν Έπανάσταση*, Άθήνα (Μπάνρον) 1974, σελ. 73.

24. Ε. Άμπού *Η Ελλάδα τον καιρό του Όθωνα*, Άθήνα (Τολίδης), μεταφρ. Α. Σπήλιου, χ.χρ.έ., σελ. 141.

των κοριτσιών, τά κορίτσια αναγκάζονται να εγκαταλείψουν την πατρική στέγη για να δουλέψουν ώσπου να παντρευτούν [...] Οί γυναίκες της εργατικής τάξης στις πόλεις θρίσκουν εργασία στα εργοστάσια (συνήθως εργοστάσια δαντέλας ή ύφαντουργεία) ή κερδίζουν τό ψωμί τους με τό ράψιμο, τό κέντημα και τή δαντελοπλεκτική [...] Άλλα κορίτσια μπαίνουν ως υπηρεσίες και άποταμειούν προσεκτικά τούς μισθούς τους για τήν προίκα τους. Στίς επαρχιακές μάλιστα πόλεις συνηθίζουν να φορούν τά νομίματα στό λαμό τους, μιά μόδα κοινή σ' όλες τίς τάξεις. Εύκολα καταλαβαίνει κανείς τό ύψος τής προίκας βλέποντας μιά υποψήφια νύφη στολισμένη. Πολλά κορίτσια, και ίδίως τά όρφανά, τά παίρνουν από πολύ μικρά πλούσιες οίκογένειες και τά νύθετούν ως ψυχοπαίδια ή ψυχοκόρες. Ώς τά 13 μέ 14 φοιτούν στό δημοτικό και δοηθούν στίς ελαφρές δουλειές του σπιτιού μέ μόνη άμοιβή τό ντύσιμο, τή στέγη, τή διατροφή και κάποια δώρα στίς γιορτές. Μετά από 12 περίπου χρόνια πιστής υπηρεσίας – όταν δηλαδή είναι κάπου 20 μέ 25 χρονών – τούς δίνουν και προίκα και μιά μικρή προίκα και τούς θρίσκουν ένα σύζυγο, συνήθως καταστηματάρχη ή τεχνίτη [...] Καθώς δέν υπάρχουν ταμειυτήρια ή άλλοι τρόποι για να επενδύονται μικροποσά, οί υπηρέτριες συνήθως αφήνουν τό μισθό τους να συσσωρεύεται στα χέρια του άφεντικού τους ώσπου να παντρευτούν...»²⁵

Ή κατάσταση πού περιγράφει ή Γκάρνερ θυμίζει τήν πολύ κοινή για τήν ελληνική ύπαιθρο και για τά χαμηλά εισοδηματικά στρώματα των πόλεων κατάσταση πού καταγράφει ή κοινωνιολόγος Ίωάννα Λαμπίρη-Δημάκη μετά από μία συστηματική έρευνα μέ έρωτηματολόγια σε εργοστάσιο ύφανμάτων στα Μέγαρο στη δεκαετία του 1950.

«Τά περισσότερα κορίτσια είναι κόρες άκτημών εργατών, μέλη οικογενειών μέ πολλές κόρες ή όρφανά [...] Τά κορίτσια εργάζονται για να συσσωρεύσουν μιά προίκα. Αύτά τά κορίτσια παλιότερα δέν θα έπαιρναν καθόλου προίκα ή θα έπαιρναν κάτι λίγα από τούς γονείς τους. Ή προίκα πού φτιάχνουν τά κορίτσια μόνα τους – μέ τήν εργασία τους δηλαδή – τούς προσφέρει τή δυνατότητα ενός καλύτερου γάμου μέ τήν υπεργαμία...»²⁶

Ή (ιδεολογικός) έλεγχος του κοινωνικού προβλήματος «προίκα»

Ή συνήθεια να κυνηγούν οί γαμπροί όλο και μεγαλύτερες προίκες και οί νύφες μέ τό δόλωμα τής μεγαλύτερης προίκας να γίνονται όλο και πιο άπαιτητικές για τά προσόντα του γαμπρού, άνοιξε βέβαια έναν

πλατύ (μαζί όμως και κακοτράχαλο) δρόμο για τήν κοινωνική κινητικότητα των άτόμων. Ταυτόχρονα ώστόσο διατήρησε τήν κρατούσα τάξη και τήν κοινωνική ιεραρχία, άφού δοήθηκε στην αναπαραγωγή τής αστικής τάξης σε όλα τά σαφώς διακεκριμένα στρώματά της. Θα πρέπει λοιπόν ευθύς να δούμε πολύ προσεκτικά – και από κοινωνιολογική σκοπιά – τό ζήτημα των *έγκυκλιών κατά των προικοδοσιών* πού εξέδωσε κατά καιρούς ή εκκλησία, ή όποία άνελαβε να έλέγξει και αυτήν άκόμη τήν οικονομική (σε τελευταία άνάλυση όμως : κοινωνική) διάσταση του γάμου.

Συχνά (και πολύ πρόχειρα) διάφοροι μελετητές ή άρθρογράφοι πού ασχολούνται μέ τό ζήτημα τής προίκας προβάλλουν ως θετικές αυτές τίς έγκυκλίους και θεωρούν ότι ή εκκλησία προσπάθησε (όπως ό παλιός εκείνος Σόλων) να καταργήσει τόν θεσμό τής προίκας. Δίχως βέβαια να αποκλείεται έντελώς τό ένδεχόμενο να έγιναν μεμονωμένα κάποιες τέτοιου είδους παρεμβάσεις τής εκκλησίας ή να υπήρχαν καλές προθέσεις, θα πρέπει να πούμε ότι και μιά απλή άνάγνωση των έγκυκλιών αυτών δείχνει ότι στην ουσία προκειται για μέτρα για τόν κοινωνικό έλεγχο πού επιχειρεί να επιβάλλει ή εκκλησία σε μιά κοινωνία πού αναταράζεται όλο και περισσότερο καθώς ό καθένas μπορεί να επιδιώσει σε άτομική βάση μέσα από μιά αστική νοοτροπία τή βελτίωση τής κοινωνικής του θέσης. Στην περιπτωση αυτήν ή εκκλησία αναλαμβάνει να έλέγξει όχι τό ποσό και τό ποιόν τής προικοδοσίας γενικά, αλλά τό ποιός επιτρέπεται να πάρει και τί ποσό άκριβώς προίκας. Για να γίνει σαφέστερο : στην πραγματικότητα πρόκειται όχι για έγκυκλίους κατά των προικοδοσιών αλλά για έγκυκλίους κατά τής καθ' ύπερβασην του κοινωνικού status (τής σειράς, όπως λέγανε) του καθενός *προικοθηρίας*. Κάθε άντρας πρέπει να παντρεύεται στή σειρά του και τό κυνήγι τής προίκας επιτρέπεται μόνον όριζόντια. Ή εκκλησία λοιπόν επιχειρεί να βάλει φραγμούς στην κάθετη κινητικότητα των άντρων, γιατί αυτοί επιτρέπεται να ασκούν και να έλέγχουν τήν έξουσία. (Φυσικά όταν μιλά κανείς για κοινωνικό status και προκειμένου για τή βαλκανική κοινωνία γενικότερα θα πρέπει να υπενθυμίζει ότι ή μόρφωση ή ό πλουτισμός μέ τό έμπόριο ή τήν εργασία μπορούν να άντισταθμίσουν και να καλύψουν τήν ταπεινή κατ' άγωγή. Σ' αυτή τήν κοινωνία στους τελευταίους αιώνες τής τουρκοκρατίας, όπως άκριβώς και στό έξής, σημασία έχει τί κατέχει τή δεδομένη στιγμή. Ή πλουτισμός είναι μιά θεμιτή διέξοδος για κοινωνική άναρρίχηση και οί νεοπλουτιστικές άτέλειες εύκολα ξεχνιούνται ή παραδλέπονται.)

Όμως δέν επιτρέπεται να άνεβαίνει κανείς τήν κοινωνική κλίμακα («να αλλάζει σκάλα ή σειρά») μέσω τής προίκας. Τό status quo πρέπει να διατηρηθεί. Και γι' αυτό άκριβώς φροντίζουν οί πατριαρχικές και μητροπολιτικές έγκυκλίοι.

Τό 1694, π.χ., ό πατριάρχης Καλλίνικος εξέδωσε μιά έγκύκλιο και όρισε ότι τό ποσό τής προίκας έπρεπε να είναι 2.000 γρόσια όταν ή περιουσία έφτανε τά 5.000 γρόσια.²⁷ Τό 1736 διάταξη του πατριάρχη Νεοφύτου του ΣΤ' όρισε :

«Όσοι από τούδε και εις τό έξής [...] βούλονται συναλλάγματα γάμων ποιήσαι και προικοδοτη-

25. I. Lambiri (I.Λαμπίρη-Δημάκη) *Women Factory Workers in a Greek Rural Factory*, Athens 1961.

26. Lucy Garnett, *Balkan Home-Life*, London 1917, σελ. 86-9, 94-5, 97.

27. Κ. Σιμόπουλος, *δπ. παραπ.* τόμ. Β' σελ. 244, σημ. I

σαι [...] εἰ μὲν τῆς πρώτης τάξεως εἶεν, ὀφείλουσι διδόναι διατετιμένην προίκα γροσίων πέντε χιλιάδων, συναριθμουμένων αὐτῆ τῶν μετρητῶν ἄσπρων, τῶν τζεβαχεικῶν (κοσμημάτων), τῶν ρουχικῶν καὶ λοιπῶν ἀπάντων πραγμάτων... Εἰ δὲ τῆς δευτέρας τάξεως τυγχάνοιεν ἔχουσι προικίζειν διατετιμημένως μέχρι δύο χιλιάδων καὶ πεντακοσίων γροσίων. Εἰ δὲ τῆς τρίτης τάξεως, ἔχουσι προικοδοτεῖν τὰ πάντα χίλια πεντακόσια γρόσια, καὶ μηδὲνα τὸν ἐκ τῆς τρίτης τάξεως τολμᾶν ὅπως ὑπερβαίνειν τὸν ἐν ἑκάστη ὀρισθέντα ἀριθμὸν προικοδοσίας...» (καὶ ἀκολουθοῦν μιά σειρά κυρώσεις καὶ ἀφορισμοὶ γιὰ τοὺς παραβάτες τῆς ἐγκυκλίου).²⁸

Τὸ 1792 οἱ πρόκριτοι τῆς Παραμυθιάς στὴν Ἥπειρο ζήτησαν ἀπὸ τὸ μητροπολίτη τους Ἄνθιμο νὰ ἐκδώσει διάταξη κατὰ τῆς προικοδοσίας. Μερικὲς δεκαετίες ἀργότερα, τὸ 1827, ἕνας ἄλλος μητροπολίτης ἐπαναλαμβάνει τὶς ἴδιες ἐντολές γιατί φαίνεται ὅτι οἱ παραβάσεις τῆς προηγούμενης μητροπολιτικῆς διατάξεως εἶχαν αὐξηθεῖ. Καὶ οἱ δύο κώδικες κατὰ τῶν προικοδοσιῶν ὀρίζουν :

«τὸ πῶς νὰ γένοινται τὰ συνοικέσια καὶ τί νὰ τάζονται (τὰ ὅσα τοῦ τάζουν τοῦ γαμπροῦ διὰ προικίων ὅσον καὶ διὰ τὰ μετρητὰ καὶ σκουτικά καὶ χαλκώματα καὶ ἄλλα ὅπου περιλαμβάνουν) καὶ τὸ νὰ γράφεται τὸ προικοσύμφωνον (ἐπειδὴς καὶ γένοινται τὰ συνοικέσια ἄτακτα καὶ εἶναι ἀδιόρθωτα τὰ προικία καὶ προξενεῖται σύγχυσις καὶ ζημία)...»²⁹

Αὐτὰ γιὰ τὴ «γαμπροθηρία». Τὸ πολὺ ἐνδιαφέρον ὅμως εἶναι ὅτι ἡ ἐκκλησία «γιὰ νὰ ἀπαλειφθῆ ἢ σύγχυσις καὶ ζημία» ὀρίζει καὶ τὸ ποσοῦ ἀκριβῶς πού μπορεῖ νὰ παίρουν κάθε γαμπρός ἀνάλογα μὲ τὴν τάξη (τὴ σκάλα) ὅπου ἀνήκει. Δηλαδή ὀρίζει τὰ κοινωνικά πλαίσια τῆς προικοθηρίας :

«Ἡ πρώτη σκάλα νὰ λαμβάνει εἰς μετρητὰ ἄσπρα τζουρούκια χιλιάδες δέκα καὶ τὰ ἀκόλουθα τῆς προικὸς [...] Εἰς τὸ ἐξῆς ὅμως νὰ φυλάττηται ἀμεταθέτως ἡ τάξις αὐτῆ ἀρχομένη ἀπὸ τῆς πρώτης τάξεως τῶν πολιτῶν μέχρι τῆς δευτέρας, τρίτης καὶ τετάρτης. Βαθμηδὸν τὰ προικεῖα κατὰ τὴν ἑκάστου δύναμιν...» (καὶ ἀκολουθοῦν οἱ κυρώσεις γιὰ τοὺς παραβάτες).³⁰

Τέτοιου τύπου ἔλεγχος ἐπιχείρησε νὰ ἐπιβάλει ἡ ἐκκλησία συχνὰ καὶ μὲ τὴν παρότρυνση καὶ τὴ συναίνεση τῶν πολιτῶν (δηλαδή τῶν προκριτῶν, γιὰ νὰ εἴμαστε πιὸ ἀκριβεῖς).

Ὅμως τὸ φαινόμενο τῆς προικοθηρίας καὶ τῆς ὑποβολῆς σὲ προικοδοσία ξαπλώνονταν σὰν ἐπιδημία

σὲ ὅλα τὰ στρώματα καὶ ἀπὸ παιχίδι δοσοληψίας ἀνάμεσα σὲ προνομιούχες οἰκογένειες ἢ ἄτομα πού ἔκαναν τοὺς συνδυασμοὺς τους στὴν σκακιέρα τῆς ἀστικῆς ἐπιγαμίας, μεταβλήθηκε βαθμιαία καὶ σταθερὰ σὲ καταπιεστικὴ ὑποχρέωση γιὰ τὰ χαμηλά ἐισοδηματικά στρώματα : γιὰ τοὺς ἀγρότες πού ξεπουλοῦν τὰ χωράφια τους γιὰ νὰ παντρεύουν τὰ κορίτσια τους στὴν πόλη ἢ γιὰ ν' ἀνοίξουν ἕνα μαγαζάκι ἢ μιὰ μικροεπιχείρηση στό γαμπρὸ τους · γιὰ ὅσους ξεσπιτώνονται γιὰ νὰ προικίσουν μὲ τὸ σπιτάκι τους τὸ κορίτσι · γιὰ νέους πού ξενιτεύονται γιὰ νὰ προικίσουν τὴν ἢ τὶς ἀδελφές τους καὶ νὰ μπορέσουν μετὰ νὰ παντρευτοῦν καὶ οἱ ἴδιοι · γιὰ τὰ κορίτσια πού δουλεύουν σκληρὰ σὲ χωράφια, ἐργαστήρια, ἐργοστάσια καὶ μεταλλεῖα γιὰ νὰ ἀποταμιεύσουν κάτι γιὰ τὴν προίκα τους · γι' αὐτές πού μπαίνουν ἀπὸ τρυφερῆ ἡλικία στὴν ὑπηρεσία τῆς ἀστικῆς καλοπέρας · γιὰ ὅσες πουλοῦν τὸ μόνο ἀγαθὸ πού διαθέτουν, τὸν ἑαυτό τους, καὶ προσπαθοῦν μέσα ἀπὸ τὴν πιὸ ὀδυνηρὴ ἐκμετάλλευση νὰ δάλουν κάτι στὴν ἄκρη μήπως καὶ τὶς πάρει κανεὶς καὶ ξεχαστεῖ τὸ παρελθόν τους.

Μιά ζωὴ στέρησης, οἰκογενειακῶν δυσχερειῶν, καυγάδων, ταπεινώσεως, ἐξαθλίωσής πού ἀρθρώνεται γύρω ἀπὸ τὸ πρόβλημα προίκα. Αὐτὸ τὸ κοινωνικὸ πρόβλημα πού ἐξακολουθεῖ νὰ ταλαιπωρεῖ τοὺς λεγόμενους μὴ προνομιούχους μὲ τὴν παράλογη λογικὴ τῆς ἀστικῆς ἀναρρίχησης καὶ τῆς μίμησης μὲσω ἰδεολογικῶν μηχανισμῶν τῶν ἀστικῶν συνθητιῶν.

Αὐτὸ ἐννοοῦσα ὅταν ὑποστήριξα – μὲ ἐλάχιστα ἐπιχειρήματα, εἶναι ἡ ἀλήθεια – ὅτι ἡ προικοθηρία ἀλλὰ καὶ γενικότερα ἡ προικοδοσία εἶναι κοινωνικὸ πρόβλημα διαφορετικοῦ εἶδους καὶ μεγέθους ἀνάλογα μὲ τὴν ταξικὴ προέλευση καὶ τὴν ταξικὴ ἔνταξη. Καί, βέβαια, ὅτι εἶναι ἕνα πρόβλημα πού ἀφορᾷ μὲ διαφορετικὸ ὡστόσο τρόπο τόσο τὶς γυναῖκες ὅσο καὶ τοὺς ἄντρες.

Καὶ αὐτὸ ἐννοοῦσα ὅταν ὑπαινίχθηκα – σὲ ἀρκετὰ σημεῖα – ὅτι ἡ κοινωνιολογικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ ζητήματος τῆς προίκας εἶναι θεμιτὴ μόνον ὅταν καὶ ἐὰν στοχεύει νὰ τὸ ἐκθέσει ὡς κοινωνικὸ πρόβλημα πού ἐπιζητᾷ κάποια (κοινωνικὴ) λύση.

(Τὸ Β μέρος στοῦ ἐπόμενου τεύχους)

28. Δ. Γκίνης *Περίγραμμα ἱστορίας τοῦ μεταβυζαντινοῦ δικαίου*, ἐν Ἀθήναις 1966, σελ. 181-2.

29. Δ. Α. Παναγιωτίδου «Κώδιξ τοῦ ΙΗ' αἰῶνος κατὰ προικοδοσιῶν» *Ὁ ἐν Κων/πόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος* 27 (1900), σελ. 308 (μὲ διορθωμένη ὀρθογραφία).

30. *ὁπ. παραπ.* σελ. 309-10.

* Τὸ κείμενο αὐτὸ, πού δημοσιεύεται ἐδῶ σὲ τρεῖς συνέχειες, εἶναι τμῆμα μιᾶς σειρᾶς μαθημάτων πού ἔγιναν τὸ καλοκαίρι καὶ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1982 ἀπὸ τὸ ραδιοφωνικὸ πρόγραμμα EPT-Θεσσαλονίκης. Τὰ μαθήματα εἶχαν ὡς θέμα τὴν ὀργάνωση τοῦ (κοινωνικοῦ) χρόνου καὶ εἰδικότερα τὴν κοινωνικὴ σήμανση τῆς τελετουργίας τοῦ γάμου στὴ βορειοελλαδικὴ κοινωνία τοῦ 19ου καὶ α' μισοῦ τοῦ 20οῦ αἰῶνα.

** Θὰ ὑπάρχει, ὡστόσο, στοῦ τέλος καὶ μιὰ βασικὴ βιβλιογραφία ἐπιστημονικῶν (κυρίως ἀνθρωπολογικῶν) μελετῶν γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς προίκας στὴν Ἑλλάδα.

Ὁ λογοτεχνικός Πολίτης

12

Ἐπιμέλεια τεύχους: Μαριάννα Δήτσα

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Χρήστος Μπράβος

Τό μαῦρο εἶναι χρώμα φιλικό
ὅπως τό φῶς, ἔχει ἑφτά πέπλα

•

Ντ. Μ. Τόμας

Τό ἄσπρο Ξενοδοχεῖο
(ἀποσπάσματα)
μετάφραση: Ρέας Γαλανάκη

•

Σάμουελ Μπέκετ

Ἐκείνη τή φορά
μετάφραση: Ρούλας Πατεράκη – Ντίας Ζυγούρα

•

Τζίνα Πολίτη

Ὁ Τρίτος Λόγος: Ἐκείνη τή φορά / Πολυμπέκετ

•

Δ. Ν. Μαρωνίτη

Ἑπτὰ σχόλια μέ ἀφορμή τήν Ἱστορία τοῦ Γ. Γιατρομανωλάκη

•

Γιάννης Δάλλας

Ἡ πολυσημία τοῦ καθαφικῶ ποιήματος:
Ξαναδιαβάζοντας τό Νέοι τῆς Σιδῶνος (400 μ.Χ)

•

Βίκυ Λελεδάκη

Ἵπέρ τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας Πολεμήσαντες

•

BIBΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ

Θωμά Λεχωθίτη, «Τρία ποιήματα μέ σημαία εὐκαιρίας» τοῦ Ὀδυσσεά Ἐλύτη.

Δημ. Φ. Πέππια, «Ἐγκώμιο τῆς σκιάς» τοῦ Χόρχε Λούις Μπόρχες.

Χρήστος Μπράβος

Τό μαῦρο εἶναι χρώμα φιλικό
ὅπως τό φῶς ἔχει ἑφτά πέπλα

I.

Τό πρῶτο πέλλο κρύβει
τό πλακόστρωτο.
Μόλις ἐφύγαν οἱ μαστόροι
ἅμα πατήσω τώρα
θά βουλιάξει
"Ὅμως μεσάνυχτα ἀκούονται
οἱ λόνοι, βγαίνουν οἱ πρακτικές
μέ τά ψαλίδια
λούζονται στόν ἀσβέστη
Τ' ἄλλο πρῶί οἱ μαστόροι
καταριοῦνται κλαῖνε κρυφά
Γίνονται μάρμαρο

II. τά πρόσωπα

Πουκάμισα λαιμόκοψη
μέ κόπιτσες
βαλοαμωμένος κόκορας σέ θρόνο
γυναῖκες σέ κλοιό ἢ νεκρή
στό κέντρο-μέσ σί' ἄσπρα.
Ἄνοιγω τή βαλβίδα ὄλοι
χαμογελοῦν ἢ ναφθαλίνη ζωντανεύει
τώρα, φωνάζω ἀστράφτει.
Ἄνοιγει μάτι γνάλινο
κι' ὄλους τούς καταλίνει.
Πυροτέχνημα ἀθανασίας.

III. ἡ κίνηση

Φαντάροι τῆς ὑποχώρησης
στόν λάτο τοῦ Ἀλιάκμονα
τά ρούχα τους σκαλώσαν
στά ρουγάζια - Θερμαϊκός ἀνήξερως.
Ἐδῶ εἶναι Δεσκάτη μακρινή
οἱ σφήκες ὀνομάζονται ταβάνια
δίνουν χρησμό στόν ἕπνο τοῦ Γκαντάρα
τ' ἀπόσπασμα θά φτάσει ἀνατολή
τοαπράζια θά ξεβράζει
ὁ Ἀλιάκμονας-στά χρόνια μας.
Τίποτ' ἀπ' ὄλ' αὐτά
δέ φαίνεται στό χάρτη.
Οἱ τόλοι σέ κονοέρβα.

IV. οἱ ἦχοι

Ἄνακοτος κελαιδιόμος – σάν κλάμα
 Ἡ νύφη μοναχή
 σαλεύει ὁ φράχτης φέγγουν κοντακιές
 πὸ κάτω πλένουν σκοῦτινα
 δέ βάφουν τῆς Λαμπρῆς τ' αὐγά
 Στάχυ τῆς νύφης ἡ φωνή
 κι' ἀλεύρι ὁ θάνατος
 ἐκεῖ πού ὀπλίζει ὁ γαμπρός
 ὁ τόπος λαμπαδιάζει.
 Ἡ Χειμερία νάρκη ἔπεται.

V. τὰ ὄνειρα

Μπάλες τὸ ἄχυρο σέ μαῦρο σύρμα
 ὁ Αἰνεῖας σέ γραφεῖο μεταφορῶν
 ὁ τυφλὸς γεωμέτρης
 στοὺς κύκλους του – ἔγκλειστος.
 Ὁ πατέρας καρφώνει σανίδες
 ἔχει κρύψει τὸ πτώμα του μόλις.
 Ἄρα βρεθεῖ τὸ φάρμακο
 μέ βγάξετε Θά'μαι στό καφενεῖο.
 Παρασκευὴ γδέρνουν τὰ σπῖτια μας
 ξεχνοῦν τοὺς ἀχυρῶνες
 ὁ Αἰνεῖας μελετᾶει Λατίνους
 ὅλες οἱ στρόφιγγες κλειστές
 Χλωρὸ τὸ ἄχυρο.

VI. Οἱ δρόμοι

Κάρθοννα νά περάσει ὁ Ἐπιτάφιος
 ἢ Ἑλένη τὸ πουλί θά κελαιδήσει.
 Ὁπραματευτῆς κατεβαίνει
 κουβαλάει κρανία
 ὁ Ὀδυσσεὺς ξαναφεύγει
 φίλοι παλιοὶ σ' ἄλλη πτώση
 –Φίλιππος Μιλτιάδης Ἰωάννης Μιχαήλ–
 ὁ Μλότοαρης πού γνώρισες
 ἐβγήκε Φώτης.
 Ζαρκάδια στή γνάλα

VII.

Τὸ ἔβδομο πέπλο κρύβει
 τὸ πηγάδι.
 Σκύβω στό φιλιτρό
 καί ρίχνω λέτρα· κρότος τίποτα
 οὔτε νερό οὔτε τέλος
 εἶμαι στὸν κούφιο ἄξονα
 τοῦ κόσμου, ὁ ἄλλος πόλος
 κάτω ἀπὸ θόλους καί ψαλμούς
 τὸ μαῦρο ξεγεννάει τοὺς ποιητές του
 τρεῖς στὸν ἀέρα
 τοὺς σηκώνει ὁ Διονύσιος.
 Δοκιμὴ Ἀνάστασης

Τρία ἀποσπάσματα ἀπό τό

«Ἄσπρο Ξενοδοχεῖο»

Ντ. Μ. Τόμας

μετάφραση: Ρέα Γαλανάκη

Ὁ Ντ. Μ. Τόμας γεννήθηκε στήν Κορνουάλη τό 1935 σπούδασε στήν Ὁξφόρδη καί ζεῖ στό Χέρφορντ τῆς Ἀγγλίας. Πρὶν ἀπό τό τελευταῖο του μυθιστόρημα Τό ἄσπρο ξενοδοχεῖο, πού τόν ἔκανε πασίγνωστο στήν Ἀμερική καί τῆς Γαλλίας, εἶχε δημοσιεύσει τέσσερα ποιητικά ἔργα, δύο πεζά, κι ἦταν ἐπίσης ὁ μεταφραστής τῆς Ἄννα Ἀχμάτοβα στά ἀγγλικά. Τό τελευταῖο του μυθιστόρημα πρωτοδημοσιεύτηκε στήν Ἀγγλία κι ἀμέσως μετά στήν Ἀμερική τό 1981. Ἐκεῖ τό «ἀνακάλυψαν». Φέτος τήν ἀνοιξη κυκλοφόρησε καί ἡ μετάφρασή του στά γαλλικά. Καί στήν Ἀγγλία, ἀλλά κυρίως στήν Ἀμερική καί Γαλλία, γράφτηκαν πολλά ἄρθρα γι' αὐτό τό βιβλίο. Θεωρήθηκε σάν ἓνα ἀπό τά καλύτερα μεταπολεμικά μυθιστορήματα.

«Τό Ἄσπρο Ξενοδοχεῖο» ἀναφέρεται στή ζωή μιᾶς Πολωνοεβραίας τραγουδίστριας τῆς ὄπερας, πού γεννήθηκε κι ἔζησε πρὶν ἀπό τήν ἐπανάσταση στή Ρωσία, ἔζησε κατόπιν στή Βιέννη καί ὑπῆρξε γιά μεγάλο διάστημα ψυχαναλυόμενη τοῦ Φρόντ, καί τέλος δολοφονήθηκε ἀπό τοὺς Ναζί, στή σφαγή πού ἔγινε ἔξω ἀπό τό Κίεβο, στό Μπάμπι Γιάρ. Ὁ ἴδιος ὁ Φρόντ εἶναι ἓνα ἀπό τά πρόσωπα τοῦ μυθιστορήματος, παρόλο πού ὁ,τιδήποτε τόν ἀφορᾶ εἶναι φανταστικό.

Ὁ συγγραφέας περιγράφει τή ζωή τῆς παραπάνω γυναίκας κάνοντας τομές σέ διάφορες περιόδους τῆς ζωῆς της καί χρησιμοποιώντας πολλά εἶδη γλώσσας. Ἀντιμετωπίζει ἐπίσης τά ἐπεισόδια ἀπό διαφορετικές σκοπιές καί —ἄρα— μέ διαφορετικό γράψιμο. Ὑπάρχει, γιά παράδειγμα, ἓνα μεγάλο ὁμοιοκατάληκτο ποίημα τῆς γυναίκας σέ πρῶτο πρόσωπο καί μετά ὑπάρχει τό ἴδιο σέ πεζό, πολύ μεγαλύτερο καί σέ τρίτο πρόσωπο. Σ' αὐτά τά δύο λογοτεχνικά κομμάτια στηρίζεται ἡ ὑπόλοιπη μυθοπλασία. Ἡ ἰδιωτική ζωή τῆς τραγουδίστριας μέ τή μέτρια καριέρα ἐμπλέκεται στούς τρεῖς μεγάλους καί μυθικούς ποταμούς τοῦ αἰῶνα: τήν ψυχανάλυση, τή σοβιετική ἐπανάσταση καί το φασισμό.

(Τά ἀποσπάσματα πού ἀκολουθοῦν εἶναι ἀπό τόν πρόλογο καί ἀπό τά κεφάλαια Ντόν Τζιοβάννι, Φράου Ἄννα Γκ., Τό σπῖτι τῶν διακοπῶν. Τό βιβλίο πρόκειται νά ἐκδοθεῖ σύντομα ἀπό τίς ἐκδόσεις Γράμματα.)

Ρ. Γ.

I

(Ἀπό τόν «Πρόλογο»)

19, Μπεργκάσε
Βιέννη
4 Μαρτίου, 1920

Ἀγαπητέ Σάχς,

Παρόλο πού πολύ θά σ' ἀναζητήσουν οἱ συνάδελφοί σου στήν Ἑλβετία, θαρρῶ πώς ἔχεις ἀπολύτως δίκιο πού πηγαίνεις στό Βερολίνο. Σέ λίγα χρόνια τό Βερολίνο θά γίνηι τό κέντρο τοῦ κινήματός μας - γι' αὐτό δέν ἔχω τήν παραμικρή ἀμφιβολία. Ἡ εὐφροσύνη σου, ἡ φανερό σου αἰσιοδοξία, ἡ ζεστασιά σου καί ἡ εὐρύτητα τῆς μόρφωσής σου σέ κάνουν τό ἰδανικό πρόσωπο γιά ν' ἀναλάβεις τήν ἐκπαίδευση τῶν μελλοντικῶν ἀναλυτῶν, παρά τήν ἀνησυχία σου γιά τήν τύχη τῆς κλινικῆς σου πείρας. Σοῦ ἔχω τή μεγαλύτερη ἐμπιστοσύνη.

Παίρνω τό θάρρος νά σοῦ στείλω, σάν «ἀποχαιρετιστήριο δῶρο» - ἄν καί μαντεύω πώς ὁ χωρισμός μας δέν θά εἶναι γιά πολύ - ἕνα κάπως περιέργο «ἡμερολόγιο», πού μιά ἀσθενής μου, μιά νεαρή γυναίκα μέ ἀξιοπρεπέστατο χαρακτήρα, τό «γέννησε», ἀφοῦ ἐπισκέφτηκε τά ἱαματικά λουτρά στό Γκαστάιν. Ἐφυγε ἀπό τή Βιέννη ἀδύνατη καί γύρισε στρουμπουλή, κι ἀμέσως μου ἔδωσε τά γραφτά της. Μιά γνήσια ψευδοκύηση! Συνόδευε τή θεία της στίς διακοπές καί ὅπως δῆποτε πρέπει νά προσθέσω ὅτι ποτέ δέν συνάντησε κανέναν ἀπό τούς γιουούς μου, ἄν καί μπορεῖ νά τῆς ἔχω ἀναφέρει ὅτι ὁ Μάρτιν ἦταν αἰχμάλωτος πολέμου. Δέν θά σέ κουράσω μέ τίς λεπτομέρειες τῆς περιπτώσῆς της, ἀλλά, ἄν κάτι ξυπνᾷ μέσα σου τόν καλλιτέχνη, θά σ' εὐγνωμονοῦσα γιά τίς παρατηρήσεις σου. Ἡ νεαρή αὐτή γυναίκα εἶχε μιά πολλά ὑποσχόμενη μουσική καριέρα πού σταμάτησε, κι ἔτσι ἔγραψε τούς στίχους ἀνάμεσα στά πεντάγραμμα μῆς παρτιτούρας τοῦ Ντόν Τζιοβάννι... Αὐτό βέβαια εἶναι ἕνα ἀντίγραφο τοῦ χειρογράφου (τό ὑπόλοιπο ἦταν ἀρχικά σ' ἕνα παιδικό βιβλίο ἀσκήσεων), πού μοῦ τό ἔφτιαξε μέ μεγάλη εὐχαρίστηση. Τό ἀντίγραφο εἶναι, ἄς πούμε, ὁ πλακούντας καί δέν χρειάζεται νά τό ἐπιστρέψεις.

Ἄν μπορεῖς νά διακρίνεις πίσω ἀπό τίς χοντρές ἐκφράσεις, μέ τίς ὁποῖες ἡ ἀρρώστια ἔχει ἀρτύσει τά γραπτά αὐτῆς τῆς κανονικά βρενῆς καί ντροπαλῆς κοπέλας, ἴσως μπορέσεις νά βρεῖς κομμάτια πού θά σοῦ ἀρέσουν. Μιλῶ σάν κάποιος πού γνωρίζει τή Ραμπελαισιανή σου ιδιοσυγκρασία. Μή στενοχωριέσαι, φίλε μου, δέν πρόκειται νά μέ προσβάλλεις. Θά μοῦ λείψουν τά Ἑβραϊκά ἀστεῖα σου - ὑπάρχει, ὅπως ξέρεις, ἕνας ἀνυπόφορα σοβαρός κόσμος στή Βιέννη.

Ἐλπίζω νά σέ δῶ στή Χάγη τό Σεπτέμβριο, ἄν αὐτό δέν γίνηι κάτι πιό μπροστά. Ὁ Ἄμπραχαμ ἔχει ὑποσχεθεῖ μιά ἀνακοίνωση γιά τό κόμπλεξ τοῦ γυναικείου εὐνοουχισμοῦ. Ἀναμφίβολα κρατᾷ πολύ στοιμωμένο μαχαίρι. Εἶναι πάντα ὑγιῆς καί εὐυπόλητος. Ὁ Φερνάντζι θά προσπαθῆσει νά αἰτιολογήσει τόν νεόκοπο ἐνθουσιασμό του ν' ἀγκαλιάζει τούς ἀσθενεῖς του.

Τό σπίτι μας εἶναι ἀκόμη σάν ἄδειο, χωρίς τό «Κυριακάτικο παιδί μας», παρόλο πού ἐλάχιστα τήν εἶδαμε μετά τό γάμο της. Ἄρκει ὅμως γι' αὐτό.

Μ' ἐγκάρδιους χαιρετισμούς,
Δικός σου,
Φρόνυτ

II

(Ἀπό τό κεφάλαιο «Ντόν Τζιοβάννι»)

Ὁλόκληρη τή μέρα ὑπῆρτες στρώνανε τά στρώματα. Φύγαμε ἀπ' τ' ἄσπρο ξενοδοχεῖο, ἀφοῦ σηκωθήκαμε τά ξημερώματα,

νά κάνουμε μιά βόλτα μέ ἰσποφόρο στή μεγάλη λίμνη. Ἀπ' τήν αὐγή, ὅπου ἀρχισε τό φῶς νά σθῆνει πλέαμε στό τρικάρτο μέ τά λευκά πανιά.

Κάτω ἀπ' τό χράμι τό δεξιό χέρι τοῦ γιουῦ σας βαθιά μέσα μου μπῆκε ὡς τόν καρπό, πού τόν ἐρέλιασε δαντέλα ἀπό δέρμα. Ὁ οὐρανός γαλάζιος δίχως σύννεφα. Ἔσμιγε μέ τό δάσος τ' ἄσπρο ξενοδοχεῖο, καί τό δάσος μέ τό πράσινο τοῦ ὀρίζοντα. Εἶπα, σέ παρακαλῶ, γάμησέ με, σέ παρακαλῶ. Ἄραγε εἶμαι ὤμη; Δέν ντρέπομαι. Ὁ ἥλιος ἦταν δολοφονικός. Στό σκάφος δέν ὑπῆρχε χῶρος νά ξαπλώσεις, ἐπειδή παντοῦ ἀνθρώποι ἐπῖναν κρασί καί ροκανίζαν στήθη κότας. Συνέχεια μᾶς κοιτοῦσαν δύο ἀνάπηροι, πού ἀπ' τό χράμι μας δέν τό κουνοῦσαν.

Μ' ἔπιασε κάτι σάν πυρετός, τόσο ἀποχανωμένη ἀπ' τόν ἀδιάκοπο ρυθμό τοῦ γιουῦ σας, σάν πιστόνι μπαινόβγαينه, καθηγητά μου, ὦρες κι ὦρες. Μέχρι πού ἔπεσε ὁ ἥλιος, τότε μόνο γύρισα τό βλέμμα ἄλλου, ὄχι πρὸς τήν πορφυρή δύση, μά πρὸς τίς φλόγες στό ξενοδοχεῖο, πού ξαναφάνηκε μέσα στά πεύκα. Κοκκίνιζαν τόν οὐρανό - ἡ μία πτέρυγα καιγόταν καί μαζεῦτηκαν ὀρμώντας στήν πλώρη γιά νά δοῦν μέ φρίκη. Ἔτσι σπρώχνοντάς με πάνω του ξαφνικά ὁ γιουός σας μέ παλούκωσε, ἦταν τόσο γλυκά πού στρίγγλια, ἀλλά κανεῖς δέν μ' ἄκουσε ἀπ' τίς στριγγλιές δῶν ἐπέφταν ἡ πηδοῦσαν ἀπό τούς πάνω ὀρόφους τοῦ ξενοδοχείου. Σπάρραζα καί σπάρραζα, ὅπου ὁ ποῦτος του ἐλευθέρωσε τό δροσερό του μαλακό ποτάμι. Σώματα καρβονιοποιημένα στίς κορφές τῶν δέντρων, ἐρεθίστηκε ξανά, κι ἐγώ ξαναζυγίστηκα, ὦ, δέν μπορῶ νά σᾶς ἐξιστορήσω πῶς ἀνάβρυζεν ἡ μέθη, βλέπαμε τά κρεβάτια στήν ξεκοιλιασμένη πτέρυγα, δέν ξέραμε πῶς ἀρχισε, ἔλεγαν ἴσως ἡ ἀσυνήθιστη ζέση τοῦ ἡλίου περνώντας μέσα ἀπό τίς ἀνοιχτές κουρτίνες ἀναψε τ' ἀκόμη ζεστά σεντόνια μας, ἡ καμαριέρες κουρασμένες (τό κάπνισμα ἀπαγορευόταν) ἀνάβανε τοιγάρο νυσταγμένες, ἡ ὁ χοντρός ἐστιακός φακός ἀπό τό χιόνι τοῦ βουνοῦ πού ἔλυωνε.

Ἦμωνα τόσο λυπημένη, δέν μπόρεσα νά κοιμηθῶ τό βράδυ, νόμιζα πῶς κάτι μέσα μου εἶχε σπάσει, ὁ γιουός σας ἦταν τρυφερῆς, μέσα βαθιά μου ὅλη τή νύχτα, ἀλλά δίχως νά κουνιέται. Ἐκλαιγαν γυναῖκες ἔξω στήν ταράτσα, ὅπου εἶχαν ἀπλώσει τούς νεκρούς, δέν ξέραν ἄν ἐσεῖς γνωρίζετε τόν ἄλικο θηλυκό πόνο, ἔνωσα ὅμως μιά ἀνατριχίλα συνεχῶς ν' ἀπλώνει ὅσο μαῦρες ρυτίδες ἔστειλε στήν ὄχθη ἡ γαλάζια λίμνη. Χαράματα δέν εἶχαμε οὔτε κουνήσει, οὔτε κοιμηθεῖ.

Όταν αποκοιμήθηκα στο τέλος ήμουν ή Μαγδαληνή, άκρόπρωρο πού βυθιζόταν στα βαθιά νερά.

Παλουκωνόμουνα σ' ένα ξιφία και ρουφοῦσα αέρα, έφευγαν κάθε τόσο φλοῦδες άπ' τό ξύλινό μου δέρμα, άνεμος από τά παγόθουνα, μακριά στά φώτα του βορρά.

Ό πάγος ήταν πρώτα μαλακός, μιá φάλαινα νανούριζε μέ μοιρολόγια τίς μπανέλες του κοροσέ μου, δέν έξεχώριζε τόν άνεμο από τίς οίμωγές των φαλαινών, και τίς καμποῦρες των άτέλειωτων άσπρων παγόθουνων. Και μέσα μου σιγά-σιγά πραγματικοί κομματιασμένοι πάγοι, οί δύο μας είχαμε γίνει παγοθραυστικό, κόπηκε ένα βυζί, ένιωσα έγκαταλειμμένη, γέννησα ένα ξύλινο μαρό, τά χείλη του άνοιχτά βυζαίαν χιόνι, και στροβιλιζόταν μακριά στην θύελλα. Άνάποδα γυρνώντας έσκιζόταν ή μητέρα μου από την καταιγίδα, την είδα νά στριφογυρνά μέσ' στην άσπριλα, έχετε δεί ποτέ σας μητέρα νά πετά;

III

(Άπό τό κεφάλαιο «Φράου Άννα Γκ.»)

Ήταν τό δεύτερο παιδί και ή μοναδική κόρη γονέων όχι ιδιαίτερα πλούσιων. Ό πατέρας της προερχόταν από μιá ρώσικη έβραϊκή οικογένεια εμπόρων, και ή μητέρα της από μιá καλλιεργημένη πολωνική καθολική οικογένεια πού είχε έγκατασταθεί στην Ούκρανία. Μέ τό γάμο τους, παρά τά φυλετικά και θρησκευτικά έμπόδια, οί γονείς της φράου Άννας απέδειξαν τά δικά τους φιλελεύθερα ιδεώδη, υπέφεραν όμως τίς συνέπειες της άποκοπής τους από τίς οικογένειές τους. Ό μοναδικός στενός συγγενής πού δέν στράφηκε έναντίον του ζευγαριου ήταν ή θεία της άσθενοῦς (πού ζούσε μαζί της τώρα), ή δίδυμη αδελφή της μάνας της.

Αυτή ή γυναίκα είχε παντρευτεί ένα βιεννέζο δάσκαλο γλωσσών, από τό δικό της θρήσκευμα, πού τόν είχε συναντήσει όταν παρακολούθουσε ένα συνέδριο στο Κίεβο, τή γενέτειρα των δύο αδελφών. Γι' αυτό τό λόγο οί αδελφές άναγκάστηκαν νά ζήσουν χωριστά, αλλά ό στενός τους δεσμός παρέμεινε άμείωτος.

Σάν αποτέλεσμα της άφοσίωσής της στη δίδυμη αδελφή, ή θεία της φράου Άννας άποξενώθηκε σιγά-σιγά από την οικογένειά της, έκτός από τόν πατέρα της, πού ήρθε νά ζήσει μαζί της όταν γέρασε. Ή άσθενής ένιωθε πώς και ή δική της ζωή είχε φτωχύνει από αυτούς τους οικογενειακούς καυγάδες. Κι ούτε υπήρχαν πολλοί συγγενείς στη δική της ηλικία για νά τό ίσοφαρίσει. Ή μητέρα της γέννησε ένα γυιό λίγο μετά πού παντρεύτηκε, πού τόν άκολουθήσε πέντε χρόνια άργότερα ή Άννα. Ή θεία της, δυστυχώς γι' αυτήν, έμεινε χωρίς παιδιά.

Ή άσθενής κρατούσε τίς πιό τρυφερές άναμνήσεις από τή μητέρα της. Είχε μιá θερμά μητρική φύση, ώραίο παρουσιαστικό, δημιουργικό πνεῦμα (ζωγράφιζε άκουαρέλες μέ άρκετό ταλέντο) κι αυθόρμητο κέφι. Άν είχε μελαγχολίες, σχετικές συνήθος μέ τόν άθλιο καιρό του φθινοπώρου ή του χειμώνα, χάιδευε τά παιδιά της μέ τό παραπάνω όταν τελειωναν. Αυτή και ό πατέρας της Άννας άποτελούσαν ένα ώραίο

ζευγάρι. Κι ό πατέρας επίσης είχε πολλή ένεργητικότητα και γοητεία, και τό παιδί τόν λάτρευε παρόλο πού έπιθυμούσε νά μήν είναι τόσο άπασχολημένος. Είχε δουλέψει τρομερά σκληρά, χωρίς οικογενειακή υποστήριξη, για νά σταθεί στην δουλειά. Λίγο μετά τή γέννηση της Άννας, μετέφερε την οικογένειά του στην Όδησό, όπου έγινε ιδιοκτήτης μιás εταιρίας έξαγωγής δημητριακών. Ή μόνη του σχεδόν άναψυχή ήταν ή ιστιοπλοία: ήταν ό περήφανος ιδιοκτήτης ενός καταπληκτικού ιστιοφόρου.

Στην ευχάριστη θαλασσινή πόλη, κάθε καλοκαίρι, έσμιγαν μέ τό θείο και τή θεία της άσθενοῦς. Τό κοριτσάκι περίμενε πώς και πώς αυτές τίς έπισκέψεις, πού, χάρη στο βιεννέζικο έθιμο των μεγάλων καλοκαιρινών διακοπών, κρατούσαν μερικές εβδομάδες. Μέ τούς φιλοξενούμενους της οικογένειας, και μ' ευχάριστο καιρό για θαρκάδα, ό πατέρας της περνούσε πιό πολλές μέρες μακριά από τή δουλειά του και γινόταν πιό πρόσχαρος κι ευπρόσιτος: και ή μητέρα της άνθιζε κυριολεκτικά μέ τόν έρχομό της πολυαγαπημένης της αδελφής και του ήλιου, μαζί. Ή αδελφή της, φυσικά, επειδή δέν είχε ή ίδια παιδιά, ήταν άφοσιωμένη στη μικρή της άνηψιά. Ή θεία είχε ήσυχο και σταθερό χαρακτήρα. Προικισμένη πιανίστρια, προτιμούσε την ήρεμία του δωμάτιου μουσικής από την πιθανή φασαρία του σκάφους. Ό θεός της Άννας ήταν πιό κοινωνικός: ένας εγκάρδιος, χαρούμενος άνθρωπος, όπως υποτίθεται πώς είναι οί θεοί. Ή άσθενής θυμήθηκε την άγάπη του για τ' άστεία, όπως λόγου χάριν νά φορά ένα άσπρο πηληγκιο άξιωματικού για την ιστιοπλοία. Ό θεός και ή θεία ήταν πολλοί σημαντικοί για την Άννα, σάν ή μοναδική της «οικογένεια» έκτός από τούς γονείς και τόν αδελφό της — και μέ τόν αδελφό της δέν είχε συνδεθεί πολύ.

Άν δέν είχα έξοικειωθεί μέ τίς εξιδανικευτικές τάσεις της ώριμής μας ηλικίας, θά πίστευα πώς ή πρώτη παιδική ηλικία της άσθενοῦς δέν είχε καθόλου κουραστικά ή δυσάρεστα ίντερλουδία, αλλά την άποτελούσαν μόνο τό χρίσιμο πύργον στην άμμουδιά τό γλίστρημα στα νερά μέ τό ιστιοφόρο του πατέρα της, κάτω από τόν μπλέ ουρανό, μπροστά από τούς άποκρημνους βράχους της Μαύρης Θάλασσας: και πώς αυτή ή εϋδαιμονική κατάσταση διήρκεσε χωρίς τέλος. Στην πραγματικότητα, αυτές οί ευτυχισμένες και ζωηρές άναμνήσεις έφτασαν μόνο ως τό πέμπτο της καλοκαίρι: γιατί ή σκιά του γεγονότος πού θά προκαλούσε μιάν άπάνθρωπα ξαφνική πτώση από τόν παράδεισό της κρεμόταν ήδη πάνω της — ό θάνατος της μητέρας της.

Ή μητέρα της είχε τή συνήθεια νά διακόπτει την πλήξη του χειμώνα κάνοντας ευκαιριακές έπισκέψεις στη Μόσχα, για ψώνια, γκαλερί και θέατρο. Για την Άννα υπήρχαν δύο παραγοιές: είχε τόν πατέρα της για τόν έαυτό της, και ή μητέρα της γυρνούσε πάντα φορτωμένη μέ δώρα. Έκείνο τό χρόνο, άκριβώς πριν από τά Χριστούγεννα, δέν επέστρεψε μέ τά άναμενόμενα δώρα. Άντί γι' αυτά έφτασε ένα τηλεγράφημα, μέ την είδηση ότι μιá πυρκαγιά είχε καταστρέψει τό ξενοδοχείο, όπου έμεινε. Στο άγουρο μυαλό της Άννας τά νέα σήμαιναν μόνο ότι ή μητέρα της θά έλειπε για μερικές άκόμη μέρες. Άν και, κα-

θώς είχε γδυθεί για νά ξαπλώσει, ταραχτήκε από τὰ κλάματα τῆς γκουβερνάντας. Ἐφερε στή μνήμη τῆς τὸν ἑαυτὸ τῆς ξαπλωμένο μ' ἀνοιχτά μάτια, ν' ἀναρωτιέται πού θά μπορούσε νά εἶναι ἡ μητέρα τῆς, καί ν' ἀκούει τῆ θύελλα πού λυσομανοῦσε. Δυὸ ἀπὸ τίς ἐπαναλαμβανόμενες παραισθήσεις στῆ ζωὴ τῆς σάν ἐνήλικης—μιὰ θύελλα στῆ θάλασσα, καί μιὰ φωτιά σέ ξενοδοχεῖο— συνδέονται ὀλοφάνερα μ' αὐτὸ τὸ τραγικό γεγονός.

IV

(Ἀπὸ τὸ κεφάλαιο «Τὸ Σπίτι Διακοπῶν»)

Ἡ Λίζα δὲν ἀναγνώρισε τὴν πόλη, καί ἡ πόλη ἐπίσης δὲν τὴν ἀναγνώρισε. Κάνοντας βόλτες μέ τὰ πόδια ἢ μέ τ' αὐτοκίνητο σ' ἀξιοθέατα ἐνιωθε— ὄχι ἐντελῶς νεκρή, ἀλλὰ ἐκτός πραγματικότητας, σά νά μὴν εἶχε ποτέ τῆς ζήσει ἐκεῖ. Κάποιος ὅμως τὴν ἀναγνώρισε. Μιά μαραμμένη γυναίκα μέσης ἡλικίας σταμάτησε στοὺς πεζοδρόμιο καί, κοιτάζοντάς τιν βαθιὰ στὰ μάτια, εἶπε, «Ἡ Λίζα Μορόζοβα;» Ἡ Λίζα ὅμως κούνησε ἀρνητικὰ τὸ κεφάλι τῆς, τὴν προσέπερσε περπατώντας, κι ἔστειλε μπροστὰ τὸν Κόλια νά προλάβει τὸν πατέρα του. Ἦταν μιὰ καλὴ τῆς φίλη κάποτε— συμμαθήτριά τῆς στῆ σχολὴ χοροῦ.

Ὁ Βίκτωρ παρεξήγησε τὴ θλιμμένη τῆς ἔκφραση καί γεμάτος τρυφερότητα τῆς ἔπασε τὸ χέρι. Βρίσκονταν στὴν προκυμαία, καί σκέφτηκε πὼς θά τὴν εἶχε ἀναστατώσει ἕνα κλίμα ἐρημιάς. «Μὴ σέ νοιάζει—αὐτὸ τέλειωσε,» τῆς μωρμούρισε. Ἄρχισε νά τῆς ἐξηγεῖ γιὰ ποῖο λόγο τὰ πῶς πολλὰ ἐμπορικά κτίρια κατὰ μῆκος τῆς προκυμαίας ἦταν κλειδωμένα καί μερικά εἶχαν ἀρχίσει νά εῤρειπώνονται, περιλαμβάνοντας κι αὐτὸ πού κάποτε εἶχε τὴν ταμπέλα: *Μορόζωφ, Ἐξαγωγαὶ σιτηρῶν*. Τώρα ὑπῆρχαν πάνω στίς πόρτες κυβερνητικὲς σφραγίδες, μὰ εἶχαν κι αὐτές ἐπίσης ξεβάψει, καί τὰ παράθυρα ἦταν σπασμένα.

Ὁ Κόλιας ἤθελε νά δει μέσα ἀπὸ τὸ σπασμένο παράθυρο κι ὁ πατέρας του τὸν σήκωσε ὡς τὸ περβάκι. Μέσα ὅμως δὲν εἶχε τίποτε νά δεῖς, ἐκτός ἀπ' τὸ σκοτάδι καί κάτι σπασμένα τζάμια.

Πῆραν τὸ λεωφορεῖο πρὸς τὸ ἀνατολικὸ μέρος τῆς παραλίας γιὰ τὸ παλιὸ τῆς σπιτί. Τὸ ἀχανές ἀσπρο σπιτί εἶχε μετατραπῆ σέ Σπίτι διακοπῶν παρόλο πού οἱ ἀνέσεις του δὲν ἦταν συνήθως προσιτές σέ περαστικούς πού ἔκαναν διακοπές, ὁ Βίκτωρ, σάν ἐξέχων σοβιετικὸς καλλιτέχνης, μπόρεσε ν' ἀγοράσει κουπόνια φαγητοῦ. Ἡ εὐχάριστη τραπεζαρία ἦταν γεμάτη κόσμος—κυρίως, ὅπως φαινόταν, μέ βιομηχανικούς ἐργάτες ἀπὸ τὸ Ροστόβ. Δέν εἶχε μείνει οὔτε ἕνας πίνακας ἢ ἔπιπλο τῶν προηγούμενων ἰδιοκτητῶν. Μόνο τὰ δέντρα ἔξω ἀπὸ τίς μπαλκονόπορτες ἔμεναν ὀλόδια. Καί μιὰ ἡλικιωμένη σερβιτόρα, πού τοὺς σέρβιρε τὴ λαχανόσουπὰ τους, ἦταν λαντζέρισα τὰ παλιὰ χρόνια. Τοὺς σέρβιρε μ' ἀπότομο τρόπο, καί ἦταν φανερό ὅτι δὲν ἀναγνώρισε τὴ Λίζα—οὔτε κι ἡ Λίζα αἰσθάνθηκε τὴν ἀνάγκη ν' ἀποκαλυφθεῖ, παρόλο πού παλιὰ τῆς μίλαγε συχνὰ μέ φιλικὸ τρόπο.

Μετά τὸ γεῦμα περπάτησαν στὰ κτήματα γύρω ἀπ' τὸ σπιτί. Τώρα ὑπῆρχε ἕνα τσιμεντένιο μονοπάτι πού κατέβαινε στὸν μικρὸ κόλπο μέ τὴν ἀμμουδιά· ἀλλὰ τὰ δυὸ τελευταῖα δὲν εἶχαν ἀλλάξει. Μόνο πού τώρα τσαλαβουτοῦσαν πολλοὶ ξένοι στό νερό, ἀντί τῆς μικρῆς οἰκογενειακῆ συντροφιά τῶν παιδικῶν τῆς χρόνων. Βοήθησε τὸν Κόλια νά γδυθεῖ, κι ἔβγαλε τὰ δικά τῆς παπούτσια καί τίς κάλτσες (πιάνοντας τὴ φούστα στὰ ἐσώρουχά τῆς). Ὡς καί ὁ ἀντρας τῆς σήκωσε τὰ πανταλόνια του καί πλατσούρισε. Ἡ Λίζα ἔψαξε μήπως ἦταν καμιὰ μέδουσα στό νερό, δὲν ὑπῆρχε ὅμως καμιὰ. Ξάπλωσαν μετά γιὰ νά στεγνώσουν τὰ πόδια τους στὸν ἥλιο: πού ἦταν ζεστός, μὰ ὄχι τόσο πολὺ ζεστός ὅσο τὸν θυμόταν, ἴσως γιὰτί ἔφευγε πιά τὸ καλοκαίρι. Κι οὔτε ὑπῆρχαν στὰ ἀπλωμένα κτήματα τὰ τροπικὰ σχεδὸν φυτὰ, λουλούδια καί δέντρα, πού ἡ μνήμη τῆς ἔλεγε πὼς ὑπῆρχαν. Ξαφνιάστηκε μ' αὐτὸ τὸ λάθος. Ἡ μνήμη τῆς ἴσως εἶχε μπερδέψει τὸ δικὸ τους κῆπο μέ κάποιο ἄλλο μέρος πού εἶχαν ἐπισκεφθεῖ μέ τὸ σκάφος πῶ νότια. Ἀφήνοντας τὸν Βίκτωρα νά λιάζεται, πῆρε μαζί τῆς τὸ παιδί γιὰ μιὰ ἐξερευνητικὴ βόλτα. Καμιὰ ἀλλαγὴ δὲν εἶχε ἀγγίξει τὰ πυκνὰ δέντρα στό ἀπόμερο αὐτὸ κομμάτι τοῦ κήπου· ἐκτός τῆν καλύθα πού, μισοδιαλυμένη ἀκόμη καί στὰ νιάτα τῆς, ἦταν τώρα ἕνα κουβάρι βάτοι καί χαμόδεντρα μέσα σέ πέτρες καί σέ σάπια ξύλα.

Ἐνοιωθε σά νά 'ταν ὄλο κι ὄλο ἕνα φάντασμα. Τὸ σῶμα τῆς ἦταν ψεύτικο, τὸ ἀγοράκι ἦταν ψεύτικο. Εἶχε ξεκόψει ἀπὸ τὸ παρελθόν κι ὠστόσο δὲν ζοῦσε τὸ παρόν. Καί ξαφνικά, ἐκεῖ πού στεκόταν ἀκουμπισμένη σ' ἕνα πεῦκο κι ἀνέπνεε τὴ δυνατὴ πικρὴ του μυρωδιά, ἕνας ξεκάθαρος δρόμος ἀνοίχτηκε πρὸς τὸ παρελθόν τῆς, σά νά 'χε φυσήσει κάποιος ἀνεμος ἀπὸ τὴ θάλασσα καί νά εἶχε διώξει τὴν ὀμίχλη. Δέν ἦταν μιὰ ἀνάμνηση ἀπὸ τὸ παρελθόν, ἀλλὰ τὸ παρελθόν τὸ ἴδιο, τόσο ζωντανό, τόσο χειροπιαστό· καί κατάλαβε πὼς αὐτὴ καί τὸ πρὶν ἀπὸ σαράντα χρόνια παιδί ἦταν ἕνα καί τὸ αὐτό.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ • ΠΑΝΟΣ ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ
ΧΟΥΛΙΟ ΚΟΡΤΑΣΑΡ • ΒΑΣΙΛΗΣ ΔΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΝΤΟΣ • ΜΑΡΙΑ ΚΥΡΤΖΑΚΗ
ΓΙΩΡΓΟΣ ΧΟΥΛΙΑΡΑΣ • ΚΩΣΤΑΣ ΤΑΧΤΣΗΣ
ΝΑΣΟΣ ΘΕΟΦΙΛΟΥ • ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ
ΤΑΚΗΣ ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ • ΓΚΑΜΠΡΙΕΛ ΓΚΑΡΣΙΑ ΜΑΡΚΕΣ
ΓΙΩΡΓΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ • ΘΑΝΑΣΗΣ ΒΑΛΤΙΝΟΣ
ΤΖΕΙΜΣ ΤΖΟΙΣ • ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΗΜΗΡΟΥΛΗΣ
Κ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ • ΧΟΡΧΕ ΛΟΥΙΣ ΜΠΟΡΧΕΣ
ΣΟΥΖΑΝ ΣΟΝΤΑΓΚ
ΤΖΕΝΗ ΜΑΣΤΟΡΑΚΗ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΙΣΑΡΗΣ
ΤΡΙΣΕΥΓΕΝΗ ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ
ΕΛΕΝΗ ΒΑΚΑΛΟ
ΝΙΚΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ • ΓΙΑΝΝΗΣ ΣΤΑΘΑΤΟΣ
ΝΑΝΟΣ ΒΑΛΑΩΡΙΤΗΣ • ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΙΤΣΟΣ-ΜΥΛΩΝΑΣ

Χάρτης
3
ΔΗΜΙΟ ΓΕΡΟΛΑΚΟ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΗΡΙΑΝΟΣ

Ἀσκληπιοῦ 1 - Ἀθήνα. τηλ. 3617942-3601108

Κυκλοφοροῦν σέ λίγο

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΗΡΙΑΝΟΣ

Γκυστάβ Φλωμπέρ: Μπουδάο καί Πεκυσέ
Μετάφραση: Ἀντώνης Μοσχοβάκης

Π. Σ. Ράσπε: Οἱ ἀλλόκοτες περιπέτειες
τοῦ Βαρώνου Μυνχάουζεν
Μετάφραση: Κώστας Τρικοκλίδης

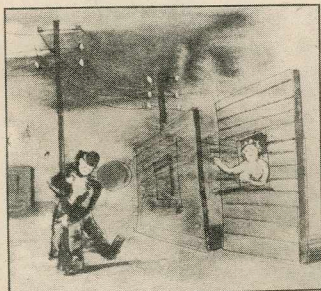
Σαῖχ Μουσλίχ ἐν ντίν Σαιιδή: Τό Γιουλιστάν ἢ
ὁ κήπος τῶν Ρόδων
Μετάφραση: Κώστας Τρικοκλίδης

Ἄγνωστου Ἀραβα ποιητή: Τό περιδῶλι τῆς ἀγάπης
Μετάφραση: Κώστας Τρικοκλίδης

Ἄγνωστον Ἀραβα συγγραφέα: Συντίπας, ἢ οἱ πανουργίες καί
οἱ μηχανοραφίες τῶν γυναικῶν
Μετάφραση: Κώστας Τρικοκλίδης

Ἰβάν Τουργένιεφ: Τό ραντεβοῦ, φτάνει πιά, Ἰάκωβος Πάσινγκωφ
Μετάφραση: Νίκος Βεργώτης

ΜΠΕΡΤΟΛΤ ΜΠΡΕΧΤ

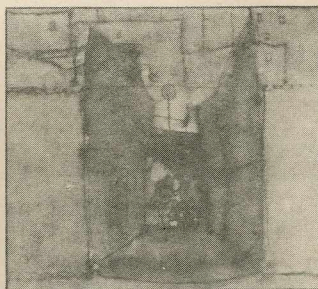
Ὁ ἀφέντης Πουντίλα
κι ὁ ὑπηρέτης του Ματί

Μετάφραση Στάθη Ἰω. Δρομῆζου

ΗΡΙΑΝΟΣ

ΜΠΕΡΤΟΛΤ ΜΠΡΕΧΤ

Στή ζουγκλα τῶν πόλεων

Μετάφραση Στάθη Ἰω. Δρομῆζου

ΗΡΙΑΝΟΣ

ΜΠΕΡΤΟΛΤ ΜΠΡΕΧΤ

Οἱ μέρες τῆς Κομμῦνας

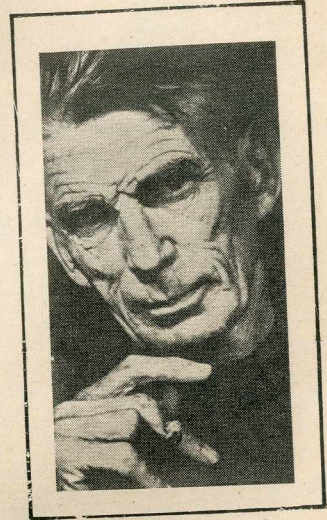
Μετάφραση Στάθη Ἰω. Δρομῆζου

ΗΡΙΑΝΟΣ

Σάμουελ Μπέκετ

Ἐκείνη τή φορά

Μετάφραση
Ρούλα Πατεράκη - Ντία Ζυγούρα

A: εκείνη τή φορά πού γύρισες πίσω εκείνη τήν τελευταία φορά για νά δεις ὑπῆρχαν ἀκόμα τά χαλάσματα ἐκεῖ πού κρύφτηκες ὅταν ἦσουν παιδί ἦταν ἐκείνη τή γκριζα μέρα ὅταν πῆρες τό ἔντεκα μέχρι τό τέρμα τῆς γραμμῆς καί ἀπό κεῖ συνέχεια κανένα κανένα τράμ ὅλα καταργημένα πολύν καιρό πρὶν ἀπό κείνη τή φορά πού γύρισες πίσω νά δεις ὑπῆρχαν ἀκόμα τά χαλάσματα ἐκεῖ πού κρύφτηκες ὅταν ἦσουν παιδί ἐκείνη τήν τελευταία φορά οὔτε ἓνα τράμ δέν ἀπόμεινε στό μέρος μόνο οἱ παλιές ράγιες πότε ἦταν

Γ: ὅταν μπῆκες μέσα μακριά ἀπό τή βροχή συνέχεια χειμῶνας τότε συνέχεια νά βρέχει μέσα στήν Πινακοθήκη μέσα μακριά ἀπό τό δρόμο μακριά ἀπό τό κρῦο καί τή βροχή γλίστρησες μέσα ὅταν κανείς δέν πρόσεχε καί μέσα ἀπό τίς αἰθουσες τρέμοντας καί στάζοντας μέχρι πού βρῆκες ἓνα κάθισμα μαρμάρينو παγκάκι καί κάθησες νά ξεκουραστῆς καί νά στεγνώσεις καί πάλι ἔξω στό διάβολο μακριά ἀπό κεῖ πότε ἦταν

B: πάνω στήν πέτρα μαζί μέσα στόν ἥλιο πάνω στήν πέτρα στήν ἄκρη τοῦ μικροῦ δάσους καί μέχρι ἐκεῖ πού φτάνει στό μάτι τό στάρι νά παίρνει νά κιτρινίζει καί κάθε τόσο νά ὀρκίζεστε πῶς ἀγαπάει ὁ ἓνας τόν ἄλλο ἓνα σιγανό μουρμούρισμα μόνο οὔτε νά ἀγγίζεστε οὔτε τίποτα πού νά θυμίζει ἀγγιγμα ἐσὺ στή μιάν ἄκρη τῆς πέτρας ἐκείνη στήν ἄλλη ἄκρη μεγάλη χαμηλῆ πέτρα σά μυλόπετρα οὔτε νά κοιτάζετε ὁ ἓνας τόν ἄλλο μόνο μαζί ἐκεῖ πάνω στήν πέτρα μέσα στόν ἥλιο μέ τό μικρό δάσος πίσω ἀπό τήν πλάτη σας ἀτενίζοντας πέρα τό στάρι ἢ μέ τά μάτια κλειστά κανένα σημεῖο ζωῆς ὅλα ἀκίνητα οὔτε ψυχή ἀπό πέρα οὔτε ἦχος

A: κατευθεῖαν ἀπό τό φέρι καί ἀνηφορίζοντας μέ τό νυχτερινό σάκο πρὸς τό δημόσιο δρόμο οὔτε δεξιά οὔτε ἀριστερά οὔτε μιά κατάρτα για τίς παλιές σκηνές τά παλιά δνόματα κατευθεῖαν πῆρες τήν ἀνηφόρα ἀπό τήν ἀποβάθρα πρὸς τό δημόσιο δρόμο καί δέν ὑπῆρχε οὔτε μεταλλικό καλώδιο νά

δεῖ κανεῖς μόνο οἱ παλιές ράγιες ὅλο σκουριά ἦταν ὅταν ἡ μητέρα σου ὦ για τό Θεό ὅλα νεκρά πολύν καιρό πρὶν ἀπό κείνη τή φορά πού γύρισες πίσω ἐκείνη τήν τελευταία φορά για νά δεις ὑπῆρχαν ἀκόμα τά χαλάσματα ἐκεῖ πού ἔκρυψες ὅταν ἦσουν παιδί τήν τρέλα κάποιου

Γ: ὑπῆρχε ἡ μητέρα σου ὦ για τό Θεό ὅλα νεκρά ἀπό πολύν καιρό ὅλα σκόνη σωρός ἐσὺ ὁ τελευταῖος κουβριασμένος πάνω στήν πλάκα μέσα στό παλιό πράσινο παλτό μέ τά μπράτσα τυλιγμένα γύρω σου ἐσὺ ποιός ἄλλος νά σέ σφιχταγκαλιάζει για μιά σταγόνα ζεστασιᾶς νά στεγνώσεις καί πίσω στό διάβολο ἔξω ἀπό κεῖ καί συνέχεια στή διπλανή αἰθουσα ψυχῆ ζωντανή τριγύρω ἐκτός ἀπό σένα καί τόν παράξενο ἐπιστάτη νά περιφέρεται ἀποχαινωμένος μέσα στίς τσόχινες παντόφλες του οὔτε ἓνας ἦχος νά ἀκούγεται μόνο ἀπό καιρό σέ καιρό ἓνα συρτό βᾶδισμα ἀπό τσόχα νά πλησιάζει κοντά μετά νά χάνεται

B: ὅλα ἀκίνητα ἐκτός ἀπό τά φύλλα καί τά στάχια καί σεις τό ἴδιο ἀκίνητοι πάνω στήν πέτρα μέσα σέ ἔκσταση οὔτε ἦχος οὔτε μιά λέξη μόνο κάθε τόσο νά ὀρκίζεστε πῶς ἀγαπάει ὁ ἓνας τόν ἄλλο ἓνα σιγανό μουρμούρισμα μόνο ἓνα τίποτα μπόρεσε νά προκαλέσει δάκρυα κάποτε μέχρι πού ἐκεῖνα στέγνωσαν ὀλότελα ἐκείνη τή σκέψη ὅταν ἀνέβηκε στήν ἐπιφάνεια μέσα ἀπό τίς ἄλλες καί ἀνάδειξε ἐκείνη τή σκηνή

Τόν Πολυ-Μπέκετ σκηνοθέτησε ἡ Ρούλα Πατεράκη. Παίχτη ἀπό τό θίασο Ἐπιθεώρησης Δραματικῆς Τέχνης. Τό κείμενο «Ἐκείνη τή φορά» διάβαζε ὁ Δ. Ν. Μαρωνίτης. Οἱ φωτογραφίες πού δημοσιεύουμε εἶναι ἀπό τήν παράσταση τῆς Θεσσαλονίκης. Ἡ παράσταση ξαναπλασμένη ριζικά δόθηκε για λίγες μέρες καί στήν Ἀθήνα, στό χώρο ἑνός παλιοῦ ἐργοστασίου, ἀλλά ἡ ἀθηναϊκή κριτική ἀπουσίασε καί ἐσιώπησε, μέ μόνη ἐξαίρεση τόν Στάθη Δρομάζο.

- A: ήταν τό Τρώλους Τρώλους Τρέλα ἀπομεινάρι ἀπό πύργο νά στέκεται ἀκόμα ὄρθιο ὄλα τὰ ἄλλα χαλίκι καί τσουκνίδες πού κοιμήθηκες κανέναν φίλος ὄλα τὰ σπίτια γκρεμισμένα ἦταν ἐκεῖνο τό τομάρι στήν πρόσοψη ὄπου ἐσύ ὄχι ἐκεῖνη ἦταν μαζί σου ἀκόμα τότε μαζί σου τότε μόνο τή μιά μοναδική νύχτα ὄπως καί νά ἔχει τό πράγμα βγήκες ἀπό τό φέρυ ἕνα πρωί καί ξαναγύρισες τό ἐπόμενο γιά νά δεις ὄπῃ ἦρχαν ἀκόμα τὰ χαλάσματα ἐκεῖ ὄπου κανείς ποτέ δέν ἦρθε στό μέρος πού κρύφτηκες ὄταν ἦσουν παιδί ξεγλί-στρησες μακριά ὄταν κανείς δέν πρόσεχε καί κρύφτηκες ἐκεῖ ὄλη τή μέρα πάνω σέ μιά πέτρα ἀνάμεσα στίς τσουκνίδες μέ τό εἰκονογραφημένο βιβλίο σου
- B: ἦ στό παράθυρο μέσα στό σκοτάδι ν' ἀφουγκράζεσαι τήν κουκουβάγια ὄυτε μιά σκέψη στό κεφάλι σου τόσο δύσκολο νά πιστέψεις ὄλο καί πιά δύσκολο νά πιστέψεις πῶς ὄμολόγησες ποτέ σέ κάποιον πῶς τούς ἀγάπησες ἢ ὄμολό-γησες ἔστω ἕνα ἀπό κείνα τὰ πράγματα πού ἐξακολουθοῦ-σες νά σκαρώνεις γιά νά κρατήσεις τό κενό ἔξω ἄλλη μιά ἀπό κείνες τίς παλιές ἱστορίες γιά ν' ἀποτρέψεις τό κενό νά κατακλύσει πάνω ἀπό τό κεφάλι σου τό σάβανο
- Γ: ποτέ ὄ ἴδιος ἀλλά ὄ ἴδιος σάμπως γιά τό Θεό νά εἶπες στή ζωή σου κάποτε ἐγώ στόν ἑαυτό σου ἔλα τώρα κατάφερες ποτέ νά πεις ἐγώ στόν ἑαυτό σου στό κρίσιμο σημεῖο τῆς ζωῆς σου ἐκεῖνο ἦταν μιά μεγάλη λέξη γιά σένα πρῖν ξεραθοῦν ὄλοτελα ὄλα ἔχοντας πάντα κρίσιμα σημεῖα καί ποτέ ἐκτός ἀπό τήν πρώτη καί τελευταία ἐκεῖνη φορά πού κουλουριάστηκες καί σύρθηκες σκουλήκι στή λάσπη ὄταν σέ τράβηξαν ἄγρια ἔξω καί σέ σάρωσαν καί σέ κανόνισαν ποτέ ἄλλοτε μετά ἀπό κείνη τή φορά ποτέ δέν κοίταζες πίσω μετά ἀπό κείνη ἦταν ἐκεῖνη τή φορά ἢ ἦταν μίαν ἄλλη φορά
- B: μούρμουρίζοντας ἐκεῖνη τή φορά μαζί πάνω στήν πέτρα μέσα στόν ἥλιο ἢ ἐκεῖνη τή φορά μαζί στό μονοπάτι μέ τὰ λανάρια ἢ ἐκεῖνη τή φορά μαζί στήν ἄμμο ἐκεῖνη τή φορά ἐκεῖνη τή φορά ταιριάζοντάς τα ὄσο καλύτερα μπορούσατε ἀπό τή θέση αὐτή πάντα μαζί κάπου στόν ἥλιο στό μονοπάτι μέ τὰ λανάρια κοιτάζοντας μέσα στήν καθοδική ροή τοῦ ποταμοῦ τόν ἥλιο νά βυθίζεται καί ξεβράσματα ἀπό ἐπιπλέοντα ναυάγια νά φτάνουν ἀπό πίσω καί νά φεύγουν ἀρμενίζοντας ἢ πιασμένο μέσα στά καλάμια τό ψόφιο ποντίκι φάνταζε νά ἦρθε καταπάνω σας ἀπό πίσω καί ἀπομακρύνθηκε ἀρμενίζοντας μέχρι πού δέν μπορούσατε νά τό δείτε ἄλλο
- Γ: μέχρι πού σήκωσες τό κεφάλι σου καί ἐκεῖ μπροστά στά μάτια σου ὄταν ἀνοιξαν μιά ἀπέραντη ἔλαιογραφία μαυρί-σμένη ἀπό τὰ χρόνια καί τή βρωμιά κάποιος διάσημος στήν ἐποχή του κάποιος διάσημος ἄντρας ἢ γυναίκα ἢ καί παιδί ἀκόμα σά νά λέμε ἕνας νεαρός πρίγκιπας ἢ πριγκίπισσα κάποιος νεαρός πρίγκιπας ἢ πριγκίπισσα ἐξ ἄιματος μαῦρος ἀπό τὰ χρόνια πίσω ἀπό τό τζάμι ὄπου σιγά σιγά καθώς κοίταζες προσπαθώντας νά βγάλεις νόημα σιγά σιγά μέσα ἀπό ὄλα ἐμφανίστηκε ἕνα πρόσωπο ἄν εἶχες γυρίσει πάνω στό παγκάκι νά δεις ποιός ἦταν ἦταν ἐκεῖ στόν ἀγκώνα σου
- B: πάνω στήν πέτρα μέσα στόν ἥλιο ἀτενίζοντας πέρα τό σῆμα ἢ τόν οὐρανό ἢ μέ τὰ μάτια κλειστά νά μή διακρίνεται τίποτα ἐκτός ἀπό τό σῆμα νά παίρνει νά κιτρινίζει καί τό γαλάζιο οὐρανό καί κάθε τόσο νά ὄρκιζεστε πῶς ἀγαπάει ὄ ἕνας τόν ἄλλο ἕνα σιγανό μουρμούρισμα μόνο δάκρυα ἀσταμάτητα μέχρι πού στέγνωσαν γιά πάντα ξαφνικά μέσα στίς ὄποιες σκηνές ἔσως ἢ ἐπιστροφή στήν παιδική ἡλικία ἢ στή μήτρα ἀκόμα χειρότερα ἢ σέ κείνο τό γέρο Κινέζο πολύ πρῖν γεννηθεῖ ὄ Χριστός μέ τὰ μακριά ἄσπρα μαλλιά
- Γ: ποτέ ὄ ἴδιος μετά ἀπό κείνο ποτέ ἐντελῶς ὄ ἴδιος ἀλλά ἐκεῖνο δέν ἦταν κάτι καινούργιο ἐάν δέν ἦταν αὐτό ἦταν ἐκεῖνο τό ἀσήμαντο περιστατικό κάτι πού δέ θά μπορούσες νά εἶσαι ποτέ ὄ ἴδιος ἀφοῦ σύρθηκες ἐδῶ καί κεί χρόνο μέ τό χρόνο γιά νά βουλιάζεις μέσα στό ἰσόβιο τῆς ζωῆς σου μπερδεμα μουρμουρίζοντας στόν ἑαυτό σοι ποιόν ἄλλο πῶς δέ θά εἶσαι ποτέ ὄ ἴδιος μετά ἀπ' αὐτό δέν ἦσουν ποτέ ὄ ἴδιος μετά ἀπό κείνο
- A: ἢ κάνοντας μέ τόν ἑαυτό σου ποιόν ἄλλο μεγαλόφωνα φανταστικούς διαλόγους ὄπῃ ἔρε γιά σένα ἢ παιδική ἡλικία τὰ δέκα ἢ ἔντεκα χρόνια σου πάνω σέ μιά πέτρα ἀνάμεσα στίς γιγάντιες τσουκνίδες νά παριστάνεις πότε τή μιά πότε τήν ἄλλη φωνή μέχρι πού βράχιασες καί ὄλες ἢ χούσαν ἴδιες ἀργότερα μέσα στή νύχτα κάποιες ψυχικές διαθέσεις μέσα στό βαθύ σκοτάδι ἢ σεληνόφως καί κείνοι ὄλοι μαζί ἔξω στους δρόμους νά ψάχνουν γιά σένα
- A: ἐκεῖνη τή φορά πού γύρισες πίσω γιά νά δεις ὄπῃ ἦρχαν ἀκόμα τὰ χαλάσματα ἐκεῖ πού κρύφτηκες ὄταν ἦσουν παιδί ἐκεῖνη τήν τελευταία φορά κατευθῖαι ἀπό τό φέρυ καί παίρνοντας τήν ἀνηφόρα πρὸς τό δημόσιο δρόμο νά προλάβεις τό ἔντεκα ὄυτε δεξιά ὄυτε ἀριστερά μόνο μιά σκέψη στό κεφάλι σου ὄυτε μιά κατάρα γιά τίς παλιές σκηνές τὰ παλιά ὄνόματα ἐκτός μέ τό κεφάλι κατεβασμένο ἐπιταχύνοντας τό βῆμα δρασκελίσες τήν ἀνηφόρα μέχρι τήν κορυφή καί κεί σταμάτησες περιμένοντας μέ τό νυχτερινό σάκο μέχρι πού ἢ ἀλήθεια ἄρχισε νά χαράζει
- Γ: ὄταν ἄρχισες νά μή γνωρίζεις ποιός ἦσουν ἀπό τόν καιρό τοῦ Ἄδὰμ προσπαθώντας νά βρεῖς τόν τρόπο πῶς θά μπορούσε ἐκεῖνο νά μπεῖ σέ κίνηση γιά μιά ἀλλαγὴ μή γνωρίζοντας ποιός ἦσουν ἀπό τόν καιρό τοῦ Ἄδὰμ καμιά ἰδέα ποιός ἔλεγε αὐτό τό πράγμα τί ἔλεγε συνέχεια ἐσύ σέ ποιανού κρανίο μπερδεύτηκες σέ ποιανού θρήνο βρήκες τόν τρόπο τῆς ζωῆς σου ἦταν ἐκεῖνη τή φορά ἢ ἦταν τήν ἄλλη φορά στό ἴδιο μέρος μόνος μέ τὰ πορτραῖτα τῶν νεκρῶν μαῦρα ἀπό βρωμιά καί ἀρχαιότητα καί οἱ ἡμερομηνίες πάνω στίς κορνίζες στήν περίπτωση πού θά μπορούσες νά κάνεις λάθος στόν αἰῶνα μή πιστεύοντας ὄτι αὐτό θά μπορούσε νά εἶσαι ἐσύ μέχρι πού σέ πέταξαν ἔξω μέσα στή βροχή τήν ὄρα πού ἔκλεινε
- B: κανένα κοίταγμα στό πρόσωπο ἢ σέ κάποιον ἄλλο μέρος τοῦ κορμοῦ ποτέ δέ γύρισες πρὸς ἐκεῖνη ἢ ἐκεῖνη σέ σένα πάντα παράλληλο σάμπως σέ ἄξονα μηχανικό ἐπάνω ποτέ δέ γυρίσατε ὄ ἕνας στόν ἄλλο δύο κηλίδες τίποτ' ἄλλο ἐκεῖ στήν ἄκρη τοῦ ἄγρου ὄυτε νά ἀγγίξετε καθόλου ἢ κάτι πού νά μοιάζει μέ ἄγγιγμα πάντα ὄ χάρος νά μεσολαβεῖ ἀνάμεσα σας ἔστω καί μιά σπιθαμὴ μόνο κανένα κέντρισμα στή

σάρκα και στο αίμα ούτε λίγο ούτε πολύ σκιές εάν έλειπαν και οι δρκοι

A: νά μή φτάνεις πουθενά μ' αυτό τόν τρόπο λοιπόν τί ούτε λόγος για έρωτήσεις ούτε άλλη λέξη για τή ζωή στον καιρό έζησες έτσι πάρε τά πόδια σου στο τέλος μέχρι τό σταθμό διπλωμένος στά δυό φτάσε σ' αυτόν μ' αυτόν τόν τρόπο όλα κατάκλειστα και καρφωμένος μέ σανίδια ο Δωρικός τελευταίος σταθμός του Μεγάλου Νότιου και ' Ανατολικού όλα κατάκλειστα και τό περιστήλιο κατακερματισμένο θρύψαλα λοιπόν τί απόμεινε

Γ: ή βροχή και οι παλιές στροφές και σύ προσπαθώντας κάπως νά βρεις ένα σχήμα γι' αυτό καθώς συνέχιζες τό δρόμο σου πώς θά μπορούσε εκείνο νά μπει σέ κίνηση κάπως για μία αλλαγή αφού ποτέ δέν μπήκε πώς μή έχοντας ποτέ μπει σέ κίνηση θά μπορούσε νά βάλει σέ κίνηση τά παλιά γρανάζια προσπαθώντας νά σέ κάνει νά σαλέψεις μέσα του καθώς τρεκλίζοντας παραπατούσες και μουρμούριζες σ' όλοκληρη τήν ένορία μέχρι πού στέγνωσαν οι λέξεις και τό κεφάλι στέγνωσε και τά πόδια ξεράθηκαν όποιου και νά ήταν ή τόν παράτησε ο, τι και νά ήταν

B: μάρμαρα ακίνητα πάντα μάρμαρα ακίνητα όπως εκείνη τή φορά πάνω στην πέτρα ή εκείνη τή φορά στην άμμο ξαπλωμένοι παράλληλα μέ τά μέλη τεντωμένα στην άμμο μέσα στον ήλιο άτενίζοντας ψηλά τό γαλάζιο ή μέ τά μάτια κλειστά γαλάζια βαθιά γαλάζια βαθιά μάρμαρα ακίνητα τό ένα πλάι στο άλλο σκηνή επιπλέον και εκεί ήσασταν όπου και νά ήταν

A: τά παράτησες παραιτήθηκες και κάθισες πάνω στα σκαλοπάτια στο χλωμό πρωινό ήλιο όχι εκείνα τά σκαλοπάτια δέν τά έπιανε κανένας ήλιος κάπου άλλου τότε τά παράτησες και τράβηξες σέ άλλο μέρος και κάθισες κάτω σ' ένα σκαλοπάτι στο χλωμό ήλιο τό κατώφλι μιας πόρτας πές τό κατώφλι τής πόρτας κάποιου ανθρώπου γιατί υπάρχει καιρός νά προλάβεις τό νυχτερινό φέρι και έξω στο διάβολο έξω από κει καμιά άνάγκη νά κοιμηθείς πουθενά ούτε μία κατάρα για τίς παλιές σκηνές τά παλιά όνόματα τους περαστικούς πού σταματούν μέ άνοιχτό στόμα και σέ χάσκουν βιαστικό έκπληκτο στόμα ύστερα περνούν συνέχεια περνούν σέ προσπερνούν τραβώντας τήν αντίθετη κατεύθυνση

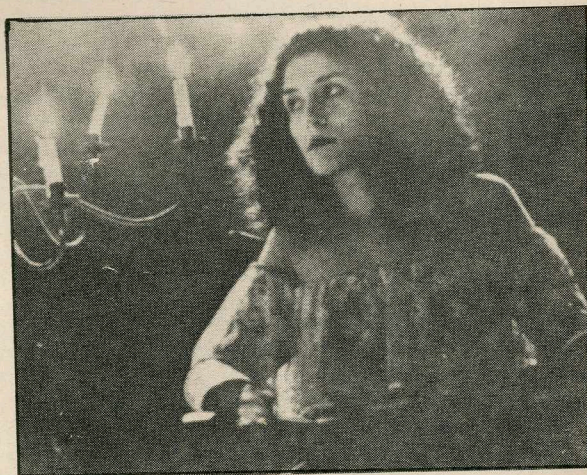
B: μάρμαρα ακίνητα τό ένα πλάι στο άλλο μέσα στον ήλιο μετά νά βουλιάζετε και νά χάνετε χωρίς νά έχετε πλησιαστεί περισσότερο από δυό σφαιρίδια άλτρηρα εκτός από τά βλέφαρα και κάθε τόσο τά χείλια νά όρκίζονται και άκόμα όλα γύρω όλα ακίνητα όλα τά σημεια όπου θά μπορούσε νά είναι καμια κίνηση ή ήχος μόνο τά φύλλα όνεπαισθητα στο μικρό δάσος πίσω από τήν πλάτη σας ή τά στάχια ή τ' άγριόχορτα ή τά καλάμια όσο για τήν παρουσία ανθρώπου καμιά θεα άνθρωπου ή ζώου καμιά θεα ή ήχος

Γ: συνέχεια χειμώνας τότε συνέχεια νά βρέχει συνέχεια γλιστρώντας νά χώνεται σέ κάποιο μέρος τήν ώρα πού δέν πρόσχε κανείς μέσα μακριά από τό δρόμο μακριά από τό κρύο και τή βροχή μέσα στο παλιό άθάνατο παλτό πού σου άφησε ο πατέρας σου σέ μέρη πού δέν είχες νά πληρώσεις

για νά μπεις όπως στη Δημόσια Βιβλιοθήκη εκείνο πάλι ένα άλλο μεγάλο γεγονός ελεύθερη παιδεία μακριά από τό σπίτι ή στο Ταχυδρομείο εκείνο ήταν ένα άλλο ένα άλλο μέρος μιάν άλλη φορά

A: κουβαριασμένος στο κατώφλι τής πόρτας μέσα στο παλιό πράσινο παλτό στο χλωμό ήλιο μέ τό νυχτερινό σάκο άχρηστο στα γόνατά σου χωρίς νά ξέρεις πού ήσουν λίγο λίγο χωρίς νά ξέρεις πού ήσουν ή ποτέ ήσουν ή ποιός τόπος θά μπορούσε νά ήταν άκατοίκτης γιατί αυτά ήταν όλα κι όλα πού ήξερες όπως εκείνη τή φορά πάνω στην πέτρα τό παιδί πάνω στην πέτρα όπου ποτέ κανείς δέν ήρθε

B: ή μόνος μέσα στις ίδιες οι ίδιες σκηνές επινοώντας κάπως ένα σχήμα για νά εξακολουθήσει εκείνο νά κινείται νά μήν εισχωρήσει πάνω στην πέτρα μόνος πάνω στην άκρη τής πέτρας μέ τό στάρι και τό γαλάζιο ή τό μονοπάτι μέ τά λανάρια μόνος στο μονοπάτι μέ τά λανάρια και τά φαντάσματα των μουλαριών τό πνιγμένο ποντίκι ή πουλί ή ο, τι άλλο άπομακρύνεται άρμενίζοντας μέσα στη δύση του ήλιου μέχρι πού δέν μπορούσε νά τό διακρίνεις πιά τίποτα νά μήν κινείται μόνο τό νερό και ο ήλιος δύνοντας μέχρι πού έδωσε και σύ εξαφανίστηκες όλα εξαφανίστηκαν

A: κανείς ποτέ δέν ήρθε εκτός από τό παιδί πάνω στην πέτρα ανάμεσα στις γιγάντιες τσουκνίδες μέ άνάλαφο πέρασμα εκεί πού ο τοίχος είχε καταρεύσει μέ τά μάτια προσηλωμένα στο βιβλίο του άργότερα βαθιά μέσα στη νύχτα κάποιες ψυχικές διαθέσεις τό σεληνόφως και κείνοι όλοι μαζί έξω στους δρόμους νά ψάχνουν για κείνον ή επινοώντας συνομιλίες παριστάνοντας δυό ή περισσότερες φωνές μιλώντας στον έαυτό του μέ λόγια παροτρύνοντάς τον νά είναι οι δυό τους μαζί σέ κείνο τόν τόπο όπου ποτέ κανείς δέν ήρθε

Γ: συνέχεια χειμώνας τότε άτέλειωτος χειμώνας από χρονιά σέ χρονιά σάμπως νά μή μπορούσε νά τελειώσει ή παλιά χρονιά νά μή μπορούσε ποτέ νά τελειώσει σάμπως ο χρόνος νά μή μπορούσε νά προχωρήσει άλλο εκείνη τή φορά στο Ταχυδρομείο όλο φασαρία Χριστουγεννιάτικη φασαρία γλιφτοσες μέσα μακριά από τό δρόμο όταν κανείς δέν

πρόσεχε μακριά από τό κρύο καί τή βροχή σπρώχνοντας ἀνοιξες τήν πόρτα σάν τόν καθένα καί κατευθείαν στό τραπέζι οὔτε δεξιά οὔτε ἀριστερά μέ ὄλα τά ἔντυπα καί τίς πένες κρεμασμένες ἀπό τίς ἀλυσίδες τους κάτω στήν πρώτη ἀδεια θέση καί ἔριξες ἕνα βλέμμα γύρω σου γιά ἀλλαγὴ προτοῦ σέ πιάσει ὁ ὕπνος

B: ἢ ἐκείνη τή φορά μόνος ἀνάσκελα στήν ἄμμο καί οὔτε ὄρκοι γιά νά διακόπτουν τή γαλήνη πότε ἦταν ἐκείνη τήν πρώτη φορά μιά ἄλλη φορά πρὶν ἔρθει ἐκείνη ἀφοῦ εἶχε φύγει ἢ καί τά δυό πρὶν ἔρθει ἐκείνη ἀφοῦ ἔφυγε καί σύ πίσω στήν παλιά σκηνή ὅπου καί νά ἦταν θά μπορούσε νά ἦταν ἡ ἴδια παλιά σκηνή πρὶν ὅπως τότε τότε ὅπως μετά μέ τό ποντίκι ἢ τό στάρι τά στάχια νά κιτρινίζουν ἢ ἐκείνη τή φορά στήν ἄμμο τό ἀνεμόπτερο νά περνάει ψηλά ἐκείνη τή φορά γύρισες πίσω ἀμέσως μετά πολύν καιρό μετά

A: ἔντεκα ἢ δώδεκα χρονῶν μέσα στά χαλάσματα πάνω στήν πλατιά πέτρα ἀνάμεσα στίς τσουκνίδες στό σκοτάδι ἢ σεληνόφως ἀφήνοντας μουρμουρητά πού ἔσβηναν τώρα μιά φωνή τώρα ἄλλη φωνή ὑπῆρξε ἢ παιδική ἡλικία γιά σένα ὡς τό σημεῖο ἐκεῖ πάνω στό σκαλοπάτι στό χλωμό ἥλιο ἔπιασες τόν ἑαυτό σου μέσα σ' αὐτήν ξανά οὔτε μιά κατάρα γιά τοὺς περαστικούς πού σταματοῦν μέ ἀνοιχτό στόμα χάσκοντας μπροστά στό σκάνδαλο κουβαριασμένο ἐκεῖ στόν ἥλιο ὅπου δέν εἶχε κανένα δικαίωμα κρατώντας σφιχτά τό νυχτερινό σάκο νά σαλιαρίζει ἀσυνάρτητα καί μεγαλόφωνα μάτια κλειστά καί τ' ἄσπρα μαλλιά κατρακυλώντας νά ξεχνόνται ἀπό τό καπέλο καί ἔτσι συνέχισες νά κάθεσαι μέσα σέ κείνο τό χλωμό ἥλιο ξεχνώντας τά πάντα

Γ: ἴσως ὁ φόβος μήπως σέ πετάξουν στό δρόμο ἀφοῦ δέν εἶχες κανένα δικαίωμα νά βρίσκεσαι ἐκεῖ νά μὴν ἦταν τίποτα μπροστά στήν ἀποκρουστική ἐμφάνιση γι' αὐτό καί ἔριξες ἕνα βλέμμα γύρω σου ἕνα καί μοναδικό βλέμμα στους συνανθρώπους σου τοὺς μπάσταρδους δοξάζοντας τό Θεό γιατί ἔτσι κακός καί ἄθλιος πού ἦσαν ἐσύ δέν ἦσαν σάν αὐτούς μέχρι πού ἔλαμψε πῶς ἀντί γιά ὅλη τήν περιφρόνηση πού ἔτρωγες θά μπορούσες μιά χαρά νά μὴν ἦσουν καθόλου ἐκεῖ καί νά περνοῦν τά μάτια ἀπό πάνω σου νά σέ διαπερνοῦν σάν ἕνας τόσο λεπτός ἀέρας ἦταν ἐκείνη τή φορά ἢ ἦταν ἐκείνη τήν ἄλλη φορά ἕνα ἄλλο μέρος μίαν ἄλλη φορά

B: τό ἀνεμόπτερο νά περνάει ψηλά ποτέ καμιά ἀλλαγὴ οἱ ἴδιοι γαλάζιοι οὐρανοὶ τίποτα δέν ἄλλαξε ποτέ καί κείνη μαζί σου ἐκεῖ ἢ ὄχι στό δεξί σου χερί πάντα τό δεξί χέρι πάνω στήν ἄκρη τοῦ ἄγρου καί κάθε τόσο μέσα στήν ἀπέραντη γαλήνη σάν ἕνας ψίθυρος τόσο ἀνεπαίσθητα ἐκείνη σ' ἀγάπησε δύσκολο νά πιστέψεις ἐσύ ναι ἐσύ τό ἐπινόησες λιγάκι μέχρι πού ἔφτασε τό πλήρωμα τοῦ χρόνου

A: ἐπινοώντας τά πάντα πάνω στό κατόφλι τῆς πόρτας καθὼς συνέχιζες νά συμπληρώνεις τόν ἑαυτό σου ξανά γιά ἑκατομμυριοστὴ φορά ξεχνώντας τά πάντα πού ἦσαν καί πρὸς τί τό Τρώλους Τρέλα καί τά ὑπόλοιπα τά χαλάσματα τοῦ παιδιοῦ πού ἦρθες νά δεῖς ἦταν ἀκόμα ἐκεῖ γιά νά κρυφτεῖς μέσα ξανά μέχρι πού ἔφτασε ἡ νύχτα καί ὦρα νά τοῦ δίνεις μέχρι πού ἔφτασε ἐκείνη τή φορά

Γ: ἡ Βιβλιοθήκη ἐκεῖνο ἦταν ἕνα ἄλλο ἕνα ἄλλο μέρος μίαν ἄλλη φορά ἐκείνη τή φορά πού γλίστρησες μέσα μακριά ἀπό τό δρόμο μακριά ἀπό τό κρύο καί τή βροχή ὅταν κανεῖς δέν πρόσεχε τί ἦταν ἐκεῖνο τότε ἐσύ ποτέ δέν ἦσουν ὁ ἴδιος μετά ξανά ποτέ ὁ ἴδιος μετά κάτι εἶχε νά κάνει μέ σκόνη κάτι εἶπε ἢ σκόνη καθὼς βρισκόσουν καθισμένος στό μεγάλο στρογγυλό τραπέζι μαζί μέ μιά παρέα γέρους μέ τά μάτια προσηλωμένα στή σελίδα τοῦ βιβλίου καί οὔτε ἕνας ἦχος

B: ἐκείνη τή φορά στό τέλος ὅταν προσπάθησες καί δέν μπόρεσες ἐκεῖ στό παράθυρο μέσα στό σκοτάδι καί ἢ κουκουβάγια τινάχτηκε μέ ἄγρια κρωξίματα πάνω σέ κάποιον ἄλλο ἢ γύρισε πίσω στήν κουφάλα τῆς μέ μιά μυγαλή καί οὔτε ἄλλος ἦχος ὦρα μέ τήν ὦρα ὦρα μέ τήν ὦρα οὔτε ἕνας ἦχος ὅταν ἐσύ προσπάθησες καί προσπάθησες καί δέν μπόρεσες πιά οὔτε λέξεις ἀπόμειναν γιά νά τό ἀποτρέψεις ἔτσι τά παράτησες παραιτήθηκες ἐκεῖ στό παράθυρο μέσα στό σκοτάδι ἢ σεληνόφως τά παράτησες γιά τά καλά καί τοῦ ἐπέτρεψες νά εἰσχωρήσει καί τίποτα τό χειρότερο ἕνα πελώριο σάβανο σέ κατάκλυσε μέ παφλασμό ὀλόκληρο σέ τύλιξε σέ κάλυψε καί λίγο ἢ τίποτα χειρότερο λίγο ἢ τίποτα

A: πίσω κατηγορίζοντας στήν ἀποβάθρα μέ τό νυχτερινό σάκο καί τό παλιό πράσινο παλτό πού σου ἄφησε ὁ πατέρας σου νά σέρνεται στό χῶμα καί τ' ἄσπρα μαλλιά κατρακυλώντας νά ξεχνόνται μέσα ἀπό τό καπέλο μέχρι πού ἐκείνη τή φορά συνέχισες νά κατεβαίνεις οὔτε δεξιά οὔτε ἀριστερά οὔτε μιά κατάρα γιά τίς παλιές σκηνές τά παλιά ὀνόματα οὔτε μιά σκέψη μέσα στό κεφάλι σου μόνο γύρνα πίσω καί ἀνέβα στό πλοῖο καί δρόμο στό διάβολο μακριά ἀπ' αὐτό καί μὴ γυρίσεις ποτέ πίσω ἢ ἦταν μίαν ἄλλη φορά ὄλα μίαν ἄλλη φορά ὑπῆρχε ποτέ μιά ἄλλη φορά ἐκτός ἀπὸ κείνη τή φορά φύγε στό διάβολο μακριά ἀπ' ὄλα αὐτά καί μὴ γυρίσεις ποτέ πίσω

Γ: οὔτε ἕνας ἦχος μόνο ἢ γερασμένη ἀναπνοή καί τά φύλλα νά σαλεύουν καί τότε ξαφνικά αὐτὴ ἢ σκόνη ὄλος ὁ τόπος ξαφνικά γεμάτος σκόνη ὅταν ἀνοιξες τά μάτια σου ἀπὸ τό πάτωμα καί μέχρι τό ταβάνι τίποτα μόνο σκόνη καί οὔτε ἕνας ἦχος μόνο τί ἦταν αὐτό εἶπε ἦρθε καί ἔφυγε κάτι τέτοιο ἦταν ἦρθε καί ἔφυγε ἦρθε καί ἔφυγε κανεῖς δέν ἦρθε καί ἔφυγε σέ μιά στιγμή ἔφυγε σέ μιά στιγμή

‘Ο Τρίτος Λόγος:

‘Εκείνη τή φορά / Πολυμπέκετ

τῆς Τζίνας Πολίτη

καί ἐπέβλεψεν ἡ γυνή αὐτοῦ εἰς
τό ὀπίσω καί ἐγένετο στήλη ἄλός
(Γεν. ΙΘ , 26)

I. ΕΚΕΙΝΗ ΤΗ ΦΟΡΑ

A. Ούτε ἐγώ οὔτε ἐσύ

Τό *‘Εκείνη τή φορά* πέρα ἀπό τό ὅτι δηλώνεται ὡς θεατρικό ἔργο ἀπό τόν ἴδιο τόν Μπέκετ, τυπικά ἀνταποκρίνεται καί στούς βασικούς κανόνες τοῦ δράματος: τό κείμενο ἀρχίζει μέ τό λόγο τοῦ συγγραφέα πρὸς τό σκηνοθέτη σχετικά μέ τόν προσδιορισμό καί τίς συνθήκες τοῦ σκηنيκοῦ χώρου, τά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τοῦ ὑποκριτῆ καί τό πλαίσιο τῆς ὁμιλίας, ἐνῶ τό κείμενο τοῦ δράματος ἀρχίζει σέ δεύτερο πρόσωπο ἐνικό σηματοδοτώντας ἔτσι τά δύο πρόσωπα τοῦ θεατρικοῦ διαλόγου. Ὡστόσο, οἱ ὁδηγίες πρὸς τό σκηνοθέτη μοιάζουν ταυτόχρονα νά δέχονται ἀλλά καί νά ἀναιροῦν τή θεατρική σύμβαση. Ὁ μοναδικός ὑποκριτής ὀρίζεται ὡς ἀκροατής/ὁμιλητής, ὁ ἴδιος ὅμως δέν εἶναι τό ὑποκείμενο τῆς ἐκφορᾶς τοῦ λόγου: “οἱ φωνές Α, Β, Γ εἶναι δικές του καί ἔρχονται πρὸς αὐτόν ἀπό τά δύο πλάγια κι ἀπό πάνω”. Ἐφόσον ὁ ἀκροατής θά μείνει σιωπηλός ὡς τό τέλος τῆς παράστασης, εἶναι εὐλογο νά ἀναρωτηθοῦμε ἂν τό ἐναλλασσόμενο ἐγώ/ἐσύ ὡς ὅρος τῆς συνομιλίας ἰσχύει ἐδῶ, ἢ ἂν τό γλωσσικό σχῆμα μᾶς δίνεται μόνο καί μόνο γιά νά ἀποδειχτεῖ ἀπραγματοποίητο μηδενίζοντας ἔτσι καί τό νόημα τῆς ὁμιλητικῆς πράξης. Στό *‘Εκείνη τή φορά*, τό “ἐγώ” παραμένει μιά γραμματική δυνατότητα πού δέν ἐνσαρκώνεται στό λόγο ποτέ, ἔνα τυπικό συμπέρασμα χωρίς ἐμπειρική ἐπαλήθευση. Τό “ἐσύ” προσδιορίζει ἕνα ἢ καί κάθε πρόσωπο, ἀλλά ἀφοῦ τό πρόσωπο αὐτό δέν παίρνει τό λόγο ποτέ, εἶναι ἀδύνατο νά ποῦμε σέ ποιόν ἀπευθύνεται ὁ λόγος. Ἐτσι, δέν ἔχουμε τό δικαίωμα νά ταυτίσουμε τόν ἀκροατή μέ τό ὑποκείμενο τῆς ὁμιλίας πού κατασκευάζεται στό ἐσωτερικό τοῦ μνημονικοῦ λόγου, οὔτε νά θεωρήσουμε ὅτι ἡ πληροφορία πῶς κάποτε στό πρόσωπο αὐτό ἄρεσε νά κάνει μέ τόν ἑαυτό του “ποιόν ἄλλον μεγαλόφωνα φανταστικούς διαλόγους ... πότε τή μιά πότε τήν ἄλλη φωνή μέχρι πού ... ὅλες ἠχοῦσαν ἴδιες” ἀποτελεῖ τό “κλειδί” τοῦ ἔργου – ἂν καί σάν πληροφορία εἶναι σίγουρα μετα-δραματική ἀφοῦ ἀφορᾶ τήν κατασκευή ρόλων καί τήν ἠθοποιία.

Θά μπορούσαμε, ἂν αὐτό δέν μᾶς ὁδηγοῦσε σ’ ἕνα κείμενο ἐρμηνευτικό λάθος, νά θεωρήσουμε τό *‘Εκείνη τή φορά* σάν θεατρικό μονόλογο. Ὡστόσο αὐτό εἶναι καί γραμματικά καί ἐμπειρικά ἀδύνατο, ἀφοῦ τό ὑποκείμενο τῆς ἐκφορᾶς τοῦ λόγου δέν αὐτοπροσδιορίζεται καί ὁ ὑποκριτής μένει σιωπηλός ὡς πρὸς τό κοινό. Ἄν ἐξαίρεσει κανεῖς τό γεγονός ὅτι βρίσκεται πάνω στή σκηνή, ὁ ἀκροατής ὡς τό ἄλλο πρόσωπο τοῦ διαλογικοῦ διδύμου ταυτίζεται ἀπόλυτα μέ τό βουβό θεατή τῆς παράστασης. Σέ τελευταία ἀνάλυση, ὅσο παράδοξο κι ἂν φαίνεται αὐτό, τό *‘Εκείνη τή φορά* ἀρθρώνεται πάνω στήν ἀπουσία καί διαδραματίζεται μέσα στή σιωπή. Στό πλαίσιο τῆς ἐπικοινωνίας, πομπός εἶναι μιά τριπτυχη ἀσώματη φωνή καί δέκτης ἕνα ἄφωνο σῶμα. Ἡ σκηνή εἶναι μιά πρόφραση, ἀφοῦ θά γεμίσει μέ τήν ἀπουσία κάποιου ἐξωσκηνικοῦ χώ-

ρου καί χρόνου, καί ὁ ὑποκριτής μιά προϋπόθεση μύθου, ἕνας ρόλος κενός πού ἂν ὑλοποιηθεῖ θά ὑλοποιηθεῖ ἀκριβῶς ὅπως ὑλοποιεῖται ὁ ὑπονοούμενος ἀναγνώστης στό ἐσωτερικό κάποιας ἀφήγησης.

Χωρίς νά θέλω νά ὑποτιμῶσω τήν εἰρωνική ἐπέμβαση τοῦ Μπέκετ πάνω στό καρτεσιανό cogito, πού μεταλλάσσεται ἐδῶ σέ “σκέπτομαι ἄρα εἶμαι δύο” ὑποδηλώνοντας ἔτσι τήν ἀδυναμία τῆς σκέψης νά ὑπάρξει ἔξω ἀπό τούς γραμματικούς ὅρους τῆς ὁμιλίας, θά θεωροῦσα ιδιαίτερα περιοριστικό νά δοῦμε τό *‘Εκείνη τή φορά* σάν μιά ἀπόπειρα θεατρικῆς ἀναπαράστασης τῆς παραγωγῆς ἐσωτερικοῦ λόγου. Ἄλλωστε, αὐτό θά ἔρχοταν σέ ἀντίφαση μέ τή θέση τοῦ Μπέκετ ἀπέναντι στήν ὑποκειμενικότητα ἢ ὁποῖα προϋποθέτει ἕνα ἀρραγές ἐγώ. Γεγονός εἶναι ὅτι στόν Μπέκετ ὄχι μόνο οἱ χαρακτήρες του δέν γνωρίζουν ποιοί εἶναι – πράγμα πού διευκολύνει τό παίχνιδι τῆς ἀνταλλαγῆς τῶν ρόλων – ἀλλά τό θέμα τῆς ταυτότητάς τους ἂν ἐμφανισθεῖ στό προσκήνιο ἐμφανίζεται ἀκριβῶς ὡς “θέμα” γιά νά τό ἐξαφανίσουν ἡ ἀνία, ἡ εἰρωνεία καί τό παράδοξο. Γιά τόν Μπέκετ, τό “ὑποκείμενο” εἶναι μιά κατασκευή τῆς γλώσσας πού τό μιλάει ἢ γλώσσα, δηλαδή μιά ἀσώματη φωνή, ἢ ἕνα ἄφωνο σῶμα, δηλαδή ἕνα ἀντικείμενο. Καί αὐτό ἐπισημαίνεται μέσα στό ἔργο: “μή γνωρίζοντας ποιός ἦσουν ἀπό τόν καιρό τοῦ Ἀδάμ καμιά ἰδέα ποιός ἔλεγε αὐτό τό πράγμα τί ἔλεγε συνεχῆ ἐσύ σέ ποιανού κρανίου μερδεύτηρες σέ ποιανού θρήνο βρήκες τόν τρόπο τῆς ζωῆς σου”.

Στό κείμενο αὐτό τῆς ὀριμότητάς του ὁ Μπέκετ σβήνει τά ὄρια ἀνάμεσα στό δράμα, τήν ποίηση καί τή μυθιστορία. Τή σύζευξή τους αὐτή τήν πετυχαίνει, ἀνάμεσα σ’ ἄλλα, μέ τό σοφὸ τέχνασμα τῆς ἐμπειρικῆς καί γραμματικῆς ἀπουσίας τοῦ ὑποκειμένου τῆς ἐκφορᾶς τῆς ὁμιλίας. Ἄς παρατηρήσουμε ὅτι τό πρῶτο ἐνικό πρόσωπο ἐμφανίζεται ὡς ὅρος μέσα στό κείμενο ἴσα ἴσα γιά νά ἀποκλεισθεῖ: “Σάμπως γιά τό θεοῦ νά εἶπες στή ζωῆ σου κάποτε ἐγώ στόν ἑαυτό σου ἔλα τώρα κατάφωρος ποτέ νά πεις ἐγώ στόν ἑαυτό σου στό κρίσιμο σημείο τῆς ζωῆς σου ἐκεῖνο ἦταν μιά μεγάλη λέξη”. Ἡ δεικτική ἀντωνυμία “ἐκεῖνο” ἐπισημαίνει τήν ἀγεφύρωτη ἀπόσταση ἀνάμεσα στό ὑποκείμενο πού ἐκφέρει ἢ δέχεται τό λόγο καί τήν τρίπτυχη γραμματική ἐναλλαγή του. Ὅσο γιά τό δεύτερο ἐνικό πρόσωπο παρατηροῦμε ὅτι, χαρακτηριστικά, στό ἔνατο Α’ μετατρέπεται σέ τρίτο ἐνικό πρόσωπο μεταμορφώνοντας ἔτσι δέν αὐτογνώσιμο διαλογικό πλαίσιο σέ ἀφηγηματικό: “κανεῖς ποτέ δέν ἦρθε ἐκτός ἀπό τό παιδί πάνω στήν πέτρα ... μέ τά μάτια προσηλωμένα στό βιβλίο του ... καί κείνοι νά ψάχνουν γιά κείνον ἢ ἐπινοώντας συνομιλίες παριστάνοντας δύο ἢ καί περισσότερες φωνές μιλώντας στόν ἑαυτό του μέ λόγια παροτρύνοντάς τον νά εἶναι οἱ δύο τους μαζί”.

Σύμφωνα μέ τίς σύντομες αὐτές παρατηρήσεις, θά μπορούσαμε ἴσως νά ποῦμε ὅτι στό *‘Εκείνη τή φορά* ὁ σκηνικός χώρος γίνεται κυριολεκτικά χώρος κειμένου. Γιατί κανεῖς σ’ ἀλήθεια δέν μιλάει. Κάποιος σί-

γορα γράφει χωρίς νά έχει τίποτα νά “πεί” καί κάποιος “ἀκούει” ἀκριβῶς ὅπως ἀκούμε στό μυθιστόρημα τή “φωνή” τοῦ ἀφηγητῆ, ἢ στό θέατρο τή “φωνή” τοῦ δραματικοῦ προσώπου. Τό ὑποκειμένο ὡς πηγή αὐθόρμητης δημιουργικῆς ὁμιλίας πού ἐκφράζει τό “εἶναι” του, καί ἡ ὁμιλία ὡς καθρέφτης αὐτοῦ εἰδικά τοῦ “εἶναι” ἀποτελοῦν ἐφησυχαστικές ψευδαισθήσεις πού στό ἔργο τοῦ Μπέκετ δέν καλλιεργοῦνται ποτέ.

Β. Κρόνος καί χρόνος

Στή σύζευξη δράματος, ποίησης καί μυθιστορίας, κερδοκεῖ ὡστόσο κάποιος ἀναγνωστικός κίνδυνος. Συγκεκριμένα, ὁ κίνδυνος νά ἀναζητήσει ὁ ἀναγνώστης μέσα στήν ὑποτιθέμενη σειρά πού φαινομενικά πασχίζει νά συντάξει ὁ μνημονικός λόγος κάποια αὐτοβιογραφικά σπαράγματα τοῦ συγγραφέα ἢ κάποια βιογραφία κάποιου θεατρικοῦ ὑποκειμένου. Στήν περίπτωση αὐτή, ἡ ἀναγνωστική πράξη θά περιοριζόταν στήν ἐπιλογή στοιχείων πού θά διευκόλυναν στήν ἄρθρωση μιᾶς ἀφήγησης, ἡ ὁποία ὡς ἀφήγηση θά ἐπικύρωνε τά κάποια συμβάντα μέσα σέ κάποιο χρόνο πού αὐτονόητα θά προηγούνταν ἀπό αὐτήν καί πού σκοπός τῆς ἀφήγησης θάταν νά τά ἀναπαραστήσει. Ἡ παγίδα αὐτή τῆς μίμησης θά χρωμάτιζε τότε τήν ὁμιλία ὡς ροή τῆς συνείδησης πρὸς ἀναζήτηση τοῦ χαμένου χρόνου, ἐνῶ ἡ ὁμιλία στόν Μπέκετ εἶναι αὐθύπαρκτη καί ἀνεξάρτητη ἀπό ὁποιοδήποτε ἀναφορικό σχῆμα κόσμου ἢ σκέψης. “Ἄλλωστε, καί στά μυθιστορήματα καί στά θεατρικά του ἔργα, ὁ Μπέκετ ἀποφεύγει συστηματικά νά δημιουργήσει ὁποιαδήποτε ψευδαίσθηση κόσμου πού θά περιεῖχε τούς χαρακτήρες του καί ὅπου ἡ γλώσσα θάπαίξε ἀνάμεσά τους τό ρόλο τοῦ μεσάζοντα. Γράφει στόν *Ἀνονόμαστο*: “Δέν μπορῶ νά σωπάσω. Γιά τόν ἑαυτό μου δέν χρειάζεται νά ξέρω τίποτα. Ἐδῶ ὅλα εἶναι ξεκάθαρα. Ὅχι, ὅλα δέν εἶναι ξεκάθαρα, ὅμως ἡ ὁμιλία πρέπει νά συνεχίσει”. Ἡ ῥήση “γράφω ἄρα ὑπάρχω” θεμελιώνει καί τή μυθιστορηματική καί τή θεατρική γραφή τοῦ Μπέκετ καί δίνει στόν ἐντεχνο λόγο μιᾶ ξεχωριστή θέση ἀπέναντι στους ἄλλους λόγους. Γιατί ὁ λόγος αὐτός δέν καταξιώνει καμιάν ἀρχή καί δέν σκοπεύει σέ κανένα τέλος, καμιά καθολικότητα. Ἀλλά, βάζει σέ κίνηση τούς ἐσωτερικούς νόμους ἐκείνους πού ἐξασφαλίζοντας τή διαίωνισή του ἐξασφαλίζουν καί τή διάρκεια τῆς ζωῆς. Ἀρκεῖ τό “μιᾶ φορά καί ἕνα καιρό” ἢ τό “περιμένοντας τόν Γκοντό” γιά νά μὴν κλείσει ὁ δρόμος. “Ἡ ἴδια ἡ κόλαση”, γράφει πάλι ὁ Μπέκετ μέ σεμνή εἰρωνεία στόν *Ἀνονόμαστο*, “ἄν καί αἰώνια, χρονολογεῖται ἀπό τήν ἐπανόσταση τοῦ Ἐωσφόρου. Ἐπιτρέπεται λοιπόν κάτω ἀπό τό φῶς αὐτῆς τῆς ἀναλογίας νά θεωρήσω ὅτι ὁ ἑαυτός μου θρῖοκεται ἐδῶ ἀπό πάντα, ἀλλά ὄχι δις θρῖοκόταν ἐδῶ παντοτινά. Αὐτό θά μέ βοηθήσει πολύ στήν ἀφήγησή μου. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ἡ ἀνάμνηση, ἀπό τήν ὁποία δέν πιστεύω ὅτι εἶχα τό δικαίωμα νά ἀντλήσω, θά πεί καί αὐτή τό λογάκι της ἄν χρειαστεῖ. Αὐτό ἀντιπροσωπεύει τουλάχιστον χίλιες λέξεις στίς ὁποῖες δέν ὑπολόγιζα”.

Ὅπως δείχνει τό προηγούμενο παράθεμα, ὁ μνημονικός λόγος δέν στοχεύει στήν ἀνάσταση τοῦ παρελθόντος ἀλλά στήν παραγωγή λέξεων πού θά διαφυλάξουν ἐν ζωῇ τόν ὁμιλοῦντα. Ἀφοῦ ἡ γλώσσα μᾶς ἐπιτρέπει νά φτιαχνουμε ἐρωτήσεις, οἱ ὁποῖες νά μὴν ἀπευθύνονται σέ κανένα συνομιλητή ἀλλά στή μνήμη ἢ στή φαντασία, καί συνακόλουθα νά μὴν ἐπιδέχον-

ται καμιάν ἀπάντηση, μᾶς ἐξασφαλίζει μ’ αὐτό τόν τρόπο καί τό ἀέναο τῆς ὁμιλίας καί τό ἀέναο τοῦ μύθου. Γιατί τό παράδοξο τοῦ μνημονικοῦ λόγου εἶναι ὅτι ἐνῶ στρέφει πρὸς τό παρελθόν ταυτόχρονα παράγει διάρκεια καί μέλλον γιά τήν ὁμιλία. Ἔτσι, δέν εἶναι τό περιεχόμενο τοῦ χρόνου ἀλλά ἡ παραγωγή του πού ἀπασχολεῖ τό μῦθο, καί ἡ μνήμη εἶναι καί αὐτή μέσο καί ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς παραγωγῆς. Στόχος λοιπόν τῆς ἀπορίας δέν εἶναι ἡ συγκεκριμένη ἀνάμνηση ἀλλά οἱ ἀδειες μῆτρες τῆς ἀνάμνησης χάρις στίς ὁποῖες οἱ λέξεις συναντοῦν τίς εἰκόνες τους. Καί τότε εἶναι πού ἡ ἔνταση τῆς εἰκόνας μπορεῖ νά παρασύρει τόν ἴδιο τόν ὁμιλητή τῆ μιᾶ στιγμῇ νά πιστεῦει πῶς ἔσωσε κάτι ἀπό τά βάθη τοῦ χρόνου, τήν ἄλλη πῶς εἶναι ὁ ἐφευρέτης τῆς σκηνῆς. “Γιατί, ὅπως μιᾶ ἰδέα τῆς μνήμης μπορεῖ νά χάσει τή δύναμη καί τή ζωηρότητά της, νά φθαρεῖ σέ τέτοιο βαθμό ὥστε νά ἐκληφθεῖ ὡς ἀποκύημα τῆς φαντασίας, ἔτσι καί μιᾶ ἰδέα τῆς φαντασίας μπορεῖ νά ἀποκτήσει τέτοια δύναμη καί ζωηρότητα ὥστε νά ἐκληφθεῖ ὡς ἰδέα τῆς μνήμης πλαστογραφώντας τίς ἐπιδράσεις της πάνω στήν πεποίθηση καί τήν κρίση” (Δ. Χιούμ: *Πραγματεία γιά τήν ἀνθρώπινη φύση* I, v).

Ἄν δέν ξέραμε πόσο παμπόνηρα εἶναι τά χούφτα-λα τοῦ Μπέκετ καί μέ πόση λύσσα κρατιοῦνται ἀπό τή ζωῆ, θά μπορούσαμε νά παρασυρθοῦμε καί νά συγκινηθοῦμε ἀπό τήν ἀβεβαιότητα πού στιγματίζει ιδιαίτερα τή γεροντική μνήμη ἔτσι ὥστε νά κινδυνεύει ὅλη ἡ ζωῆ πού πέρασε νά ἀποδειχτεῖ φανταστική. Ὡστόσο, ἄς εἴμαστε προσεκτικοί. Στό *Ἐκείνη τῆ φορά* τά βαθιά γηρατεία τοῦ βουβοῦ ἀκροατοῦ σηματοδοτοῦν τήν ἱστορία. Εἶναι λοιπόν φυσικό ὁ λόγος πού ἀκούγεται νά εἶναι μνημονικός. Τό παιχνίδι ὅμως τῆς ἀπορίας παίρνει ἐδῶ μιᾶ καθαρά λογική μορφή: ἄν ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Χ θυμάται ὅτι θυμάται πότε ἦταν ἡ τελευταία φορά πού θυμῆθηκε; Εἶναι φανερό ὅτι στό-χος τῆς ἀπορίας ὡς μέσου γιά τήν κατασκευή χρόνου δέν εἶναι οἱ πεπερασμένες ἀναμνήσεις ἀλλά ἡ μετακίνηση σέ ἕνα προηγούμενο μνημονικό σημεῖο. Ὅπως σ’ ὅλα του τά γραφτά, ὁ Μπέκετ ἐγκαλοῦν καί ἐδῶ τόν ἀναγνώστη του μέσα σέ ἕνα ἀτελεῦττο παράδοξο. Γιατί εἶναι ἀδύνατον νά προσδιορίσουμε τήν τελευταία φορά, μιᾶς καί ἡ παρούσα στιγμή μνήμης ἀκολουθεῖ πάντοτε τῆς τελευταία. Μ’ αὐτό τό παράδοξο τῆς ἄπειρης σειράς ἐξασφαλίζεται ἡ διάρκεια τοῦ λόγου πού εἶναι καί τό μόνο κλειδί ὑπαρξης μαζί μέ τόν περιορισμένο χώρο πού κατέχει πεισματικά σέ μιᾶ δεδομένη στιγμή τό βιολογικό σῶμα ξεκομμένο ἀπό κάθε ἄλλο ἀντικείμενο ἢ σῶμα, χάρις τῷ λόγῳ ἐφευρίσκοντας παιχνίδια σχέσεων καί σχημάτων πού μετατρέπουν τήν ἀσυνέχεια σέ συνέχεια. Ἡ ἀνάμνηση δέν ἀνήκει στήν πραγματικότητα ἀλλά στήν ἀφηγηματική ἐφεύρεση *παιδί-νέος-γέρος* καί στή λυρική ἐφεύρεση *ἔρωτας* – ἐφευρέσεις χάρις στίς ὁποῖες οἱ ρηματικοί χρόνοι ἀποκτοῦν συγκινησιακές προεκτάσεις καί οἱ ἐποχές τήν ποιμενική ἢ ἐλεγειακή παραδειγματική τους ἀνακύκλωση. Στήν πραγματικότητα ἀνήκουν μόνο τά ὀριακά γεγονότα γέννηση-θάνατος πού τήν ἀπόσταση ἀνάμεσά τους καλύπτει ἀκάματη ἡ ὁμιλία, ἐνῶ ὁ μνημονικός λόγος μηχανεύεται πῶς νά ξεπεράσει τά ὄρια καί νά πραγματώσει τήν *ἐπιστροφή* ἢ νά ἐπεκτείνει στό ἄπειρο τῆ στιγμῆ.

Δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι ὅπως τό *Ἐκείνη τῆ φορά* μᾶς προσφέρει σάν μιᾶ ἀτελεῦττη μνημοθήκη, μέσα στό κείμενο καί σάν τόποι ἀνάμνησης ἐμφανίζονται δύο ἄλλες μνημοθήκες πού ἐξ ὀρισμοῦ ἀνήκουν καί αὐτές στήν ἄπειρη σειρά: ἡ Πινακοθήκη καί ἡ Βι-

Τζίνα Πολίτη

βλιοθήκη – τόποι τής φαντασίας όπου κατασκευάζε-
ται ή αρχαιολογία τής μνήμης.

Ώς θυμηθούμε ότι τό τελευταίο σκηνικό ανάμνη-
σης μέσα στό έργο, τό οποίο αποτελεί και τό σημείο
έκκίνησης του μνημονικού λόγου, είναι ή δημόσια βι-
βλιοθήκη όπου τό φανταστικό υποκείμενο καθιεμένο
σε ένα μεγάλο στρογγυλό τραπέζι με άλλα γερόντια
διαβάζει κάποιο βιβλίο. Τό γεγονός ότι τό κείμενο
σταματάει απότομα χωρίς τυπικά νά σταματήσει (τε-
λεία δέν υπάρχει) δέ θά πρέπει με κανένα τρόπο νά
μας παραπλανήσει στην ανακλαστική έρμηνεία ότι
μαζί με τή φράση σταματάει έξαφνα και ή «ζωή».
Σκοντάφουμε και εδώ σε μία αναγνωστική παγίδα
πού σηματοδοτεί τούς προκατασκευασμένους θεσμο-
ποιημένους τύπους έρμηνείας και τίς έξαρτημένες αν-
τιδράσεις του αναγνώστη – αντιδράσεις από τίς
όποιες ή λογοτεχνία του αιώνα μας αλλά και ή κριτι-
κή προσπαθούν νά τόν απαλλάξουν, προσφέροντάς
του στή θέση του ανακλαστικού συστήματος έρμη-
νείας τή ριψοκίνδυνη έλευθερία του άνοιχτού κειμέ-
νου. Η φράση, λοιπόν, σταματάει απότομα, ωστόσο,
ή όμιλητική σύμβαση του έργου είναι τέτοια ώστε ή
ανακλαστική έρμηνεία «σταματάει και ή ζωή» νά εί-
ναι στην κυριολεξία λάθος. Τό δεύτερο ένικό πρόσω-
πο αποτελεί τό ένα άποδεικτικό στοιχείο: ό όμιλητής/
άκροατής λογικά είναι άδύνατον νά εκλείψει· τό άλ-
λο στοιχείο είναι οι σκηνικές οδηγίες πού θέλουν τόν
άκροατή νά μείνει στή σκηνή αφού σταματήσει ή όμι-
λία. Διαβάζουμε: «Σιωπή 10 δευτερολέπτων. Η ανά-
σα ακούγεται. Ύστερα από 5 δευτερολέπτα, χαμόγε-
λο κατά προτίμηση ξεδοντιάρικο».

Έτσι, ή μηχανή του «πότε ήταν» άν «ήταν εκείνη
τή φορά ή μίαν άλλη φορά...ήταν εκείνη τή φορά ή
ήταν τήν άλλη φορά...έκείνη τή φορά ή πριν από
έκείνη τή φορά... εκείνη τήν τελευταία φορά ή ποτέ
άλλοτε μετά από εκείνη τή φορά», ή μηχανή, λοιπόν,
μπάνει μπρός ακριβώς για «νά μή φτάνεις πουθενά
μ' αυτό τόν τρόπο». Θά ήταν άστοχο άν στην πρότα-
ση αυτή του έργου διαβάσαμε – όπως συχνά διαβάζε-
ται ό Μπέκετ – κάποια ύπαρξιακή άγωνία για κάποιο
ύπαρξιακό άδιέξοδο. Πολύ απλά, άν έφτανε θά τέ-
λειωνε. Καί ό μόνος τρόπος για νά διατηρήσει ό έντε-
χνος λόγος τήν ιδιαιτερότητά του άπέναντι σ' όλους
τούς άλλους μεταιδόξους και κατά βάση θανατοφι-
λους λόγους είναι νά μιλάει άκατάπαυστα ή λογοτε-
χνία ακόμα και άν επαναλαμβάνει *ad nauseam* τίς
ίδιες τίς παλιές σκηνές, μιας και έτσι έπινοεί κάποια
σχήματα ώστε νά συνεχίσει «έκείνο» νά κινείται:

«Πρέπει νά συνεχίσεις, δέν μπορώ νά συνεχί-
σω, πρέπει νά συνεχίσεις, θά συνεχίσω, πρέπει
νά λές λέξεις έφόσον υπάρχουν κάποιες...πρέ-
πει νά συνεχίσεις δέν μπορώ νά συνεχίσω, θά
συνεχίσω»

Άνονόματος

Γ. ή κότα ή τό αυγό

Όπως μέσα στην πινακοθήκη όπου ειρωνικά «οί ήμε-
ρομηνίες πάνω στίς κορνίζες στή περίπτωση πού θά
μπορούσες νά κάνεις λάθος στον αιώνα» δέν σημαί-
νουν τίποτα, μιας και στην πινακοθήκη ή ιστορία δί-
νεται όλη συγχρονικά μέσα στό χώρο άκίνητη ενώ συ-
νεχίζεται, και ό ιστορικός θεατής, άν και έγκλωπι-
σμένος είναι έλεύθερος νά παίξει τή μνήμη με όποιες
και με όσες σειρές θελήσει, έτσι και στό *Έκείνη τή
φορά* στόχος του μνημονικού λόγου δέν είναι ή δια-

χρονική παράταξη, αλλά ή μετατροπή του χρόνου σε
χώρο. Η στιγμή του γεγονότος, ή στιγμή τής ανάμνη-
σης του γεγονότος, ή στιγμή τής ανάμνησης τής σιγι-
μής τής ανάμνησης τής στιγμής του γεγονότος και ή
στιγμή τής όμιλίας τους συντελούνται ταυτόχρονα τώ-
ρα και παντοτινά. Όσο και νά τυραννίσουμε τό κεί-
μενο είναι άδύνατον νά τό τακτοποιήσουμε σε μία
ιστορική σειρά, νά περάσουμε από τό ένα στό άλλο
σημείο του χρόνου σύμφωνα με τό τί έγινε «πριν» και
τό τί ακολούθησε «μετά». Άκόμα και γλωσσικά δέν
πραγματοποιείται κάτι τέτοιο, αφού φράσεις και λέ-
ξεις επαναλαμβάνονται χωρίς άφηγηματική πρόοδο,
ή μικρές παραλλαγές αναδιπλώνουν τή φράση μετα-
φέροντας τό πριν κάποιου σημείου της στό μετά και
άντίστροφα. Αυτή ή ένδειξη τής γλώσσας, αυτή ή γε-
ροντική της στεριότητα, τροφοδοτεί ωστόσο τήν όμι-
λία με «νεανικό» μέλλον σ' αντίθεση με τήν παρατα-
κική άφήγηση πού «γερνάει».

Άπό τόν έρμηνευτικό άθλο τής ιστοριοποίησης μας
προστατεύει, άλλωστε, σχεδόν διδακτικά και τό ίδιο
τό κείμενο, μιας και δέν κρύβει αλλά, αντίθετα, φέρ-
νει στό προσκήνιο τίς συμβάσεις του. Διαβάζουμε:
«Πότε ήταν εκείνη τήν πρώτη φορά μίαν άλλη φορά
πριν έρθει εκείνη αφού είχε φύγει ή και τά δύο πριν
έρθει εκείνη αφού έφυγε και σύ πίσω στην παλιά
σκηνή όπου και νά ήταν θά μπορούσε νά ήταν ή ίδια
ή παλιά σκηνή πριν όπως τότε, τότε όπως μετά». Για
νά συνεχίσει λοιπόν «έκείνο» νά κινείται χωρίς,
ωστόσο, νά φτάνει, χρειάζεται κάποιο λογικό τέχνα-
σμα. Έτσι, άν $A = B$ και $B = \Gamma$ τότε $\Gamma = A$. Είτε
γυρίζουμε πίσω, είτε στραφούμε προς τά μπρός, πα-
ρελθόν και μέλλον είναι ταυτόσημα αφού τό «πριν
ισούται» με τό «μετά». Όπως μέσα στην σοφή φύση
έτσι και μέσα στην λογοτεχνία μάταια θά αναζητήσου-
με τόν ήμερολογιακό χρόνο.

Στό *Έκείνη τή φορά* ό Μπέκετ μετατρέπει τό ήμε-
ρολογιακό δωδεκάμηνο σε ποιητικό χώρο. Τά Α, Β,
Γ τής τρίπτυχης φωνής «μιλούν» από δώδεκα φορές
τό καθένα, αυτό ωστόσο δέν σημαίνει ότι από τό 1 ως
τό 12 σημειώνεται κάποια πρόοδος ή άλλαγή. Είπαμε
πιο πάνω ότι ή άνάμνηση δέν άνήκει στην πραγματι-
κότητα αλλά στην άφηγηματική εφεύρεση *παιδί -
νέος - γέρος*. Πάνω στό παραδοσιακό αυτό αίνιγμα
θεμελιώνει τό έργο του ό Μπέκετ, δίνοντας αντίστοι-
χα στό Α τό στίγμα τής παιδικής στιγμής, στό Β τό
στίγμα τής νιότης και στό Γ τό στίγμα τής γεροντικής
στιγμής. Αντίθετα όμως από ότι θά προσδοκούσε ό
αναγνώστης, τό Α δέν ακολουθείται από τό Β και τό
Β από τό Γ. Τό Α ακολουθείται από τό Γ και τό Β
από τό Α ή ή σειρά μεταβάλλεται όχι βέβαια τυχαία,
αλλά (για όποιον ενδιαφέρεται νά τό πιστοποιήσει)
με τήν άυστηρότητα πού έχει ή διάταξη τής ρίμας σε
όρισμένες ποιητικές φόρμες. Μ' αυτό τόν τρόπο ό
αναγνώστης τυπικά ύποχρεώνεται όταν φτάσει στό
τελευταίο Γ νά ξαναμπει στον κύκλο γυρίζοντας στό
Α τής άρχής. Αυτός είναι και ό μόνος λόγος πού τό
κείμενο σε όλη του τήν έκταση δέν έχει καμιά παύση,
κόμα ή τελεία, γιατί είναι ένα κείμενο πού κυριολε-
κτικά άγνοεί, όπως κάθε μνημοθήκη πού σέβεται τ'
δνομά της, τίς έννοιες άρχή/τέλος και τούς τρόπους
άναπαράστασής τους.

Τήν «άκίνητη κίνηση» κατεργάζεται τό κείμενο και
με άλλους τρόπους. Ώς παρατηρήσουμε ότι αρχικά
τά μέρη Α και Γ στυγματίζει ή λέξη «συνέχεια» και
συνακόλουθα ή προσπάθεια του φανταστικού υπο-
κειμένου για άφηγηματική κίνηση προς, ενώ τό Β
στιγματίζει ή λέξη άκνησία και τό λυρικό άχρονο.

Ὅμως, καθώς τό κείμενο αὐξάνει, ἡ συνέχεια ἀκίνητοποιεῖται ἐνῶ ἡ ἀκίνησις προσπαθεῖ. Ἀντίστοιχα, ὅλες οἱ ἀντιθέσεις πού ἀρχικά ὀργανώνουν καί διαφοροποιοῦν τό Α καί τό Γ ἀπό τό Β, ὅπως π. χ., χειμῶνας/καλοκαίρι, νύχτα/μέρα, γκριζο/γαλάζιο, βροχή/ἥλιος, νεκρό/ζωντανό, μέσα/ἔξω, μόνος/μαζί, θόρυθος/σιγή, τσουκνίδες/στάχυα, ἀφιξη/ἀναχώρηση, τάφος/μήτρα, σέ κάποια στιγμή καί ἴσως ἀπό τήν «κεκτημένη» ταχύτητα τοῦ μνημονικοῦ λόγου, εἰσβάλλουν στίς ἀπαγορευμένες περιοχές, ἀναιρώντας ἔτσι ἡ μιά τήν ἄλλη καί αὐτοαναιρούμενες.

Εἶπαμε πρῖν ὅτι ὁ Μπέκετ ἀρθρώνει τό ἔργο του πάνω στήν ἀρχέτυπη ἀφηγηματική ἐφεύρεση παιδίνος-γέρος. Καί εἶναι πρόδηλο ἀπό τή σειρά τῶν ἀντιθέσεων πού παράθεσα ὅτι σέβεται καί τόν παραδοσιακό, παραγωγικό συμβολισμό. Πῶς γίνεται ὅμως πάνω σέ μιά σίγουρη, παραδοσιακή σιδερέια ὁ μνημονικός λόγος νά «παρалоγίζεται»; Στό σημεῖο αὐτό ἴσως πρέπει νά προσπαθήσουμε νά ἀπαλλάξουμε τό σύγχρονο θέατρο ἀπό τόν ψυχολογικό χαρακτήρισμό τοῦ «παράλογου» καί ἀπό τούς «ψυχαναλυτές» του: Πολύ ἀπλά, καί ὅπως ἄλλωστε εἶναι γνωστό, ἡ λογοτεχνία πάντοτε, ἀκόμα καί ἡ πιό ρεαλιστική, προειδοποιῶσε τόν ἀναγνώστη της γιά τό συμβατικό της χαρακτήρα καί γιά τό γεγονός ὅτι ἀντίθετα μέ τίς συμβάσεις τῆς «κοινῆς λογικῆς» οἱ δικές της συμβάσεις, ἀκόμα καί οἱ πιό μιμητικές, δέν ἀποσκοποῦσαν σέ καμιάν αἰωνιότητα καί δέν διεκδικοῦσαν καμιάν «αὐταπόδεικτη» ἀλήθεια. Τό σύγχρονο θέατρο καθόλου δέν περιφρόνησε τίς παραδοσιακές, λογοτεχνικές συμβάσεις. Ἀπλούστατα γλέυασε τίς ἰδιοτελεῖς συμβάσεις τῆς ἐρμηνεύσας τοῦ περασμένου αἰῶνα, ἡ ὁποία καθελώνοντας τή λογοτεχνία πάνω στήν πραγματικότητα μέ τό σόφισμα τῆς ἀνάκλασης, ἡ ἴδια παραλογίζοταν. Τό σύγχρονο θέατρο ἀποκαθίλωσε τίς συμβάσεις καί τίς ἔδειξε γιαντό πού εἶναι. Τά ζεύγη: ἥλιος/νιότη, καρπός/δημιουργία, σκοτάδι/κακό, τά σχήματα: ἀνάμνηση, ἔρωσ, ἀμαρτία, κλέος, φθορά, θρηῆνος: εἶναι παλιοί, παμπάλαιοι τόποι, ὄροι τῆς φαντασίας, γιά τούς ὁποίους ὁ ἐντεχνος λόγος μπορεῖ σέ ὅποια-δήποτε στιγμή, προκειμένου νά ἐξασφαλίσει τή συνέχειά του, νά ἐπινοήσει ἄλλα σχήματα. Ἐτσι, ἄλλωστε, κατάφερε καί καταφέρει ἀκόμα νά μὴν εἶναι «ποτέ ὁ ἴδιος ἀλλά ὁ ἴδιος».

II. ΠΟΛΥΜΠΕΚΕΤ

A. Ἡ φωνή

Κάποιος πού δέν εἶναι ἠθοποιός, συγκεκριμένα ὁ καθηγητής τῆς κλασικῆς φιλολογίας, καλεῖται νά γίνει ἠθοποιός, νά μιλήσει δηλαδή τό λόγο κάποιου ἄλλου». Ποιοῦ ἄλλου; Συνήθως λέμε ὅτι ὁ ἠθοποιός μπαίνει στό «πετοῖ» τοῦ δραματικοῦ προσώπου, ἡ ὅτι ὁ ἠθοποιός «ἐνσαρκώνει» τό δραματικό πρόσωπο, στήν καλύτερη περίπτωση ὅτι ὁ ἠθοποιός κατασκευάζει τό δραματικό πρόσωπο. Στό *Ἐκείνη τή φορά* ὅμως, ὅπως ἀναφέραμε, οἱ συνθήκες τοῦ διαλόγου δίνονται ἄλλα τὰ πρόσωπα τῆς ὁμιλίας δέν ἔχουν ἐμπειρικό ἀντίκρουσμα. Ὁ ὑποκριτής ὄχι μόνο δέν ντύνεται τὰ ρούχα τοῦ «ἄλλου» ἀλλά ξεντύνεται καί τό σῶμα του. Ἡ σκηνή πάλλεται ἀπό τήν ἀπουσία του γιά νά γεμίσει τό θέατρο παρουσία. Ἀφοῦ ἡ φωνή ἐρχεται ἀπό τό θέατρο, ὅλο τό θέατρο γίνεται μιά σκηνή. Κι ὅταν ὅλο τό θέατρο γίνει μιά σκηνή, ὄχι

μεταδραματικά, ἐπειδή αὐτό λέγεται μέσα στό ἔργο, ἀλλά ἐμπρακτα, ἐπειδή γίνεται, ἡ ἀντίθεση μεταξύ ὑποκριτῆ/θεατῆ, σκηνῆς/αἴθουσας, θεάτρου/πραγματικότητας καταλύεται. Αὐτό δέν σημαίνει καθόλου ἀναδίωξη τῆς παλιάς μεταφορᾶς καί τῶν ἰδεολογικῶν στηριγμάτων της «ἡ ζωὴ εἶναι μιά σκηνή καί ὁ ἄνθρωπος ἕνας θεατρίνος». Σημαίνει πολύ ἀπλά ὅτι τό θέατρο εἶναι ἀληθινό.

Τήν πρώτη παγίδα πού ἀπέφυγε ὁ κριτικός τῆς λογοτεχνίας στό *Πολυμπέκετ* ἦταν, βέβαια, ἡ παγίδα τῆς μίμησης. Καμιά μορφή ὑποκειμενικότητας δέν χρωμάτισε μέ στερεότυπους τόνους τήν ὁμιλία ἔτσι ὥστε σέ πείσμα τοῦ κειμένου, τό δίδυμο τῆς συνομιλίας νά ὑποστασιοποιηθεῖ καί ὁ λόγος νά φαντάξει ὡς προσωπική ἀναζήτηση τοῦ χαμένου χρόνου, ἡ ὡς παραληρηματική ροή ἐσωτερικοῦ μονόλογου, παρασύροντας ἔτσι καί τό θεατῆ νά ἀναζητήσει νοερά καί ἰδιωτικά παράλληλες ἀντιστοιχίες στό δικό του μνημονικό βίο, ἐγκαταλείποντας ἔτσι τό θέατρο, μέ τόν ἴδιο τρόπο πού ἐγκαταλείπουν ὀρισμένοι τήν αἴθουσα συναυλίας καθώς ἀκοῦν ἢ μᾶλλον δέν ἀκοῦν τή μουσική. Ἡ φωνή ἔμεινε ἀσώματη καί σχεδόν παιδαγωγικά ὀδήγησε τό θεατῆ πέρα ἀπό τήν ταύτιση πρὸς τήν ἀναωνμία.

Τῆ δεύτερη παγίδα πού ἀπέφυγε ὁ ἀναγνώστης κειμένων, ἦταν ἡ παγίδα τῆς ἀνάγνωσης, πού θάταν καί ὁ προσφορότερος τρόπος γιά νά ἀποφευχθεῖ ἡ πρώτη παγίδα. Μιά τέτοια ἀπόδοση θά σηματοδοτοῦσε τήν προτεραιότητα τοῦ κειμένου καί τῆς ἀκοῆς ἀπέναντι στήν παράσταση, πράγμα πού θά κατοχύρωνε τό θέατρο καί τήν ὄραση ὡς ψευδαἰσθήση, ξαναδίνοντας ἀπό τήν πίσω πόρτα στό θεατῆ τό ὄνομα καί τήν ἀριθμημένη θέση του. Ἄλλωστε, ἡ ἀνάγνωση τοῦ κειμένου ἀποτέλεσε ἕνα ἀπό τά δρώμενα – μιά γυναίκα καθισμένη μέ τό βιβλίο στά χέρια μέσα σ' ἕνα φῶς δωματίου νυχτερινό διάβαζε μέ φωνή ἀπαλή στό κενό μιᾶς παιδικῆς ἀπουσίας τό μῦθο. Ἐτσι, ἡ σκηνοθετικὴ ἐπιτόνησε ἕνα ἄλλο σχῆμα γιά τήν παλιά θεατρική σύμβαση, ὅπου πάνω στή σκηνή στήνονταν μιά ἄλλη σκηνή γιά νά παιχθεῖ ἕνα ἄλλο ἔργο (ὅπως π.χ., στό *Ἄμλετ*), μέ τό νά φέρει τό κείμενο ὡς λογοτέχνημα μέσα στή σκηνή, καθιστώντας μ' αὐτόν τόν τρόπο τήν τρίπτυχη φωνή τέκνο τῆς παράστασης καί τήν παράσταση τέκνο τῆς τρίπτυχης φωνῆς. Μέ τό δρώμενο αὐτό καταλύθηκε στό *Πολυμπέκετ* θεατρικά, ὅπως καταλύθηκε στό *Ἐκείνη τή φορά* λογοτεχνικά, τό θεολογικό ἐρώτημα τῆς ἀρχῆς: «λόγος» καί «κόσμος» «κείμενο» καί «παράσταση» ὁμοούσια σημαίνοντα, συντελέστηκαν μαζί γιά πάντα καί διά μιᾶς.

Ὡστόσο, ἡ δυσκολία τῆς ἀπόδοσης δέν περιορίζεται σ' αὐτά τά δύο σημεία. Γιατί ἡ ἀποφυγὴ τους, ἂν καί ἀναγκαῖα, δέν φτάνει ρόλο. Ὁ ρόλος τῆς ἀσώματης τρίπτυχης φωνῆς, δηλαδή τῆς ὁμιλίας, εἶναι νά γδύσει τή λογοτεχνική γλώσσα ἀπό τὰ ρούχα του «ἄλλου» καί τελετουργικά νά σκοτώσει τό σῶμα τῆς σημασίας πού τήν ἐξαφανίζει. Ὁ ἀνιδιοτελής, δυσκτόρθωτος αὐτός φόνος τῶν σημειομένων συντελεῖται γιά νά βρεῖ ἡ γλώσσα τό σῶμα της καί ἐκκαφαντικά νά γεμίσει ὡς τὰ μούνια τό θέατρο μέ τήν ὕλη της.

Ὁ ἠθοποιός Δ.Ν.Μ., ἀφανίστηκε γιά νά ἐμφανιστεῖ τό σῶμα τῆς γλώσσας. Γιά τό θεατῆ τό θέατρο ἔγινε δυσβάσταχτα ἀληθινό. Σ' ἕνα τοπίο χωρίς καμιά ἀναπαράσταση, ὅπου ἡ ὁμιλία ὅπως καί τά δρώμενα μέ τούς σωματικούς πιά ρυθμούς τους ἀνακυκλώνονταν καί συνεχίζονταν, δέν τοῦ δινόταν ἄλλη ἐπιλογή ἀπό τήν ἀφομοίωση. Ἄλλὰ στό σημεῖο αὐτό θά ξαναγυρίσουμε.

Β. Τά δρώμενα ἢ σάλτο μορτάλε

Ἄν τό κείμενο στέλνει τή γραφή νά ἀναζητήσει τή μήτρα τῆς παραγωγῆς τῆς μέσα ἀπό τή στενή πύλη τοῦ μνημονικοῦ λόγου, ἔτσι πού ταυτόχρονα νά πλησιάζει καί νά ἀπομακρύνεται, ν' ἀντανεκλά καί ν' ἀντανεκλάται μέσα στό σκηνικό τῆς ἱστορίας τῆς καί ἡ ἱστορία τῆς ὅλη μέσα στίς σκηνές τῆς, πολύμορφη ἀλλά ὄχι πληθυντική, ἔτσι καί τό θέαμα ὀργανώνει τή μνήμη καί τό μέλλον τοῦ πάνω στήν ἀκροβατική ἰσορροπία τῆς στιγμῆς ὅπου κρίνεται ἡ ἐπιδίωσή του: ἡ ἢ μελοδραματική ἐξαφάνιση, ἡ ἢ ἐπιθαλάμια ὠδή τῆς ἐνωσῆς τοῦ μέ τῆν ἀβυσσο – ἔτσι κι ἄλλωῶς καί τά δύο προκαθορισμένα ἀπό τήν ἀπίθανη δυνατότητα πού συντάσσει τήν ἀνεκπλήρωτη ἱστορία τοῦ δράματος, σ' ἀντίθεση μέ τήν ἱστορία τῆς Ἱστορίας, ὅπως εἶπε καί ὁ Ἄριστοτέλης: «what might have been is an abstraction remaining a perpetual possibility». Βουδή, ἕνα στίγμα μαῦρο στό ὄριο ἀνάμεσα στό θεατή καί τή σκηνή, ἡ σκηνοθέτης γράφει τό κείμενο τοῦ θεάματος καί ἐγγράφεται σ' αὐτό. Τή στιγμή πού ἡ ἀσώματη φωνή μπαίνει στήν κύκλο τοῦ μνημονικοῦ λόγου γιά νά φτιαξε χώρο, τό ἄφωνο σῶμα τοῦ θεάματος μπαίνει στόν κύκλο τοῦ μνημονικοῦ χώρου γιά νά φτιαξε χώρο. *Πολυμπέκετ*. Τό ὄνομα τοῦ θεάματος σηματοδοτεῖ ταυτόχρονα τό πολύτοπο καί τό πολύχρονο καί αὐτοσημαίνεται. Γιατί καμιά σκηνή θεάτρου δέν εἶναι ποτέ ἄδεια ὅπως κανένα κείμενο χωρίς μνήμες ἄλλων ἢ χωρίς τόν ἀναγνώστη του. Τό χαώδες χάος πρῖν τόν λόγο καί ἡ ἁρμονική ἁρμονία μετά, εἶναι τά ὄρια ἐπιθυμίας τῆς λογοτεχνίας ἡ ὁποία δημιουργεῖ ἡ ἴδια τό εἶδος γιά νά μιλήσει τό ἀνεκπλήρωτό της: οὐδεμία οὐτοπία χωρίς τόπο πρῖν καί μετά:

Κλόβ: Λατρεύω τήν τάξη. Εἶναι τό ὄνειρό μου. ἕνας κόσμος ὅπου ὄλα θάταν σιωπηλά καί ἀκίνητα καί κάθε πράγμα στήν τελευταία τοῦ θέσης, κάτω ἀπό τήν τελευταία σκόνη.

Χαμ: Μά τί μαστορεῦεις τέλος πάντων;

Κλόβ: Προσπαθῶ νά μαστορέψω λίγη τάξη

Χαμ: Παράτα τα

Ὁ Κλόβ ἀφήνει νά πέσουν κάτω τά ἀντικείμενα πού μόλις μάζεψε.

Οἱ φαντασματικές μνήμες τῆς σκηνῆς συνιστοῦν τόν παραδειγματικό ἄξονα τῶν δρωμένων. Τά δρώμενα παραπέμπουν στή θεατρική μνήμη καί ἡ θεατρική μνήμη στά δρώμενα καθώς προχωροῦν κι αὐτά λειτουργικά στή μνημονική σειρά. Τό αἰώνιο κοινό, ποτέ τό ἴδιο ἀλλά τό ἴδιο, καλεῖται νά μπει καί νά σεργιανίσει τό Μουσεῖο θεάματος. Ὁ κόσμος, ὅπως, λένε, πάει περίπατο. Τό θέαμα δέν κρύβει τίποτα πίσω ἀπό τό δάκτυλό του. Ἀπό ἐδῶ ἡ πτέρυγα τῆς τραγωδίας, κολλητά ἢ πτέρυγα τῆς κωμωδίας, ἀνάμεσα τους ἡ πτέρυγα τῆς ἱλαροτραγωδίας. Περισμένοντες τήν ἐκπυροσκόρπηση, εἶναι δέν εἶναι, οἱ Χαμλέτοι καί οἱ Χάμ φαντάσματα οἱ ἴδιοι τοῦ πατέρα τους – ὅπως εἶπε ὁ ἄλλος Ἴρλανδός – τυλιγμένοι στό παλτό τους παρακολουθοῦν κατάσπροι τό στρίπ-τήξ μιάς ἱακωδιανῆς ἀιματηρῆς ἴντριγκας, ὥσπου τό μυστικό (νά πού φτάσαμε) ἀποκαλύπτεται. Ἡ φύση ἐπιτέλους γυμνή, Φλώρα, Πομόνα, Δήμητρα! Ὁ ἔχων ὅλα ἄς προσέχει μὴν τόν πάρει ὁ ὕπνος καθώς Τριστάνοι καί Ἰζόλδες, Ρωμαῖοι καί Ἰουλιέτες, Ἀρμάνδοι καί κυρίες μέ τίς καμελλίες ὀρκίζονται πῶς ἀγαπαίει ὁ ἕνας τόν ἄλλον κάθε τόσο ὀρκίζονται πῶς ἀγαπαίει ὁ ἕνας τόν ἄλλον αἰώνια νέοι αἰώνια νά γενοῦν, ὁ Ὁθέλλος πάντα νά πνίγει τή Δυσδαίμονα του, ὁ Ρωμαῖος πάν-

τα νά ἀναζητάει τήν Ἰουλιέτα του νύφη ἀκίνητη πάνω στήν πέτρα καί ἡ Λυσιστράτη σέ πείσμα τῆς Ἰωάννας τῆς Λωραίνης, τό δικό της: «μὴν κάντε πόλεμο κάντε ἔρωτα». Πλάι στήν αἶθουσα «Σαίξπηρ» μιά ἄλλη αἶθουσα «Μπέκετ» καί ἀπέναντι ἀπό τήν αἶθουσα «Μπέκετ» μιά ἄλλη αἶθουσα «Μπέκετ» καί μέσα στήν αἶθουσα «Μπέρναρντ Σῶ» μιά ραπτομηχανή – ἔτσι τόν εἶδε στό ὄνειρό του ὁ Κοκτώ – καί μέσα στήν αἶθουσα «Κοκτώ» μιά αἶθουσα «Σοφοκλή», ὅπου στή γραφομηχανή τοῦ Εὐγένιου Ὁ Νήλ ὁ Αἰσχύλος γράφει τόν Ἄνουιγ, πού ἔγραψε τόν Εὐριπίδη, πού ἔγραψε τό Ρακίνα, πού ἔγραψε ὁ Μπέκετ. Καί ὁ Βάγκνερ νά μὴν τελειώνει ποτέ, καί ἡ αἰδοῦς νά χάνει τρεῖς τρεῖς τό μαλλί της. Ἐξω, λοιπόν, μακριά ἀπό δῶ πρὸς τίς ἄλλες αἶθουσες, ἀφοῦ περάσουμε τίς Γ πρὸς τίς Α, ὅπου καί μαριονέτες καί παλιάτσοι καί ἀρλεκίνοι καί κουρδιστές μπαλαρίνες. Ρετίρας. Μικρά δῆματα ὄχι δρασκελιές πρὸς τό θάνατο, ὅπως ὁ Νιζίνσκι ὅταν ἔβγαλε ἐκεῖνο τό ἀπόγευμα τά παπούτσια του καί ἀποφάσισε νά ντυθεῖ νύφη. Γιατί ἔτσι δέν φτάνεις πουθενά μακάρι νάχεις τό Βιογίλιο ὁδηγό σου. Πράξεις χωρίς λόγια: ἴδου οἱ σαμπρέλλες ἴδου καί τό πήδημα. Ἐξω στήν ἀποθάβρα περιμένει τό φέρρου μέ τόν... ἐξαποδῶ. «Mortibus». «Tu crois à la vie future? «La mienne l'a toujours été». Ἄν μπορεῖ ἄς κάνει κι ἄλλωῶς ἡ ἐφτάψυχη πουτάνα! Ἄναφορά λοιπόν. Ἐπιτάχυνση πρὸς ἐκείνη τή φορά, ἐπιβράδυνση πρὸς τήν ἄλλη φορά, ἀνάδילωση πρὸς κάθε φορά «time present and time past are both perhaps present in time future and time future contained in time past». Πού σημαίνει: πρῖν ὅπως τότε, τότε ὅπως μετά. Μὴ φοβοῦ λοιπόν Ἄγιε Ἰωάννη Πέρς. Καί ὁ κόσμος νά χαλάσει, καί «τά ραχάτ λουκουμα νά πάσουν νά ὑπάρχουν πιά», τό τέλος τῆς παρτίδας δέν ἐφθασε. Κόλοπο ἦταν. Ἀρκεῖ ἐκείνη νά ρωτήσει «ποῦ εἶχα μείνει;» καί «ἐκεῖνο» θά συνεχίσει. Ἐξάλου ὁ Βλαντιμίρ καί ὁ Ἔστοραγκὸν ἀκόμα περιμένον καί ἡ σκηνοθέτης. Ἐνα στίγμα μαῦρο, ἕνα καπέλο στό ὄριο ἀνάμεσα στό θεατή καί τή σκηνή καί οἱ ἠθοποιοὶ ἀκίνητοι νά μαστορεῖοῦν ΧΩΡΟ χειρονομίες – ἀντικείμενα, μικρά καί μεγάλα δῆματα – ἀτέλειωτοι τόποι, δάκρυα καί χαμόγελα – ΤΟ ΣΩΜΑ ΟΛΟ ΤΟΥ ΘΕΑΜΑΤΟΣ.

Γ Ὁ θεατής

Μπορεῖ κανεὶς νά ἐπιλέξει σέ μιά στιγμή νά περάσει τό ὑπόλοιπο τοῦ βίου του μέσα σ' ἕνα θέατρο; Κάπου σ' αὐτό τό δῖλημα μπαίνει ὁ θεατής τοῦ *Πολυμπέκετ*. Ἄν δέν ἀντισταθεῖ καί ἀφομοιωθεῖ μέ τούς ρυθμούς τῆς φωνῆς καί τοῦ θεάματος τότε θά ἐπέμβει καί τό δρώμενο δέν θά τελειώσει ποτέ. Τό θέατρο θά γίνε ἀλήθεια. Ἄν ἀφεθεῖ ἔρμαιο τῆς λαμπαρίας του θά ἐπέλθει ὁ κορεσμός καί θά ἀναχωρήσει μὴ ξέροντας ποτέ ἂν ἀπὸ τήν ἄλλη μεριά τῆς ἐξόδου τελειώσει τό θέαμα. Σ' αὐτό τό ἐπικίνδυνο ὄριο κινεῖται τό *Πολυμπέκετ*. Τίποτε δέν ἐξασφαλίζει στό θεατή τήν ἐξοδο ἀφοῦ ἡ ἐξοδος εἶναι μέσα στά δρώμενα καί ὁδηγεῖ πάλι πρὸς τό θέατρο. Ὅμως, ὄλοι ξέρουμε ὅτι ἡ ἐξοδος μας ἀπὸ τό θέατρο εἶναι ἐξασφαλισμένη. Κι αὐτό δέν τό ὀφείλομε στήν εὐσπλαχνία τῆς Ρ. Π. ἡ ὁποία μᾶς βγάζει ἀπὸ τό δῖλημα μέ ἕνα «καληνύχτα». Τό ὀφείλομε στό ὅτι ὁσοδήποτε καί ἂν τήν μιλάει αὐτή τήν ἐπιθυμία του τό θέατρο, δέν θά ἐξουδετερώσει ποτέ τό ἄλλοθι του, γιατί αὐτό θά σημαίνει τήν αὐτοχειρία του. Τό θέατρο θά μένει πάντα θέατρο, εἴτε ἡ ψευδαίσθηση εἶναι ἀπὸ αὐτή εἴτε ἀπὸ τήν ἄλλη μεριά τῆς ἐξόδου.

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ

HENRY JAMES

- Οί Εύρωπαίοι
- Ντίζυ Μίλλερ
- Τά χαρτιά του "Ασπερν"

D.H. LAWRENCE

Ή άλεπού

ΓΕΒΓΚΕΝΙ ΖΑΜΙΑΤΙΝ

Ήμεις

PIERRE LOUÏS

Ή γυναίκα καί τό νευρόσπαστο

ANDRÉ MALRAUX

Οί κατακτητές

E.M. FORSTER

Ταξίδι στήν Ίνδία

JACK LONDON

Γραφείο Δολοφονιών ΕΠΕ

JACK KEROUAC

- Στό δρόμο
- Μοναχικός ταξιδιώτης
- Οί ύποχθόνιοι

IBAN ΤΟΥΡΓΚΕΝΙΕΦ

Ρούντιν

FLANNERY O'CONNOR

Καί βιασταί άρπάζουσιν αύτήν...

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

ΠΟΙΗΣΗ

ΚΙΝΕΖΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ

FRANÇOIS VILLON

Οί μπαλάντες κι άλλα ποιήματα

CHARLES BAUDELAIRE

Είκοσιοχτώ ποιήματα

PAUL VALÉRY

Τό παραθαλάσσιο Νεκροταφείο
Ή Νεαρή Μοίρα

FRANCIS PONGE

Ή φωνή τών πραγμάτων

ΤΡΟΥΒΑΔΟΥΡΟΙ

Οί Προβηγκιανοί ποιητές
καί τραγουδιστές του Μεσαίωνα

EDGAR ALAN POE

Ποίηση καί φαντασία

WILLIAM BUTLER YEATS

Ποιήματα καί άλλα

εκδόσεις
πλέθρον

Ἑπτὰ σόλια

μέ ἀφορμή τήν Ἱστορία τοῦ Γ. Γιατρομανωλάκη

τοῦ Δ. Ν. Μαρωνίτη

Στήν Ἑρφύλη

1

Τίς ἐπόμενες προτάσεις τίς ὑπαγορεύει ἓνα πρόσφατα δημοσιευμένο πεζογράφημα, πού ἤλθε νά προστεθεῖ σέ κάποια ἄλλα συγγενικά του καί σπάνια. Πρόκειται γιά τό τελευταῖο μυθιστόρημα τοῦ Γιατρομανωλάκη μέ τόν οὐδέτερο τίτλο «Ἱστορία». Φοδᾶμαι πώς καί τό βιβλίον αὐτό, ἀκριδῶς ἐπειδή σπάζει τό φράγμα τῆς πεζογραφικῆς καί βιβλιοκριτικῆς μας μετριότητος, κινδυνεύει νά ὑποστῆ τίς συνέπειές της: ἢ νά βουλιάξει μέσα στόν πολτό της ἢ νά ἐξοριστεῖ ὡς ἀριστούργημα.

Τό πρόβλημα ὅμως πού θέτουν βιβλία αὐτῆς τῆς στάθμης ἀσφαλῶς δέν εἶναι ἡ χαρακτηριστική ἔνταξή τους στά κορυφαία ἔργα τῆς νεοελληνικῆς πεζογραφίας. Τέτοιες προκρίσεις πρόχειρες δημιουργοῦν μόνο παραισθήσεις σέ συγγραφεῖς καί ἀναγνώστες, καί ἐπιδεινώνουν τή γενικότερη πνευματική σύγχυση.

Τό θέμα πιστεύω εἶναι ἄλλο. Ἄν ὄντως κάποια πεζογραφήματα, ὅπως ἡ «Ἱστορία», ξεπερνοῦν τό μέσο ὄρο, πρῖν ἀπό ὅλα ἐνδιαφέρει νά μάθουμε τί τά ξεχωρίζει ἀπό τό μέτριο σωρό, τά συναδελφώνει μεταξύ τους καί τά προορίζει, ἀργότερα ἴσως, νά γίνουν διώσιμα ἔργα τοῦ νεοελληνικοῦ πεζοῦ λόγου. Ἡ ἀνάγνωση, λοιπόν, ὀφείλει νά δείξει σέ ποιό βαθμό καί μέ τί τρόπον τά λίγα αὐτά πεζογραφήματα ἐλέγχουν ἔμπρακτα, καί μέσα στό λογοτεχνικό παρόν, τίς παγίδες καί τίς συμβάσεις τῆς πεζογραφικῆς μετριότητος πού τά ἀπειλεῖ. Σ' αὐτόν τό στόχο σκοπεύουν πάντως τά δικά μου σόλια, τά ὁποῖα προϋποθέτουν τή γνώση τοῦ βιβλίου πού σχολιάζουν, δέν ἔχουν ἐπομένως περιεχόμενο καί νόημα βιβλιοφιλικῆς σύστασης.

2

Ἡ «Ἱστορία» γραμματικά μορφώνεται, ἀπό τήν πρώτη ὡς τήν τελευταία της λέξη, σέ τριτοπρόσωπη ἀφήγηση. Παραιτεῖται δηλαδή τόσο ἀπό τόν πρωτο-

πρόσωπο λόγο τοῦ συγγραφέα ὅσο καί ἀπό τό δραματικό διάλογο καί μονόλογο τῶν ἀφηγηματικῶν προσώπων. Προφανῶς πρόκειται γιά σκόπιμη γραμματική ἐπιλογή, μέ τήν ὁποία τίθεται, πιστεύω, τό κρίσιμο πρόβλημα ὡς πρὸς τήν καταγωγική φύση καί τούς διακριτικούς χαρακτήρες τοῦ ἀφηγηματικοῦ λόγου ἀέναντι σέ ἄλλα λογοτεχνικά εἶδη.

Γιατί εἶναι γνωστό ὅτι ὁ γενετικός γραμματικός τύπος τῆς διήγησης ὑπῆρξε τό τρίτο πρόσωπο. Πρωτοπρόσωπος λόγος, παραστατικός διάλογος καί ἐνδοσκοπικός μονόλογος, ὅταν εἰσέβαλαν κάποτε, καί πολύ νωρίς, στήν κοίτη τῆς παραδοσιακῆς ἀφήγησης (τά ὁμηρικά ἔπη μαρτυροῦν ἤδη τήν ἡλικία αὐτῆς τῆς εἰσβολῆς) ἀλλοίωσαν κάπου τή φύση της καί προοικονόμησαν ἄλλα λογοτεχνικά εἶδη: τή λυρική λ.χ. ποίηση καί προπαντός τό δράμα. Ἡ «Ἱστορία» λοιπόν προγραμματικά παρακάμπτει τίς ἐνδιάμεσες αὐτές ἐπιμειξίες, πού ἐγίναν στό μεταξύ κοινόχρηστες, καί ἀσκητικά ἀναζητεῖ πρωταρχικές γραμματικές ἐντολές τοῦ διηγηματικοῦ λόγου.

Τό πράγμα δέν θά εἶχε ιδιαίτερη σημασία (θά μπορούσε μάλιστα νά θεωρηθεῖ σημάδι πεζογραφικοῦ συντηρητισμοῦ), ἂν ἡ ἀποκλειστική ἐπιλογή τοῦ τρίτου προσώπου δέν ἀπέβλεπε καί στή συγκεκριμένη λογοτεχνική καί ἰδεολογική τιμῆ τοῦ γραμματικοῦ αὐτοῦ τύπου.

Ὁ πρῶτος, ὅσο βλέπω, πού ἔθεσε συστηματικά τό σχετικό πρόβλημα, ὑπογραμμίζοντας καί συστήνοντας τή δραματική οὐδετερότητα τῆς τριτοπρόσωπης διήγησης, εἶναι ὁ Πλάτων, ὁ ὁποῖος ἐντούτοις κατακύρωσε, ἂν δέν ἴδρυσε, τό φιλοσοφικό διάλογο καί τή διαλεκτική.

Συγκεκριμένα στήν πλατωνική «Πολιτεία», ὅπου διεξοδικά κρίνεται ὁ πολιτικός ρόλος τῆς ποίησης

(καί τῆς τέχνης γενικότερα), διακρίνεται ἡ «διήγησις» ἀπὸ τὴν «μίμησιν» (τῆ δραματικῆ δηλαδὴ παραμόρφωση τοῦ ἀφηγηματικοῦ λόγου ἀπὸ τὸ διάλογο καὶ τὸ μονόλογο). Γιὰ νὰ ὑπηρετήσῃ μάλιστα τὸ δικό του πρόγραμμα ὁ Πλάτων, ἀπορρίπτει στὴ λογοτεχνία καὶ ἐξορίζει ἀπὸ τὴν Πολιτεία του τὸ μιμητικὸ λόγο (γιατὶ τὸν θεωρεῖ κατεξοχὴν παθολογικὸ καὶ παθογόνον), ἐνῶ προκρίνει τὴν τριτοπρόσωπὴ διήγησιν ὡς νηφαλιότερο μεσολαβητὴ ἀνάμεσα στὶς αἰσθήσεις καὶ τὸ νοῦ τοῦ ἀναγνώστη.

Ἡ πλατωνικὴ, λοιπόν, ἀπόφαση, πού ὁ ἀπόηχος τῆς φτάνει ὡς τὸν Μπρέχτ, μεταφράζει τὴ γραμματικὴ ἐπιλογή τοῦ τρίτου προσώπου σὲ λογοτεχνικὴ καὶ ἰδεολογικὸ πρότυπο ἐνόψει ἐνὸς συγκεκριμένου παιδευτικοῦ καὶ πολιτικοῦ στόχου. Ἡ «Ἱστορία» τοῦ Γιατρομανωλάκη, πεζογράφημα σαφέστατα πολιτικὸ, ἐφαρμόζει μὲ τὸν τρόπο τῆς τῆν πλατωνικῆ αὐτῆ σύστασης.

3

Ὁ τίτλος «Ἱστορία» παραπέμπει καὶ στὶς δύο σημασίες τῆς λέξης, ὅπου διήγησις καὶ ἱστορικὴ ἐκθεση βρισκονται σὲ σχέση ταυτότητας. Ἡ ἱστορικὴ δηλαδὴ γνῶσις παράγεται μέσα ἀπὸ τὴν ἀφήγησίν της, εἶναι ἐπομένως τὸ ἔργο τῆς ἀφηγηματικῆς γραφῆς καὶ ὄχι τὸ δοσμένο ἀπὸ πρὶν περιεχόμενό της.

Στὸ κεφάλαιο αὐτὸ ὁμολογημένο δάσκαλό του ἔχει ὁ Γιατρομανωλάκης τὸν Ἡρόδοτο. Ἀπὸ αὐτὸν δανείζεται καὶ τὸν τίτλο τῆς πεζογραφικῆς του ἄσκησης, ὅπως τὸ δηλώνει ἡ ἠεροδοτεία προμετωπίδα τοῦ βιβλίου: «ὄψις τε ἐμῆ καὶ γνῶμη καὶ ἱστορίη». Ἡ προγραμματικὴ αὐτὴ πρότασις τοῦ Ἡροδότου δὲν ἀποκρυπτογραφεῖται εὐκόλα, κυρίως γιατί ἡ παράταξι τῶν τριῶν ὄρων τῆς κρύβει τὴν ἐσωτερικὴ τους σχέση. Πρόκειται πάντως γιὰ τριβάθμη κλίμακα μὲ τελευταῖο καὶ τελικὸ ἀναβαθμὸ τὴν «ἱστορίη». Τὸ νόημα τῆς φράσης εἶναι περίπου τὸ ἑξῆς: ὅ,τι εἶδα μὲ τὰ μάτια μου καὶ στοχάστηκα μὲ τὸ νοῦ μου, αὐτὸ ἱστορῶ. Τί συνεπάγεται ὅμως αὐτὴ ἡ διηγηματικὴ σκόπευσις πού ἰδρύει τὴν ἀρχαιοελληνικὴ ἱστορία.

Προϋποθέτει ἕναν κύκλο αἰσθησιακὸ – τὴν ἐμπειρία τῆς αὐτοψίας. Ὑποθέτει τὴ δοκιμασία τοῦ νοῦ – τὸν ἔλεγχο δηλαδὴ καὶ τὴν ὁργάνωσι τῆς αἰσθησιακῆς πείρας. Ἀλλὰ σκοπεύει στὴν ἔγκυρση διήγησις – στὴ σύνθεσι δηλαδὴ μιᾶς ἱστορίας. Μοιράζει ἐπομένως ὁ Ἡρόδοτος τὸ ἱστορικὸ του πρόγραμμα σὲ τρία στάδια, ἀπὸ τὰ ὅποια τὰ δύο πρῶτα ἀναφέρονται στὴ συγγραφικὴ μέθοδο (στὸ ὑποκείμενο δηλαδὴ τῆς γραφῆς), ἐνῶ τὸ τρίτο ὀρίζει τὸ συγγραφικὸ ἀντικείμενο (τὸ παράγωγο δηλαδὴ ἔργο).

Ἐχω τὴν αἰσθησις ὅτι ὁ Γιατρομανωλάκης ἀνέβηκε τὴν ἠεροδοτεία αὐτὴ κλίμακα μὲ τὸ σεβασμὸ μαθητῆ πού ἀνακάλυψε τὸ μεγάλο δάσκαλο καὶ μαθητεύσε κοντὰ του. Γιατὶ καὶ ἡ δική του «Ἱστορία» προϋποθέτει συγκεκριμένους καὶ προσωπικὲς αἰσθησιακὲς ἐμπειρίες, πού ὁ συγγραφικὸς νοῦς τὶς ζύγισε καὶ τὶς ὁργάνωσε σὲ κύκλους ἐπάλληλους μὲ εὐδιάκριτο ἀνθρωπογεωγραφικὸ καὶ ἱστορικὸ κέντρο καὶ αὐξομειούμενη ἀκτίνα. Τόσο ὅμως ἡ ἐργήγορσι τῶν αἰσθήσεων ὅσο καὶ ἡ δοκιμασία τοῦ νοῦ πέρασαν ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο τοῦ συγγραφέα στὸ ἀντικείμενο τῆς διηγηματικῆς γραφῆς, ἡ ὁποία τὶς ἐξάντησε καὶ θεματικὰ ἐντέλει τὶς μὴδένισε. Ἔτσι τὸ φυσικὸ πρόσωπο τοῦ συγγραφέα ἀλλὰ καὶ ὅλος ὁ αἰσθησιακὸς καὶ λογικὸς του μόχθος ἀπορροφήθηκαν ἀπὸ τὸ ἀφηγημα-

τικὸ ἔργο. Ὅ,τι ἀπόμεινε ἀπὸ τὶς προϋποθέσεις καὶ ὑποθέσεις τῆς γραφῆς εἶναι μιὰ ἰδεατὴ ἀφηγηματικὴ φωνή, πού δέχτηκε νὰ γίνῃ ἀπλὸς μεσολαβητὴς τῆς ἰδίας τῆς διήγησις, γιὰ νὰ τὴν καταστήσῃ ἱστορία. Ἀποτελεσμα: ἕνας ἀφηγηματικὸς λόγος αὐτοπαθῆς, εἰρωνικὸς καὶ οὐδέτερος, ἀφοῦ δὲν ἐπιβαρύνεται καθόλου ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ συγγραφέα καί, ἐνῶ προσφέρεται γιὰ ἀνάγνωσι, δὲν ἀνήκει στὸν ἀναγνώστη.

Τὸ ἀφηγηματικὸ αὐτὸ παράδειγμα προφανῶς βρῖσκεται σιτοῦς ἀντίποδες τῆς σύγχρονης μυθιστορηματικῆς καὶ διηγηματογραφικῆς μανιέρας, πού θεματοποιεῖ, στὸ ἔπακρο τὶς ὠδίνες τοῦ γραφιά καὶ τὴ γενεαλογία τῆς γραφῆς, παράγοντας πεζογραφήματα κατὰ βάση αὐτοβιογραφικὰ ἢ καὶ ἐξομολογητικὰ, τὰ ὅποια στὰ χέρια τῶν μετρίων γίνονται αὐτόχρημα αἰσθηματικὰ καὶ σπαραξικάρδια.

4

Μιὰ διήγησις ὅμως προγραμματικὰ ἀδραματοποιήτη, τόσο ἀπὸ γραμματικὴ ὅσο καὶ ἀπὸ γενεαλογικὴ ἀποψη, κινδυνεύει νὰ μείνῃ ἰσόπεδη, ἂν δὲν ἀναπληρώσῃ τὴν ἐξωτερικὴ τεχνικὴ τοῦ ἀφηγηματικοῦ συρμοῦ μὲ μιὰ ἄλλη, ὑποκείμενη καὶ καθύστερη, ἀριότητα τοῦ διηγηματικοῦ λόγου. Ἀπὸ αὐτὲς ἐξἄλλου τὶς εὐρηματικὲς ἀρθρώσεις, πού ὁργανώνουν σὲ σῶμα τὴ διήγησις, ἐξαρτᾶται κάθε φορὰ καὶ ὁ πειραματικὸς ἢ νωτερικὸς χαρακτήρας τῆς πεζογραφικῆς δοκιμῆς – τὰ ἄλλα ἀποτελοῦν μᾶλλον πρόχειρη καὶ ἐπίπλαστη ἀντιγραφή.

Θὰ ἐπιμείνω πρῶτα σὲ τέτοιες λανθάνουσες λεπτομέρειες τῆς ἀφηγηματικῆς στρατηγικῆς τοῦ Γιατρομανωλάκη, μολονότι ἐνδέχεται νὰ φανῶ ἔτσι σχολαστικός.

Ἡ παραίτησις τῆς «Ἱστορίας» ἀπὸ τὴ δραματικὴ, ὅπως εἶπα, σκηνοθεσία τοῦ μονολόγου καὶ τοῦ διαλόγου, καθόλου δὲν σημαίνει ὅτι λείπουν ἐδῶ κάθε λογῆς σήματα γιὰ τὴν παραγωγή τοῦ λόγου, εἴτε ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ συγγραφέα-ἀφηγητῆ εἴτε ἀπὸ τὴ μεριὰ τῶν ἀφηγηματικῶν προσώπων. Μόνον πού τὰ σημάδια αὐτὰ δὲν προβάλλονται στὴν ἐπιφάνεια τῆς διήγησις, διασπώντας τὴ συνοχή της, ἀλλὰ ὑποβάλλονται, καθορίζοντας ἀπὸ μέσα τὸν κυματισμὸ τῆς.

Ἔτσι λ.χ. ὁ συγγραφέας-ἀφηγητῆς σὲ καίρια σημεία τῆς διήγησις ἀναφέρεται διακριτικὰ στὶς πηγές τοῦ δικοῦ του λόγου μὲ ἀπρόσωπα κατὰ κανὸνα ρήματα τοῦ τύπου «λέγεται» καὶ «συνέβη». Ἀπὸ αὐτὰ ἐξαρτᾶ μακρὲς ἀφηγηματικὲς προτάσεις μὲ τοὺς συνδέσμους «ὅτι» καὶ «νὰ», πού συσπειρώνουν καὶ ἀναμορφώνουν σὲ πλάγιον λόγο τὸ ὑποκείμενο πληροφορικὸ ὕλικὸ ἢ μιὰ πρωτοβάθμια προφορικὴ διήγησις, πού μένει ὅμως ἔξω ἀπὸ τὸ πλαίσιο τοῦ ἀφηγηματος – πραγματικὴ ἢ πλασματικὴ, δὲν ἔχει σημασία.

Σ' αὐτὰ ἐξἄλλου τὰ κρίσιμα ἀρθρωτικὰ σημεία δοκιμάζεται καὶ ἡ ἀφηγηματικὴ μαστοριά τῆς «Ἱστορίας». Γιατὶ οἱ εἰδικὲς δυσκολίες τῆς πλάγιας ἐκφοράς (νοηματικὲς, γλωσσικὲς καὶ ρυθμικὲς) ὑπερβάλλονται μόνον ἀπὸ τεχνίτες ἐπίμονους καὶ ἱκανοὺς. Ὁ ὑποψιασμένος ἀναγνώστης δὲν ἔχει παρὰ νὰ δοκιμάσῃ μόνος του τὴν ἀφηγηματικὴ αὐτὴ πλαγιοδρομία, γιὰ νὰ διαπιστώσῃ τὴν ἐκφραστικὴν του ἀμνησιν καὶ ἀδεξιότητα. Καὶ δὲν εἶναι ἀσφαλῶς τυχαῖο ὅτι τὸ ριψοκίνδυνο αὐτὸν συντακτικὸν τρόπον (πού τὸν προτιμοῦν ἐντούτοις τὰ παιδιὰ ἢ οἱ ἀγράμματοι καὶ πού τὸν ἀνέδειξε, καλλιεργώντας τον, σὲ διηγηματικὸν κα-

Δ. Ν. Μαρωνίτης

νόνα ο Ἡρόδοτος) οἱ μέτριοι πεζογράφοι ἀπό ἔνστικτο τὸν ἀποφεύγουν.

Τί γίνεται ὁμως μέ τήν παραγωγή τοῦ διαλόγου καί τοῦ μονολόγου τῶν ἀφηγηματικῶν προσώπων, τρόποι πού προγραμματικά, ὅπως εἶπα, καταργοῦνται στήν ἐπιφάνεια τῆς διήγησης; Γιατί βέβαια καί τὰ πρόσωπα τῆς «Ἱστορίας» διαλέγονται μεταξῦ τους, ἐνῶ μέ τό νοῦ τους συχνά πυκνά ἀπογειώνονται ἀπό τόν πληροφοριακό διάδρομο τῆς διήγησης, μονολογώντας.

Υπάρχουν, ὅπως τό διδάσκουν καί τὰ σχολικά Συντακτικά, δύο βασικοί τρόποι (μέ τή δυνατότητα καί τῆς ἀνάμειξής τους), γιά νά δηλωθεῖ μέσα σ' ἕνα ἀφήγημα ἡ διαλογική ἐπικοινωνία ἢ ἡ μονόλογη ἀπόδραση.

Σύμφωνα μέ τόν πιό συνηθισμένο καί κοινόχρηστο, ἡ διήγηση προσώρου ἀναστέλλεται, γιά νά σκηνοθετήσουν τὰ ἀφηγηματικά πρόσωπα τό διάλόγο τους ἢ νά ἐπιδοθοῦν στίς ἀτομικές τους σκέψεις, κερδίζοντας ἔτσι μιά πλασματική αὐτονομία.

Στήν σπανιότερη ὁμως δεύτερη περίπτωση ὁ διηγηματικός λόγος συνεπαίρνει μέσα στήν κοίτη του τόσο τόν ἐξωτερικό διάλογο ὅσο καί τόν ἐσωτερικό μονόλογο, καί τούς μεταμορφώνει σέ πλάγια διήγηση δευτέρου καί τρίτου ἐπιπέδου. Ἡ ἀσφαλῶς δυσκολότερη αὐτή ἐπιλογή συνεπάγεται πολλά γιά τή μορφή καί τήν ἀρθρωση τῆς ἀφήγησης καί προπαντός γιά τό ἦθος τῆς. Σημειώνω τίς ἐμφανέστερες συνέπειες:

(α) Μέ ὑποταγμένο καί πλαγιασμένο τό διάλογο καί τό μονόλογο στό σώμα τῆς διήγησης, ἐξασφαλίζεται καταρχήν ἡ ἠρεμία τῆς διηγηματικῆς ἐπιφάνειας, ἐνῶ ταυτόχρονα δηλώνεται ἡ ἐπικυριαρχία τῆς ἀφήγησης στό σύνολο τῆς ὕλης τῆς. Πρόκειται γιά ἕνα εἶδος ὀργανωτικῆς δικαιοσύνης, ἡ ὁποία οἰκονομεῖ μέ ἐξωτερική τουλάχιστον ἰσότητα ἄρα τὰ μέρη τῆς διήγησης.

Μέ τό διακανονισμό αὐτόν ὅσα μόρια παρουσιάζουν ἀπό τή φύση τους μεγαλύτερη κινητικότητα καί ἰδιόρρυθμη δομή (καί τέτοια εἶναι ὁ διάλογος καί ὁ μονόλογος), ἀφοῦ τούς ἀπαγορεύεται νά διαρρηξοῦν τό διηγηματικό φλοιό, πρέπει νά ἑρῶν ὑποδοχῆς στό ἐσωτερικό πιά τοῦ ἀφηγηματικοῦ λόγου, σχηματίζοντας ἐσοχές, ὄχι ἐξοχές. Ἀποτέλεσμα: ἡ ροή τῆς διήγησης δέν ἐπηρεάζεται ἀπό τεχνητά φράγματα, ἀλλά ὁ κυματισμός τῆς ποικίλλει, ἀνάλογα μέ τό βάθος κάθε φορά τοῦ ἀφηγηματικοῦ πυθμένα καί τό πλάτος τῆς ἀφηγηματικῆς κοίτης.

(β) Ἡ παραίτηση ἐξἄλλου ἀπό τόν εὐθύ διάλογο καί μονόλογο ἀπαλλάσσει τή διήγηση ἀπό τό βάρος τῆς ἠθογραφικῆς ἀναπαράστασης τῶν ἀφηγηματικῶν προσώπων. Γιατί εἶναι γνωστό ὅτι ὁ αὐτόνομος διάλογος καί ὁ μετωπικός μονόλογος προβάλλουν τὰ πρόσωπα τῆς διήγησης πάνω σέ μιά ἄλλη ὀθόνη, ὅπου πρέπει νά μιλήσουν μιά δική τους γλώσσα, προκειμένου νά πείσουν τόν ἀναγνώστη γιά τήν ἐξ ἐπαφῆς φυσικότητα καί ἀληθοφάνειά τους.

Στήν περίπτωση ὁμως πού ὁ ἐξωτερικός διάλογος καί ὁ ἐσωτερικός μονόλογος πλαγιάζονται καί ὑποτάσσονται στό διηγηματικό κανόνα, τό ὑποθετικά πραγματικό περιεχόμενο ἑνός λόγου διατίθεται ἢ ἐπαναδιατίθεται στή δικαιοδοσία τοῦ ἀφηγητή, ὁ ὁποῖος τό ἀναμορφώνει, κυρίως μέ τή μέθοδο τῆς συστολῆς καί τῆς διαστολῆς, γιά νά ὑπηρετήσει γενικότερους ρυθμούς τῆς διήγησης. Ἐτσι τὰ ἀφηγηματικά πρόσωπα δέν προβάλλονται πιά μετωπικά, γιά νά ἠθογραφηθοῦν (τεχνική τῆς ἠθοποιίας), ἀλλά γυρίζουν πλάγια καί γίνονται εἰδῶλα μέσα στό κάτοπτρο τοῦ ἀφηγηματικοῦ λόγου (τεχνική τοῦ ἀντικατοπτρισμοῦ). Μέ τή στάση τους μάλιστα αὐτή εἰρωνεύονται

τή σύμβαση τοῦ νατουραλισμοῦ, δείχνοντας στόν ἀναγνώστη τήν ἀφηγηματική τους ταυτότητα.

(γ) Καί γενικότερα: Ἀπό τή στιγμή πού διάλογος καί μονόλογος πλαγιάζονται καί ἀκουμποῦν στόν κορμό τῆς διήγησης, ἀποβάλλουν ἀκόμη καί τὰ ἐξωτερικά διακριτικά σημεῖα τῆς συντακτικῆς μορφῆς τους. Τό πέρασμα, λοιπόν, ἀπό τό λόγο τοῦ ἀφηγητή στό λόγο τῶν ἀφηγηματικῶν προσώπων γίνεται ἀδιάκοπο καί καθίσταται συντακτικά ἄδηλο. Ἐτσι τὰ στεγανά ἀνάμεσα στήν ἀφηγηματική πληροφορία καί τήν ἀφηγηματική προσωπογραφία καταργοῦνται, ἐξωτερικός καί ἐσωτερικός λόγος συνέχονται, καί ὁ πρῶτος παραίτη τόν δεύτερο ἀνάλογα μέ τόν παραγωγικό δυναμισμό του. Καί πιό πέρα: ἡ διήγηση σκοπεύει τώρα ἀνεμπόδιση στό μῦθο τῆς, καθώς ὁ διηγηματικός λόγος κινεῖται ἐλεύθερος στό δικό του χῶρο καί χρόνο. Ἐτσι ὁμως ἐπαναπροσδιορίζεται καί τό νόημα τοῦ πεζογραφικοῦ ρεαλισμοῦ.

5

Ἐο εἰδικός τρόπος μέ τόν ὁποῖο ὁ Γιατρομανωλάκης προκρίνει καί, στά βασικά του σημεῖα, ἐφαρμόζει τό προηγούμενο ἀφηγηματικό παράδειγμα, φαίνεται, νομίζω, καθαρά στήν ἀρχή τῆς «Ἱστορίας» του. Τήν παραθέτω:

«Ὅταν ὁ Ἐμμανουήλ Γεωργίου Ζερβός, πενήντα δύο ἐτῶν, πυροβολήθηκε χαμηλά στήν κοιλιά, ξημερώματα Τετάρτης 8 Ἀυγούστου 1982, ἄλλος μάρτυρας ἐκτός ἀπό τό φονιά δέν ὑπῆρχε. Ὁ Ζερβός, ὅπως παρατήρησε ὁ φονιάς, ἔδειξε μεγάλη ἔκπληξη, ἐπειδή λύθηκε ἀστραπιαία τό ζωνάρι του, ἀλλά κυρίως ἐπειδή ἔχασε κάθε φυσική στήριξη μέ τή γῆ. Ὁ νόμος τῆς βαρύτητας πού, καθώς ἔλεγε, κρατεῖ στή θέση τους τὰ πράγματα, τὰ ζῶα καί τούς ἀνθρώπους, καταλύθηκε, ἔτσι ὥστε δημιουργήθηκε ἀνάμεσα στό χῶμα καί στά γόνατα τοῦ πυροβολημένου ἕνα κενό πού ἴσως ἔφτανε τὰ δύο μέτρα, ἴσως ὁμως καί περισσότερα. Ὁ Ζερβός, μολονότι στήν ἀκμή τῆς ἡλικίας του, δέν πρόλαβε νά ἀπλώσει τὰ χέρια του καταγῆς νά προστατευθεῖ ἀπό τό πῆσμο. Τουναντίον, ἀφοῦ αἰωρήθηκε κάμποσο σέ μεγάλο ὕψος, δρόνηξε στόν χωματόδρομο τοῦ ἀμπελιοῦ, μέ τό κορμί στό χῶμα καί τό κεφάλι κρεμασμένο στά κλήματα.»

Στήν ἀφετηρία λοιπόν τῆς «Ἱστορίας» ἐπαληθεύεται ἤδη ἡ ἀποκλειστική χρήση τῆς τριτοπροσώπης διήγησης, μέ τήν ὁποία ἐπιδιώκεται καί ἐπιτυγχάνεται ἡ ἐπιφανειακή συνέχεια καί συνοχή τῆς. Κάτω ὁμως ἀπό τήν ἀρρηκτη διηγηματική ἐπιφάνεια ὁ ἀφηγηματικός λόγος ὄχι μόνο διαβαθμίζεται, ἀλλά καί ὑποδηλώνει: τή διαδικασία τῆς παραγωγῆς του· τή μέθοδο τῆς μεταφοράς του ἀπό τό ἕνα στό ἄλλο ἀφηγηματικό ὑποκείμενο· τόν τρόπο τέλος τῆς ἐσωτερικεύσῆς του, πού τόν ὀδηγεῖ καί στόν πόρο τῆς μυθοπλασίας του.

Ἡ διαδικασία τῆς παραγωγῆς ἀνιχνεύεται στήν πρώτη ἤδη περίοδο, ἡ ὁποία καί ἀναφέρεται στό πρόσωπο τοῦ ἀφηγητή. Περιέχει βασικές πληροφορίες πρῶτου ἐπιπέδου: τό θεματικό πυρῆνα δλου τοῦ μυθιστορημάτος (ἐναν πυροβολισμό φονικό χαμηλά στήν κοιλιά), τήν ἀκριβή χρονολόγηση (ὦρα, μέρα, μήνα, ἔτος), τήν ταυτότητα τοῦ θύματος (ὄνομα, πα-

τρώνυμο, επώνυμο, ηλικία), και τόν ανώνυμο ακόμη φωνιά (πού είναι κατά ρητή δήλωση και ὁ μοναδικός μαρτυρας τῆς φωνιῆς σκηνης).

Αὐτή ὁμως ἡ τελευταία πληροφοριακή πρόταση (πού συμπληρώνει και τὸ πρῶτο ἱστορικὸ «Ἱστορίας») μεταφέρει, δίχως καμιά ἀλλοίωση, ἐπισημάνει, τὸ νῆμα τῆς διήγησης ἀπὸ τὸν πληροφοριοδότη ἀφηγητὴ στό ἀφηγηματικὸ πρόσωπο τοῦ φωνιά. Γιατί ὁ,τι διαβάζουμε στὴ συνέχεια τοῦ παραθέματος παραπέμπει στὴ δική του μαρτυρία.

Ὁ μαρτυρικός μάλιστα αὐτὸς λόγος ἀρχίζει ὡς ἐξωτερικὴ παρατήρηση και συνεχίζεται ὡς ἐσωτερικὴ προσήλωση. Ἀκριδῶς στό πέρασμα ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸ στὸν ἐσωτερικὸ λόγο τοῦ φωνιά, ἐπιστρατεύεται ἕνας τρίτος, ἐπικουρικός λόγος, παρένθετος τῆ φορὰ αὐτῆ και ἀπρόσωπος. Πρόκειται για τὴ δίλεξη πρόταση «καθὼς λένε», ἡ ὁποία ἐρχεται νὰ ὑποστηρίξει μὲ τὸ συλλογικὸ τῆς κύρος τὰ ἐπόμενα.

Ἡ τελευταία περίοδος ἐπαναφέρει τὸ διηγηματικὸ λόγο, ὕστερα ἀπὸ τὸ μετωρισμὸ του στό δικό του ὑψηλὸ βάθος, ἐκ νέου στό ἐπίπεδο τῆς ἐξωτερικῆς παρατήρησης. Ἐτσι σχηματίζεται ὁ πρῶτος παραδειγματικός κύκλος τῆς διήγησης.

Ἐποσημειῶνω ὅτι, μὲ μιά μόνο ἐξαίρεση, ὅλες οἱ ἄλλες περιπέτειες τοῦ διηγηματικοῦ λόγου στὸν πρῶτο αὐτὸν κύκλο τῆς «Ἱστορίας» ἔχουν μεταγραφῆ. Γιατί οὔτε ἡ πληροφοριακὴ συνδρομὴ τοῦ ἀφηγητῆ οὔτε πολὺ περισσότερο ἡ ἐσωτερικὴ προσήλωση τοῦ φωνιά μποροῦν νὰ ἀκουστοῦν ὡς πρωτογενῆς προφορικός λόγος, ὁ ὁποῖος, ὅπως εἶναι γνωστός, θέτει σὲ λειτουργία αὐτόματη τὴν αἴσθηση τῆς ἀκοῆς. Μόνον ὁ παρένθετος, ἐπικουρικός, ἀπρόσωπος και συλλογικός λόγος, πού ὑπόκειται στὴν πρόταση «καθὼς λένε» ἀναφέρεται στὴν προφορικὴ πηγὴ τῆς διήγησης.

Ἐτσι ἤδη στὴν ἀρχὴ τῆς «Ἱστορίας» συνδηλώνεται και μιά ἄλλη βαθύτερη τώρα διαδικασία παραγωγῆς τοῦ διηγηματικοῦ λόγου. Ἐννοῶ τὴν τροπὴ του σὲ ἀφηγηματικὴ γραφὴ, ἡ ὁποία ἔχει πρόγονό της τὴν προφορικὴ διήγηση ἀλλὰ ἀπόγονό της τὴν ἀνάγνωση. Μὲ τὴν ἀνάγνωση ἡ ἀφηγηματικὴ γραφὴ παράγει βέβαια ἕνα δευτερογενῆ ἀκροαματικὸ λόγο, ὁ ὁποῖος ὁμως εἶναι μεταπραγματικός, ἀφοῦ ἀποτελεῖ μετάφραση τῆς ἴδιας τῆς γραφῆς.

Αὐτὴ ἐξἄλλου ἡ μεταγραφὴ τῆς προφορικῆς σὲ γραπτὴ διήγηση δέν μᾶς ἀφήνει νὰ ὑποπτευθοῦμε ἀμέσως ὅτι στὴν ἀρχὴ τῆς «Ἱστορίας» ὁ λόγος μεταφέρεται λαθραῖα ἀπὸ τὸν ἀφηγητὴ στό φωνιά. Ἡ ὑπόθεση ὡστόσο αὐτὴ ἐπαληθεύεται ἀπὸ τὴν ἐπαναφορὰ τοῦ ἴδιου θέματος στὴν τρίτῃ ἐνότητα τοῦ διβλίου (σ. 152-53). Παραθέτω τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα:

«Ὅλα τὰ γεγονότα, ὡστόσο, ἀπὸ τὸ 1914 ὡς τὴ στιγμή τοῦ φόνου, και ἀντὰ πού ἀφοροῦσαν τὸ Δίκαιο προσωπικά και ὅσα εἶχαν σχέση μὲ τὴν πολιτεία, τὶς ἐκλογές, τὰ κινήματα τῶν στρατηγῶν, τὶς ἀνατιμήσεις τῶν προϊόντων και τὶς ἐθνικὲς συμφορές ἀναφέρονταν και χρωματίζονταν μὲ τοὺς ὄρους τῆς θεικῆς και τῆς ἀνθρώπινης δικαιοσύνης. Ὁ Δίκαιος δηλαδὴ δέν ἔπαυε νὰ ὑποστηρίζει οὔτε στιγμή πὼς ἡ ἐννοια τῆς θεικῆς δικαιοσύνης ὑφίσταται μόνο σὲ συνάρτηση μὲ τὴν ἀνθρώπινη δικαιοσύνη, ἔτσι πού ἡ πρώτη δέν ὑπάρχει χωρὶς τὴ δεύτερη. Συνέπεια τούτου τοῦ ἀπλοῦ συλλογισμοῦ εἶναι πὼς τὸ ἀνθρώπινο δίκαιο ὄχι μόνο εἶναι σημαντικότερο ἀπὸ τὸ θεῖο ἀλλὰ οὐσιαστικά κάθε δίκαιη πράξη τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἀπολύτως

θεικὴ. Τὰ πράγματα, ὁμως, φάνηκαν νὰ περιπλέκονται ὅταν ὁ Γρηγόρης παρατήρησε πὼς δέν εἶναι πάντοτε εὐκόλο νὰ διακρίνουμε πότε μιά ἀνθρώπινη πράξη εἶναι δίκαιη και πότε ὄχι, ἀλλὰ ὁ πατέρας του γέλασε και τοῦ ἀπάντησε πὼς αὐτὸ εἶναι τὸ εὐκολότερο πράγμα τοῦ κόσμου. Ὅταν, λόγου χάρη, διαπράξει κάποιος φόνου και τὸ θῦμα ὄχι μόνο δέν πέφτει κάτω στό χῶμα νὰ τσακιστεῖ ἀλλὰ ἀντιθέτως σηκώνεται ψηλά και ἀφοῦ νικήσει τὸν νόμο τῆς βαρῦτητας μετωρίζεται κάμποση ὥρα, τότε ὁ φόνος εἶναι ἀπολύτως δίκαιος και μπορεί νὰ χαρακτηριστεῖ πράξη θεικῆς δικαιοσύνης. Καὶ ἔφερε ὡς παράδειγμα τὸν Ζερβὸ πού ἀναλήφθηκε πάνω ἀπὸ τὸ ἀμπέλι και ἔμεινε στὸν ἀέρα δέκα λεπτά πρὶν πέσει και σπάσει τὰ κλήματα. Ἀναφερόμενος ὁμως σὲ συνηθισμένα περιστατικά διαπραγμένων φόνων εἶτε ἀπὸ ἰδιώτες εἶτε ἀπὸ τὴν ἐξουσία, τὴ χωροφυλακὴ δηλαδὴ, τὸν στρατὸ ἢ μὲ τὶς ἐκτελέσεις κρατουμένων, ὁ Δίκαιος τόνισε πὼς τὶς περισσότερες φορὲς, ἂν ὄχι πάντοτε, οἱ φόνου αὐτοὶ εἶναι ἄδικοι ἐπειδὴ τὰ θύματα πέφτουν στό χῶμα βαριά και ἀπότομα, χωρὶς νὰ μετωριστοῦν προηγουμένως.»

Τὸ δεύτερο αὐτὸ παράθεμα ἀποτελεῖ τυπικὸ παράδειγμα διήγησης, πού ἔχει ἀποροφήσει μὲ τὴ μέθοδο τοῦ πλαγιασμοῦ ἕναν εὐθύ διάλογο. Ἡ ἀντιβολὴ του ἐξἄλλου μὲ τὸ πρῶτο παράθεμα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς «Ἱστορίας» ἐπιβάλλει, ἀναδρομικὰ ἔστω, νὰ δεχτοῦμε:

«Ὅτι και ἐκεῖ ὁ ἐξωτερικός και ὁ ἐσωτερικός λόγος ἀνήκει στό φωνιά Δίκαιο, ὄχι στὸν ἀφηγητὴ.

Ὅτι και ἐκεῖ ὑπόκειται, ἀδιόρατα ἐξαρτημένος ἀπὸ τὴ μαρτυρία τοῦ Δικαίου, ἕνας δυνάμει μονόλογος, ὁ ὁποῖος ἐδῶ ἐνεργοποιεῖται σὲ πλάγιο διάλογο.

Τέλος ἡ σύγκριση τῶν δύο ὁμόθεμων παραθεμάτων μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ξεκαθαρίσουμε τί σημαίνει στὴν προκειμένη περίπτωση μῦθος και μυθοπλασία, ὡς πέρας μάλιστα τῆς ἀφηγηματικῆς διαδρομῆς.

6

Ἡ «Ἱστορία» τοῦ Γιατρομανωλάκη δέν ἐπικαλεῖται, ἀποσπασματικά ἔστω, ἕνα μυθικὸ σύστημα ἀρχαιοελληνικῆς ἢ δυτικοευρωπαϊκῆς καταγωγῆς. Λόγου χάρη κάποιον ἀπὸ τοὺς κοσμογονικούς, θεογονικούς και ἥρωικούς μυθικούς κύκλους, πού τροφοδότησαν, μὲ τὴν ὑπόθεση και τὸ ἦθος τους τὸ γεωμετρικὸ ἔπος, λιγότερο τὴν ἀρχαϊκὴ ποίηση και ἀποκλειστικά σχεδὸν τὴν ἀρχαία τραγωδία.

Στὴν «Ἱστορία» ὡστόσο μπορούμε, νομίζω, νὰ μιλήσουμε για νεοελληνικῆς καταγωγῆς μυθικὰ σπέρματα, τὰ ὁποῖα παραλαμβάνει καθ' ὁδὸν ἡ διήγηση και μὲ τὴν πρόδοδό της ὀρίζει κάποιες μυθικὲς μητρες, ἀπὸ ὅπου και ἀπορρέει ὁ δικὸς της μῦθος. Ὁ μῦθος αὐτὸς δέν ταυτίζεται μὲ τὴν πραγματολογικὴ πλοκὴ τῆς «Ἱστορίας»· παράγεται ὁμως πλάι σ' αὐτὴν και τελικά τὴν περιβάλλει και τὴν ἐρμηνεύει.

Τὰ μυθικὰ αὐτὰ σπέρματα, παρὰ τὴν ποικιλία τῆς καταγωγῆς και τῆς ἀναφορᾶς τους, ἔχουν κάποια κοινὰ χαρακτηριστικά μεταξὺ τους: Συγκροτοῦν βιωμένη και βιωματικὴ παράδοση, πού διαπερνᾶ ὁλόκληρο τὸν γενεαλογικὸ κλάδο στὸν ὁποῖο ἀνήκει ὁ φωνιάς Δίκαιος. Δέν ἀναστελλοῦν τὴ διηγηματικὴ λογιαν, ἀλλὰ τὴν προάγουν και τὴν ἐσωτερικεύουν· ἀπὸ τυπικὴ και ἀπρόσωπη τὴν καθιστοῦν προσωπικὴ και

Δ. Ν. Μαρωνίτης

οὐσιαστική. Ἐτσι ὁ σύνολος μύθος τῆς «*Ἱστορίας*», αὐτός πού προκύπτει ἀπό τὰ μυθικά της σπέρματα καί τίς οἰκείες τους μυθικές μήτρες, ἀποτελεῖ τή μέσα ὄψη τοῦ περιγραφικοῦ λόγου.

Ἐνα τέτοιο μυθικό σπέρμα ἀνιχνεύεται ἤδη στήν ἀρχή τοῦ βιβλίου (παράθεμα πρῶτο) καί ἐπαναλαμβάνόμενο βρίσκει τήν οἰκεία του μυθική μήτρα στήν τρίτη ἐνότητα (παράθεμα δεύτερο). Πρόκειται γιά τόν ἰσχυρισμό τοῦ Δικαίου ὅτι τό πυροβολημένο σῶμα τοῦ Ζερβοῦ, λίγο πρίν πέσει νεκρό στό χωματόδρομο, αἰωρήθηκε σ' ἕνα κενό ὕψους δύο ἢ καί περισσότερων μέτρων.

Ἡ μυθική αὐτή αἰχμή προβάλλει στήν ἀφετηρία τῆς «*Ἱστορίας*» ὡς ἀναντίρρητο δεδομένο πού προέκυψε ἀπό τή νοητική ἔνταση τοῦ φονιά τήν ὥρα τοῦ φόνου. Εἶναι λοιπόν καρπός λογικῆς προσήλωσης καί ὄχι ὅ,τι συνήθως ὀνομάζουμε παραίτηση ἢ φαντασία. Ἡ διήγηση στό σημείο αὐτό δέν ἐπιτρέπει καμιά παρεξήγηση: προχωρεῖ συνεχῆς καί ἀδιαίρητη, ἀπαγορεύει ἐπομένως τή διάσπασή της σέ πραγματικό καί φανταστικό μέρος. Τό μόνο πού δηλώνεται διηγηματικά εἶναι ὅτι ἡ φυσική νομοτέλεια (ὁ νόμος τῆς βαρύτητας) ὑποχωρεῖ γιά μιὰ στιγμή στόν ἀνθρώπινο λόγο, ὁ ὁποῖος περνά ἀκριβῶς μέσα ἀπό τό προσωρινό αὐτό νομοτελειακό κενό, γιά νά φτάσει τό μυθικό του στόχο. Ἡ μυθική ἐπομένως κατάληξη τῆς διηγηματικῆς λογικῆς συντελεῖται στό νοῦ τοῦ φονιά καί τοῦ ἀνήκει ὡς στοχαστική μέθοδος, μέ τήν ὁποία προσλαμβάνεται ὁ ἐξωτερικός κόσμος καί ἐρμηνεύονται οἱ μεταμορφώσεις του.

7

Ἡ ἴδια μέθοδος ἀναπτύσσεται καί ὁλοκληρώνεται στό δεύτερο παράθεμα, ὅπου τό μυθικό σπέρμα τῆς ἀρχῆς τοῦ βιβλίου βρίσκει τή θέση του στό κέντρο τῆς οἰκείας του μυθικῆς μήτρας. Πρόκειται γιά ἕναν πλήρη λόγο περί δικαιοσύνης τοῦ Δικαίου. Καθώς μάλιστα τό ὑποκείμενο (Δίκαιος) καί τό ἀντικείμενο (δικαιοσύνη) αὐτῆς τῆς διηγηματικῆς διατριβῆς ἐτυμολογικά συμπίπτουν, ὑπογραμμίζουν τήν κεντρική θέση τῆς δικαιοσύνης μέσα στό μυθικό σύστημα τῆς «*Ἱστορίας*».

Ὁ Δίκαιος μέ φιλόσοφη ἀκριβεία μοιράζει ἐδῶ τή δικαιοσύνη σέ ἀνθρωποδικία καί θεοδικία, διακηρύσσοντας ὅτι δοῦκε τά σημεία ἐπαφῆς τους. Ἡ λύση ὠστόσο πού αὐθόρμητα προτείνεται ἀπό τόν Δίκαιο γιά τό ἀρχαῖο αὐτό δίλημμα βρίσκεται μέ καταφανή ἀντίθεση πρὸς τήν ἰσχύουσα θεολογική καί πολιτική ἠθική τοῦ κόσμου πού τόν περιβάλλει, γεγονός πού δικαιολογεῖ καί τόν οἴστρο τοῦ στοχαστικοῦ φονιά, καθὼς ἐκθέτει στό γίνο του, σημείο πρὸς σημείο, τή θεωρία του, ὑποστηρίζοντας ὅτι:

- (α) Ἡ θεϊκή δικαιοσύνη δέν ὀρίζει τήν ἀνθρώπινη, ἀλλά ὀρίζεται καί ἐξαρτᾶται ἀπό αὐτήν.
- (β) Τό ἀνθρώπινο δίκαιο εἶναι σημαντικότερο ἀπό τό θεῖο, ἀφοῦ αὐτό προσφέρει περιεχόμενο καί ἀπόλυτη τιμή στή θεία δικαιοσύνη.
- (γ) Μέτρο τῆς δικαιοσύνης εἶναι ἡ δίκαιη πράξη τοῦ ἀνθρώπου, πού δίνει νόημα καί στό δίκαιο λόγο τοῦ Θεοῦ.
- (δ) Ἡ δίκαιη πράξη τοῦ ἀνθρώπου ἐλέγχεται προπάντων σέ ὅ,τι φαινομενικά τήν ἀκυρώνει καί τήν ἀνατρέπει: στό φόνου. Γιατί ὑπάρχουν δύο εἶδη φόνου: ὁ δίκαιος, πού σηματοδοτεῖται ἀπό τό μετεωρι-

σμό τοῦ θύματος στόν ἄερα γιά δέκα καί περισσότερα λεπτά· ὁ ἄδικος, ὅταν τό θύμα σωριάζεται ἀμέσως στό χῶμα χωρίς νά μετεωριστεῖ προηγουμένως.

Ὁ Δίκαιος διατυπώνει τή δικαιοσύνη του αὐτή θέση μέ παραδοσιακή ἀπλότητα ἀλλά καί συλλογιστική ἀκριβεία, καθὼς ἡ σκέψη του παρακολουθεῖ τόν ἀποδεικτικό τύπο τῆς παραγωγῆς. Προκαταβάλλει δηλαδή τήν ἀξιωματική γενική ἀπόφαση, ἐπιτάσσει τό εἰδικό συμπέρασμα καί ἐπαληθεύει τελικά τό συλλογισμό μ' ἕνα ἐμπειρικό παράδειγμα.

Ὁ λόγος τοῦ Δικαίου ἐξάλλου προβαίνει μέ συνέπεια ἀπό τή θεωρία στήν πράξη καί ἐξελίσσεται καθ' ὁδόν σέ διάλογο, καθὼς μεσολαβεῖ, ὡς μαιευτική ἀπορία, ὁ ἀντίλογος τοῦ γιου του. Ἀπό αὐτήν τήν ἀποψη ἡ διηγηματική λογική ὄχι μόνο δέν διακόπτεται, ἀλλά προχωρεῖ στό μυθικό της τέμα μέ σχολαστική σχεδόν αὐστηρότητα. Περιθώρια, λοιπόν, γιά νά διακριθεῖ ἡ διήγηση τοῦ Δικαίου στή λογική της κλίση καί στήν παράλογη της ἀπόκλιση δέν ὑπάρχουν. Ὁ λόγος ἐδῶ παράγει τό μῦθο του στόν ἴδιο μονόδρομο.

Ἡ θεωρητική ὠστόσο καί συνάμα πρακτική αὐτή διατριβή τοῦ Δικαίου περί δικαιοσύνης ἔχει συγκεκριμένες καί πραγματικές ἀφορμές, οἱ ὁποῖες δηλώνονται μέ περιληπτική καί εἰρωνική σαφήνεια στήν εἰσαγωγή τοῦ παραθέματος. Οἱ ἐμπειρικές αὐτές ρίζες ἀνιχνεύονται σέ μιὰ μακρά καί γιά τό βιβλίο κρίσιμη περίοδο (ἀπό τό 1914 ὡς τό 1928) καί ἀναφέρονται στό ἰδιόμορφο σύμπλεγμα πού σχημάτισαν ἀφενός ὁ ἰδιωτικός βίος τοῦ Δικαίου (τά «*προσωπικά του*») ἀφετέρου δημόσιας σημασίας γεγονότα («*ἐκλογές, κινήματα στρατηγῶν, ἀνατιμήσεις προϊόντων καί ἐθνικές συμφορές*»). Πρόκειται λοιπόν γιά ἀνάκλαση μιᾶς περιγραφικῆς πραγματικότητας στό νοῦ τοῦ φονιά, πού ἐπιστρέφεται ὡς ἀντανάκλαση μέ τό στοχαστικό του λόγο περί δικαιοσύνης.

Γιατί ὁ μῦθος αὐτός γιά τή, μονή τελικά, δικαιοσύνη τοῦ κόσμου εἶναι ὁ λόγος τοῦ Δικαίου, μέ τόν ὁποῖο λύνονται αἰνίγματα καί αἶρονται ἀντιφάσεις τῆς προσωπικῆς καί τῆς δημοσίας ἱστορίας – κεφάλαιο πού ἡ κοινή καί πρόχειρη λογική ἄφησε χρόνια ὀλόκληρα ἔκθετο καί ἀνερμήνευτο. Ὁ προσωπικός λοιπόν καί κατεξοχήν ἐρμηνευτικός αὐτός λόγος περί δικαιοσύνης δίνει σχῆμα καί συνοχή στό νου ἑνός ἀνθρώπου καί τοῦ ἐπιτρέπει νά ἐπιβιώσει καί νά ἐπιβεβαιωθεῖ ἀέναντι σέ μιὰ ἄλλως ἀκατανόητη καί ἐχθρική περιγραφική πραγματικότητα.

Στό ἐπίκεντρο τοῦ δικαιοκοῦ αὐτοῦ μῦθου βρίσκεται ὁ δίδυμος φόνος: ὁ δίκαιος καί ὁ ἄδικος ἀνάλογα μέ τό μετεωρισμό τοῦ θύματος. Προκειμένου μάλιστα νά ἐπαληθευτεῖ ἡ ἐπαναστατική αὐτή διάκριση, ὁ Δίκαιος ἐπικαλεῖται τό φόνου πού διέπραξε ὁ ἴδιος σέ βάρος τοῦ Ζερβοῦ. Μέ τόν τρόπο ὅμως αὐτόν ὁ φονιάς ὄχι μόνο ἐρμηνεύει ἀλλά καί δικαιοῦναι τό φόνου του, καθὼς τοῦ δίνει ἄλλη ἀνθρώπινη καί θεϊκή ταυτότητα ἀπό ἐκείνη πού τοῦ ἔδωσαν οἱ κριτές του. Μέ τά συμπληρωματικά ἰδίως στοιχεῖα γιά τόν ἄδικο φόνου (ἐκτελέσεις κρατουμένων ἀπό τήν ἐξουσία καί τή χροφυλακή) ὁ Δίκαιος ἔμμεσα ἀλλά ρητᾶ διατυπώνει καί τήν πολιτική του ἀποψη περί δικαιοσύνης.

Μέσα λοιπόν στή μυθική αὐτή μήτρα ὁ φόνος τοῦ Δικαίου σημασιολογεῖται τόσο ἀπό ἀνθρώπινη καί θεϊκή ὄση καί ἀπό πολιτική ἀποψη μέ τρόπο ἀντίστροφο ἀπό τόν ἐπίσημο καί τόν καθιερωμένο. Γιατί ὁ δίκαιος φόνος τοῦ Δικαίου ἐκτιμήθηκε ἤδη ἀρνητικά ἀπό τό ἐξουσιαστικό του περιβάλλον καί προκάλεσε: τήν ὀνομασία τοῦ δράστη σέ φονιά, τή δίκη καί

τήν καταδίκη του, τή φυλάκισή του και τό θάνατό του στή φυλακή, καί κυρίως τόν άφανισμό όλόκληρου του γενεαλογικού κλάδου, πού ξεκίνησε μέ τό γενάρχη παππού και έκλεισε μέ τόν έκδικητικό σκοτωμό του γιού του από τό γιό του σκοτωμένου Ζερβού. Όλα αυτά τά Ξέρι ο άναγνώστης, όταν διαβάζει εδώ τόν περι δικαιοσύνης λόγο του Δικαίου.

Η συμπεριφορά έξάλλου τής οικονομικής και πολιτικής έξουσίας του νησιού και του τόπου άπέναντι στό φόνο πού διέπραξε ο Δίκαιος, άσκώντας τήν άποψή του περι δικαιοσύνης, άποτελεί και τήν πραγματολογική πλοκή τής διήγησης του βιβλίου. Ό δικαιοακός λοιπόν λόγος του Δικαίου έχει τήν ίδια άφορμή και τό ίδιο κέντρο μέ τήν έξωτερική πλοκή τής «Ίστορίας», αλλά προτείνει μιá δική του λογική έρμηνεία για τή σημασία του φόνου. Η έρμηνεία αυτή έμφανίζεται και λειτουργεί ως μυθική, άκριδώς γιατί άμφισβητεί τούς όρους τής έξωτερικής πραγματικότητας, όπως τή σκηνοθέτησε ή πλοκή τής διήγησης. Δέν πρόκειται έπομένως για αυθαίρετο μύθο, πού τόν παράγει ή διηγηματική έπίνοια για δική τής διασκεδάση και ψυχαγωγία του άναγνώστη, μοιράζοντας τόν κόσμο σε πραγματικό και φανταστικό, και τήν πεζογραφία σε ρεαλιστική και ύπερρεαλιστική. Άλλά για άνθρώπινο λόγο άνατρεπτικό, πού άπαντά στον έκδιαστικό και άνελεύθερο ρεαλισμό τής πλοκής μ' ένα γ' άδέσμευτο νοητικό ρεαλισμό του μύθου, πού ο βασικός χαρακτήρας του είναι μέ τήν ευρύτερη έννοια τής λέξης παιδαγωγικός.

Τά περισσότερα μυθικά σπέρματα και οί οικείες τους μήτρες στην «Ίστορία» περιβάλλουν και συμπληρώνουν αυτόν τό δικαιοακό μύθο του Δικαίου για τόν έκδικητικό φόνο. Συχνά μάλιστα οί μυθολογικοί προβολείς συγκεντρώνονται στό μέσο τής φονικής έκδίκησης: στό όπλο, μέ τό όποιο ο δικαίος φόνος έκτελέστηκε. Καί όπως ο φόνος μέσω τής μυθοπλασίας του διεκδικεί τή λογική του και ήθική τιμή και σχετίζεται άμεσα μέ τίς οικονομικές και πολιτικές συνθήκες πού τόν έπέβαλλαν, έτσι και τό μυθοποιημένο όπλο του Δικαίου γίνεται τό άποτελεσματικό όργανο τής μυθολογικής δικαιοσύνης.

Πολύ σημαντικότερο όμως για τή μυθοπλασία τής «Ίστορίας» είναι κάτι άλλο. Στό επίπεδο τής πλοκής άντιπαράθετα δύο γενεαλογικοί κλάδοι: του Δικαίου και του Ζερβού. Η αντίπαλη ήθική, έρωτική, οικονομική και πολιτική συμπεριφορά τους μεταφράζεται μέ τήν πρόοδο τής διήγησης σε τελική σύγκρουση. Μέσα στη σύγκρουση αυτήν ή διηγηματική πλοκή θέλει νικητή τόν οικογενειακό κλάδο του Ζερβού, ενώ ξεκληρίζει τή γενιά του Δικαίου από τή ρίζα της ως τόν τελευταίο βλαστό.

Όστόσο ο γενεαλογικός κλάδος του Ζερβού, ο ευνοημένος τής ιστορικής πλοκής, άποδεικνύεται μυθοπλαστικά στείρος και στοχαστικά κενός. Γιατί όλη ή μυθική και στοχαστική ύλη τής «Ίστορίας» έπιφυλάσσεται για τή γενιά του Δικαίου, και μάλιστα σε τρίταθμη έξελικτική κλίμακα: άρχίζει μέ τόν παππού εκεί γύρω στα 1900, άνδρώνεται μέ τόν Δίκαιο από τό 1914 ως τό 1928, και τή σφραγίζει ο Γρηγόρης μέ προβολές πού φτάνουν ως τό 1935. Ό μύθος έπομένως παραδίδεται από τόν παππού στον πατέρα και από τόν πατέρα στό γιό, ενώ σε κάθε νέα του φάση διευρύνεται και βαθαινει.

Η μυθολογία του γενάρχη σαφέστατα είναι πλούσια και παραδοσιακή: παραμένει άνθρωπολογική και κοσμολογική, δίχως σαφείς άκόμη πολιτικές και οικονομικές προεκτάσεις. Ό Δίκαιος προάγει τήν κλη-

ρονομία αυτή, καθώς τήν προσανατολίζει στον οικείο οικονομικό και πολιτικό τής όρίζοντα. Τέλος ο Γρηγόρης παραλαμβάνει τό διπλό αυτό φορτίο και προσπαθεί να τό συνθέσει σε δυσβάστακτο σύνολο. Είναι ο πιο βασανισμένος, αλλά και ο πιο παραγωγικός νους τής «Ίστορίας», γι' αυτό και ή διήγηση του παραχωρεί τό μεγαλύτερο μέρος της.

Άνάμεσα ωστόσο στον πατέρα και στο γιό, στα χρόνια τής φυλακής του πρώτου και τής μοναξιάς του δεύτερου, μεσολαβεί ένα άνώνυμο πρόσωπο, πού γίνεται και ο σύνδεσμός τους. Ό ρόλος του «γυρολόγου» αυτού για τήν έξέλιξη τής προοπτικής τής μυθικής σκέψης, πού φέρεται από τή γενιά του Δικαίου, είναι θεματικά πολύ περιορισμένος αλλά λειτουργικά πολύτιμος. Ό άώνυμος αυτός πολίτης τής «Ίστορίας» έχει μείνει στή φυλακή, μαζί μέ τό Δίκαιο, ως πολιτικός κρατούμενος. Εκεί δοκίμασε να συμπληρώσει και να διευρύνει πολιτικά τή δικαιοακή μυθολογία του Δικαίου: όταν άργότερα θγαίνει από τή φυλακή προσπαθεί να προσηλυτίσει στην καθαρά πολιτική δράση τό Γρηγόρη, προκειμένου να ενεργοποιηθούν οί περι δικαιοσύνης άρχές του πατέρα του.

Τελικά και τό πρόσωπο αυτό στό επίπεδο τής διηγηματικής πλοκής έξοντώνεται από τούς επίσης άώνυμους αντίπαλους του. Η συνδρομή του όμως στη μυθοπλασία τής «Ίστορίας» παραμένει άποφασιστική: χάρη σ' αυτό τό διάμεσο πρόσωπο ένας οικογενειακός μύθος τείνει να γίνει πιά κοινωνικός και επαναστατικός, γι' αυτό και τά όπλα (όχι πιά τό ένα όπλο του Δικαίου) παίζονται εδώ τό ρόλο του κεντρικού σημείου. Η «Ίστορία» μόλις πού χρησιμοποιεί τή μορφή αυτή, σχεδόν στό περιθώριό της, και ούτε καν δηλώνει πως πρόκειται για δραστήριο μαξιστή ή και κομμουνιστή. Αυτή ή διακριτικότητα όμως κάνει τόν φορέα μιás πολιτικής πιά μυθολογίας να θγαίνει έξω από τό χρονικό πλαίσιο του βιβλίου και να αναφέρεται στό άβέβαιο αλλά έπερχόμενο μέλλον.

Έξάλλου ή «Ίστορία» του Γιατρομανωλάκη μελετά και έξαντλεί τήν άνθρωπογεωγραφία του βενιζελικού φιλελευθερισμού, παρακολουθώντας, όχι σε χρονική άλληλουχία, τήν άνοδο, τήν άκμή και τήν πτώση του. Καί οί δύο γενεαλογικοί κλάδοι τής «Ίστορίας» είναι βενιζελικοί. Του Δικαίου παραμένει ως τό τέλος και έξοντώνεται όλόκληρος: του Ζερβού μετακινείται τήν κρίσιμη στιγμή προς τό πλευρό των βασιλικών και τελικά έρωτοτροπεί και μέ τή μεταξική δικτατορία. Η γενεαλογία του Δικαίου άντιπροσωπεύει, για να τό πω έτσι: τό μύθο του Βενιζέλου· ή γενιά του Ζερβού έξευτελίζει και τήν περιγραφική πραγματικότητα του βενιζελισμού. Κι αυτά στην Κρήτη, ή όποια σε καταφανή αντίθεση προς τήν Κρήτη του Καζαντζάκη, εδώ ούτε καν όνομάζεται - άπλώς ύποβάλλεται.

Η «Ίστορία» λοιπόν είναι μιá δίσημη «Μυθιστορία», δηλαδή πλήρης διήγηση, και γι' αυτό άνω του μετρίου. Η πλοκή της, σύμφωνη έξάλλου και μέ τά συναφή ιστορικά δρώμενα, άποδεικνύεται έξοντωτικά άπαισιόδοξη. Ό μύθος της όμως άποτελεί μιá άλλου είδους έγγύηση και ύπόσχεση. Καί όπωσδήποτε ο μυθικός καρπός τής «Ίστορίας» προσφέρεται στό νου και στο λόγο μόνο εκείνων πού αναλώνονται για χάρη του. Οί άλλοι καταδικάζονται, άν και ένήλικες, να μείνουν για τή μυθική διήγηση ήπιου: «άνιδεοι και χορτάτοι» γράφουν μόνο ό,τι βλέπουν κάτω από τή μύτη τους, άντιγράφουν δηλαδή τό παρελθόν μέσα στό βολικό παρόν τους.

Ἡ πολυσημία τοῦ καβαφικοῦ ποιήματος

– Ξαναδιαβάζοντας τό «Νέοι τῆς Σιδῶνος (400 μ.Χ.)» –

τοῦ Γιάννη Δάλλα

Οἱ *Νέοι τῆς Σιδῶνος (400 μ.Χ.)* εἶναι γιά τή νεοελληνική κριτική ἀπό τά προβληματικότερα ποιήματα τοῦ Καβάφη. Γιά τήν κριτική, ὄχι γιά τόν ποιητή. Γιατί εἶναι ἀπό τά λιγοστά ποιήματα πού ὁ ποιητής δέν τό ἄφησε καθόλου νά «σιτέψει». Τό ἔγραψε καί τό δημοσίευσε τήν ἴδια χρονιά: 1920.¹ Καί ἐνῶ ἔζησε ἀκόμη δεκαετία δόκλιηρα χρόνια αὐστηροῦ, καθώς ξέρομε, αὐτοελέγχου· καί ἐνῶ εἶδε, ἐνόσω ζοῦσε, τίς πῶ ἀντικρουόμενες ἀπόψεις, ἔμεινε ἀταλάντευτος στήν ἀρχική του σύλληψη καί ἐκτέλεση καί φαινομενικά ἀνοιχτός σ' ὄλες τίς ἐρμηνεῖες.

ΜΙΑ ΜΑΤΙΑ ΣΤΗΝ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

Ἄλλά γιά τήν κριτική ὑπῆρξε καί ὑπάρχει ἐξακολουθητικά τό πρόβλημα. Γιατί στό μεταξύ διαμορφώθηκε μιά διβλιογραφία ἐνδιαφέρουσα, γύρω ἀπ' τό νόημα καί τήν ἀξία ἐντέλει τοῦ ποιήματος². Πρόκειται γιά μιά φιλολογία διαφορετικῶν ἢ καί ἀντίθετων ἀκόμη ἐκτιμήσεων, πού ἀρχίζει ἀπό τή στιγμή πού τό πρωτοπαρουσιάζει θετικά ὁ Ξενοπούλος καί συνεχίστηκε καί πέρα ἀπ' τήν ἀντίθεση πού διατύπωσε ὁ Σεφέρης· καί, φυσικά, πλουτίστηκε καί μέ τίς γνώμες ἄλλων κριτικῶν πού παρεμβάλλονται.

Σημείωνε λ.χ. ὁ Ξενοπούλος:

«Ὁ Καβάφης (...), μ' αὐτό τό ἐπεισόδιο, θέλει νά δείξει ὅτι ὁ Αἰσχύλος στό ἐπίγραμμα του ἔβαλε μόνο ἐκεῖνα πού ἔπρεπε νά βάλει, κι ὅτι μόνο μυρόβλητοι νέοι, τρυφηλοί, ἔκφυλοι καί φανατικοί γιά γράμματα, ἀνίδεοι μ' ἄλλους λόγους καί ἀσχετοι πρὸς κάθε εἶδους ἀλκῆν, σάν τόν «ζωηρό» τῆς Σιδῶνος, – μποροῦν νά

τόν μέμφονται γιά λειποψυχία καί... προδοσία τῆς τέχνης του. Αὐτό θγαίνει. Ὅποιος θά 'ἔγραφε τό ἐναντίο, δέν θά 'χε καταλάβει τό ποῖημα. Ἡ, ἂν εἶχε τό ἐναντίο στό νοῦ του κι ὁ Καβάφης, τότε δέν χειρίστηκε καλά τό θέμα».

Κι ἔγραφε ἀντίθετα ὁ Σπιέρος:

«Τήν ποιητικότερη ἔκφραση τῆς στενῆς πρὸς τή ζωή σχέση τῆς τέχνης τήν ἐξέφρασε ὁ Καβάφης μέ μεγάλη ποιητική δύναμη στό [...] *Νέοι τῆς Σιδῶνος*. Ἡ τέχνη, μᾶς λέγει ἐκεῖ, πρέπει νά εἶναι τόσο συνδεδεμένη μέ τή ζωή, νά ταυτίζεται τόσο πολύ μ' αὐτήν, ὥστε ἡ συγκίνηση πού προξενεῖ νά μὴν ὑστερεῖ τῆς ἐντονότερης ἐντύπωσης τῆς ζωῆς, παραδείγματος χάριν τῆς συγκίνησης πού νιώθει ὁ στρατιώτης στό πεδῖον τῆς μάχης».

1. Βλ. Γ.Π. Σαββίδη: Κ. Π. Καβάφης, Ἐνέκδοτος χρονολογικός πίνακας σύνθεσης ποιημάτων (1895-1925), *Ἐπιθεώρηση Τέχνης* τ. 108 (Δεκ. 1963) σ. 1920, ὅπου ὑπάρχει ἡ ἐγγραφή τοῦ ποιητή. Ἰούνιος 1920. – *Νέοι τῆς Σιδῶνος* [1920]. Τοῦ ἴδιου: *Οἱ Καβαφικές ἐκδόσεις (1891-1932)* Ἀθήνα 1966 σ. 168 (ὅπου περιέργως ὑποσημειώνεται πὸς τό ποῖημα «δημ. 1919 καί 1920»). Ἐξάλλου, γιά νά φανεῖ ἡ δυσαναλογία, σημειῶνω πὸς ἀπὸ τό 1917 ὡς τό 1920 ἀπὸ τά σαράντα δύο συνολικά ποιήματα πού δημοσίευσε ἢ ἄφησε ἀνέκδοτα, τὰ πέντε μόνον ἀπ' αὐτὰ τὰ δημοσίεψε χωρὶς νά τὰ σιτέψει, τή χρονιά πού τὰ ἔγραψε: 1917 γρ. καί δημ. *Γκρίζα*, *Ἰαση τάφος*, *Ἐν τῷ μηνί Ἀθύρ*, 1919 γρ. καί δημ. *Τοῦ πλοίου*, 1920 γρ. καί δημ. *οἱ Νέοι τῆς Σιδῶνος* [400 μ.Χ.], ἐνῶ ἀπ' τὰ ὑπόλοιπα μέ μεγαλύτερη ἀπόσταση γραφῆς καί δημοσίευσης ἐμφανίζεται τό *Εἶ γε ἐτελεύτα* (γρ. 1897 δημ. 1920). Τέλος τὰ ὄρια δέν παίρνονται τυχαῖα: Τό 1917 εἶναι ἡ χρονιά πού γράφονται δύο σχετικά ποιήματα, ὁ *Συμείων* (ἀνεκδ.), ὁ *Δαρεῖος* (δημ. 1920).

Ὁ Λογοτεχνικός Πολίτης

τοῦ «παιδιοῦ» καί στήν αἰσθητική τους καταξίωση, ἔχει νά προτείνει τήν ἀπάντησή του:

«Νομίζω, σημειώνει, ἀντιστρέφοντας τή θέση τοῦ Βρισμιτζάκη, ὅτι στόν Καβάφη ὑπάρχει ἕνας ἱππότης, ὅπως καί στόν T.S. Eliot. Ὁ ἱππότης αὐτός εἶναι: ὁ Νέος. Ὁ Καβάφης ἔχει τή λατρεία τοῦ Νέου. Τήν πίστη του αὐτή τήν ἔχει καί ἡ ἐποχή μας – ὄχι ἡ δική του[...]. Ἄν λοιπόν παραδεχτοῦμε σάν κανόνα τοῦ Καβαφικοῦ παιχνιδιοῦ ὅτι οἱ νέοι ἔχουν τή μαγική ἰκανότητα νά δίνουν ἀξία στήν πραγματικότητα, δέν εἶναι παράξενο ἄν ἕνας νέος ἔστω καί ἀρωματισμένος – μπορεῖ νά κρίνει τόν Αἰσχύλο ἢ ἄν μπορεῖ νά βρεῖ μοναχός του ἢ νά δανειστεῖ ἀπό τό ἄτομο τοῦ ποιητή τό «Δόσε-κρητύτω...». Γιά νά φανεῖ ὅμως ὁ ἥρωας αὐτός πιθανός, γιά νά φανεῖ νέος – ὁ δραματικός κανόνας τό ἀπαίτει – πρέπει κάπως νά πει ταυτόχρονα καί ρητορικές κοινοτυπίες «Τῆς Τραγωδίας τό Λόγο» κ.λπ.

Ἀπεναντίας ὁ Σεφέρης – πού τήν ἔνστασή του παρακολουθεῖ ὁ Σαρεγιάννης – στήν ψυχολογική ἐκείνη ἀδυναμία ἀνάγει τήν αἰσθητική ἀποτυχία τοῦ ποιήματος. Ἀφοῦ προβληματίστηκε γιά μιά στιγμή στήν εἰκασία τῆς ἠθοποιίας – γράφοντας «ἴσως νά θέλει νά μᾶς πει ὁ Καβάφης: ἠθοποιός εἶμαι κι ἐγώ, ἠθοποιία κάνω· κοιτάξτε πῶς συμπεριφέρονται αὐτοί οἱ νέοι» – τελικά ἀποφασίζει:

«Αἰσθάνεται κανεῖς ὅλη τή ζωή τοῦ Καβάφη νά βαραίνει σ' αὐτούς τούς στίχους. Μ' αὐτούς ἡ ἠθοποιία σπάζει, γίνεται προσωπικό κήρυγμα. Ἀλλά δυστυχῶς εἶναι θαλμένοι στό στόμα ἐκείνου τοῦ Σιδωνίου πού γυρεύει νά ἀναμετρηθεῖ μέ μιά δύναμη πού τόν κάνει νά φαίνεται πιό ἀλαφρὺς ἀπό τ' ἄγερο· πού φλυαρεῖ καί δέ μοιάζει νά νιώθει πολλά γράμματα, ὅταν τόν κρίνει κανεῖς ἀπό τίς κοινοτυπίες πού ἀραδιάζει: «Τῆς Τραγωδίας τό Λόγο τό λαμπρό» (πάλι τὰ θλιβερά κεφαλαῖα), «τί Προμηθεά θαυμαστό», «τί Κασσάνδρας παρουσίες»

Κ. Π. Καβάφη: Νέοι τῆς Σιδῶνος¹ (400 μ.Χ.)

γρ. & δημ. τό 1920

Ὁ ἠθοποιός πού ἔφεραν γιά νά τούς διασκεδάσει ἀπήγγειλε καί μερικά ἐπιγράμματα ἐκλεκτά.

Ἡ αἴθουσα ἄνοιγε στόν κῆπο ἐπάνω·
κι' εἶχε μίαν ἐλαφρά εὐωδία ἀνθέων
5 πού ἐνώνονταν μέ τὰ μυρωδικά
τῶν πέντε ἀρωματισμένων Σιδωνίων νέων.

Διαβάσθησαν Μελέαγρος², καί Κριναγόρας³, καί Ριανός⁴.

Μά σάν ἀπήγγειλεν ὁ ἠθοποιός,
«Αἰσχύλον Εὐφορίωνος Ἀθηναῖον τόδε κεύθει —
10 (τονίζοντας ἴσως ὑπέρ τό δέον
τό «ἀλκήν δ' εὐδόκιμον», τό «Μαραθῶνιον ἄλοος»)⁵,
πετάχθηκεν εὐθύς ἕνα παιδί ζωηρό,
φανατικό γιά γράμματα, καί φώναξε·

«Ἄ δέν μ' ἀρέσει τό τετράστιχον αὐτό.
15 Ἐκφράσεις τοιοῦτου εἶδους μοιάζουν κάπως σάν λειπο-
ψυχίες

Δόσε - κρητύτω - στό ἔργο σου ὅλην τήν δύναμί σου,
ὅλην τήν μέριμνα, καί πάλι τό ἔργον σου θυμήσου
μέσ στήν δοκιμασίαν, ἢ ὅταν ἡ ὥρα σου πιά γέρνει.
Ἔτσι ἀπό σένα περιμένω κι ἀπαίτη.

20 Κι ὄχι ἀπ' τόν νοῦ σου ὀλότελα νά βγάλεις
τῆς Τραγωδίας τόν Λόγο τόν λαμπρό —
τί Ἀγαμέμνονα, τί Προμηθεά θαυμαστό,
τί Ὀρέστου, τί Κασσάνδρας παρουσίες,
τί Ἐπίά ἐπί Θήβας — καί γιά μνήμη σου νά θάλεις
25 μόν οὐ πού μέσ σῶν στρατιωτῶν τές τάξεις, τόν σωρὸ
πολέμησες καί σὺ τόν Δάπυ καί τόν Ἀρταφέρην.»⁶

1. Σιδῶν: πλοῦσια ἐξελληνισμένη πολιτεία στά παράλια τῆς Φοινίκης.

2. Μελέαγρος: γνωστότερος ὡς ἐπιγραμματοποιός καί ἀνθολόγος (περ. 140-70 π.Χ.).

3. Κριναγόρας: ἀσημαντος ἐλεγειακός καί αὐλικός ποιητής τοῦ 1ου π.Χ. αἰώνα.

4. Ριανός: ποιητής καί φιλόλογος, γενν. 276 π.Χ., ἔγραψε ἐπη καί παιδαγωγικά, κυρίως ἐπιγράμματα.

5. Τό ἐπίγραμμα πού χαραχτηκε πάνω στόν τάφο τοῦ Αἰσχύλου:

Αἰσχύλον Εὐφορίωνος Ἀθηναῖον τόδε κεύθει
μνήμα καταφθίμενον πυροφόροιο Γέλας·
ἀλκήν δ' εὐδόκιμον Μαραθῶνιον ἄλοος ἄν εἴποι
καί βαθυχαιτῆεις Μῆδος ἐπιστάμενος.

6. Δάτις καί Ἀρταφέρνης: οἱ ἡγέτες τῶν Περσῶν στήν μάχη τοῦ Μαραθῶνα (490 π.Χ.)

Γιάννης Δάλλας

Στήν πρώτη περίπτωση, δικαιώνεται ή «πατριωτική» θέση του Αισχύλου, ενώ στη δεύτερη ή «καλλιτεχνική» αντίθεση του «ζωηρού παιδιού» της Σιδώνας. Και στίς κριτικές που παρεμβάλλονται άλλη έρμηνευτική αντίθεση: "Η ό Καβάφης θεωρείται ξένος πρὸς τή θέση του «παιδιού» κι άπλώς σκιαγραφεί τήν έποχή τών νέων και τό κλίμα της· και μέ τή δύναμη του πορτραίστα «μάς δίδει, καθώς παρατήρησε ό Βρισιμιτζάκης, τή ζωηρή εικόνα τής νεότητος τής έποχής εκείνης, στην όποία, ως ήταν έπόμενο, τά άθλα τών προγόνων δέν έλεγαν, δέν ή μ π ο ρ ο υ σ α ν πλέον να πούν τίποτε».

"Η, αντίθετα, πώς κάτω άπό τά λόγια του «παιδιού» κρύβεται τό πιστεύω του ίδιου του Καβάφη· άκόμη και μέ τή συνάρτηση τών δύο έκδοχών, πού υποστήριζε ό Μαλάνος:

«Νομίζω, γράφει, πώς μέ τό ποίημα *Νέοι τής Σιδώνας* (400 μ.Χ.), ό ποιητής επιδιώκει δύο πράγματα: Νά ξαναδώσει μέ τά μέσα τής τέχνης του τήν άπμοσφαίρα μιάς όρισμένης ιστορικής έποχής, και συνάμα τήν έποχή αυτή να μεταχειριστεί για να εκφράσει τις προσωπικές του ιδέες[...]. Τά λόγια πού ειπε (τό παιδί) ήταν τά λόγια του Καβάφη. "Επειτα, άπ' αυτά, μήτε συνέχεια, μήτε αντίλογια. "Ετσι ό ποιητής μας ταξίδεψε νοερά δεκαπέντε αιώνες πίσω για να πλάσει, μέ τή βοήθεια του Εϋναπίου, τούς πέντε άρωματισμένους Σιδωνίους νέους και να γίνει ό υποβολέας του προσωπικού του κηρύγματος:

Δόσε, κηρύττω, στό έργο σου όλην τήν δύναμή σου, όλην τήν μέριμνα, και πάλι τό έργο σου θυμήσου μές στην δοκιμασίαν, ή όταν ή ώρα σου πιά γέρνει.

Και ό Liddell ενώ δέχεται τήν άποψη αυτή, βρίσκει

2. Αναφέρω τις άυτοτελείς κριτικές αναλύσεις του ποιήματος και τις σπουδαιότερες άπό τις άφανείς κρίσεις πού θρίσκονται σε γενικότερες μελέτες για τόν ποιητή:

Γ. Βρισιμιτζάκη, «Φιλολογικές σελίδες», *Άλεξανδρινή Τέχνη Α'*, 6, (Μάιος 1927) σ. 28.

[Γρ. Ξενοπούλου], «Άτιτλο σχόλιο πού συνοδεύει τή δημοσίευση του ποιήματος, *ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ*, Τ. Δ', 1 Ιανουαρίου 1930, σ. 3.

Κ.Θ. Δημαράς, «Μερικές πηγές τής Καθαφικής τέχνης», *Κύκλος*, χρ. Α', τομ. Β', άρ. 3-4, Νοεμ. 1932, σ. 85-86. Τίμου Μαλάνου: «Η μυθολογία τής Καθαφικής πολιτείας, Άλεξάνδρεια, σ. 80-83.

Μ. Σπιέρως, «Παρατηρήσεις έπάνω στο Καθαφικό έργο», *Κύκλος*, Χρ. Α', τ. Β', άρ. 3-4, Νοεμ. 1932, σ. 98-126.

Γ. Λεχωνίτη, *Καθαφικά άποσκόλια*, Άλεξάνδρεια 1942, σ. 35-40.

Μιχάλη Περίδη, «Ο βίος και τό έργο του Κωνστ. Καβάφη», *Ίκαρος* 1948, σ. 223-246.

Γιώργος Σεφέρης, «Άκόμη λίγα για τόν Άλεξανδρινό. 'Ο ζωηρός Σιδωνίος», στο: *Δοκιμές*, Φέξης 1962, 349-354.

Ι. Α. Σαρεγιάννη, «Νέοι τής Σιδώνας» (400 μ.χ.) στο: *Σχόλια στον Καβάφη*, Ίκαρος 1963, σ. 104-110.

Μαργαρίτας Δαλμάτη, *Κ. Π. Καβάφης*, Άθήνα 1963, σ. 26-27.

Δημ. Γιάνκος, «Ένας «νέος» άπ' τή Σιδώνα», *ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ*, τομ. 74, 1 Νοεμβ. 1963, σ. 1630-1632.

Γιάννης Δάλλας, «Καβάφης και ή καλλιτεχνική έμπειρία», στο: *Καβάφης και ή Ίστορία*, Έρμης 1974, σ. 87-103.

Edmond Keeley, «Η καθαφική Άλεξάνδρεια», *Ίκαρος* 1976, σ. 169-170.

Robert Liddell, *Καβάφης* (μιά κριτική βιογραφία), Ίκαρος 1980, σ. 229-230.

Η μικρή σταχυολόγηση τών κρίσεων πού έπακολουθεί είναι παρμένη άπό τήν παραπάνω βιβλιογραφία.

άπεναντίας πώς ποιητικά δέν δικαιώνεται τό άποτέλεσμα :

«Όμως ό χειρισμός του θέματος δέν είναι έντελώς ίκανοποιητικός. Ό νέος φαίνεται πολύ διεφθαρμένος και δέν κερδίζει τή συμπάθειά μας, άκόμη κι αν τά λόγια πού βάζει ό Καβάφης στό στόμα του θά μπορούσαν να ήταν του ίδιου του ποιητή. Φαίνεται πώς ό Καβάφης προσπαθούσε να κάνει δύο πράγματα : να παρουσιάσει τόν κομψό, κοσμοπολιτικό κόσμο τής Σιδώνας και να εκφράσει τό δικό του πιστεύω για τήν ποίηση. Δέν υπάρχει τέλεια άλληλουχία ανάμεσα στις δύο προθέσεις του και τό ποίημα δέν είναι ίκανοποιητικό».

Τίς πιό έπεξεργασμένες, στην αντίθεσή τους, γνώμες τις διαπραγματεύονται ό Σαρεγιάννης κι ό Σεφέρης. Γράφει σχετικά ό Σαρεγιάννης:

«Τό κλειδί τής καθαφικής κριτικής για τή θέση του Αισχύλου βρίσκεται στην λέξη «μόνο», πού ό άλεξανδρινός μας ποιητής τήν υπογραμμίζει στο κείμενό του, για να προφερθεί πιό δυνατά. Η υπογράμμιση αυτή δείχνει καλά πώς και ό Μαραθώνας πρέπει να λογαριαστεί. Και πώς ά μή λογαριαστεί; Άμα αντίκρουσει κανείς τόν κόσμο άπό τό 400 μ.Χ., είναι άδύνατο να μην αισθανθεί βαθειά τό τί σημαίνει μιά μάχη και μάλιστα μιά μάχη πού μπορεί να σώσει τόν πολιτισμό».

Και διαφωνεί, άπό τή σκοπιά του, ό Σεφέρης:

«Ένα σημαντικό μέρος τής τέχνης του Καβάφη είναι ακριβώς αυτό· να θαθαίνει τά συναισθήματα πού θέλει να μεταδώσει, μέ τις άναφορές πού κάνει. Τό περιεργο είναι ότι ενώ πετυχαίνει σταθερά όταν μεταχειρίζεται ιστορικούς ή άλλους πεζογράφους, άποτυχαίνει καθαρά και στά δύο παραδείγματα όπου μεταχειρίζεται ποιητές. Έγγραφα τή γνώμη μου για τό ποίημα πού παραπέμπει στο Δάντη. Έδώ αντιμετώπιζει τόν Αισχύλο. Είναι άλήθεια περιεργο: ενώ πάρα πολύ σπάνια - αν τό έκαμε ποτέ - πηγαίνει αντίθετα πρὸς τό πνεύμα ενός σκοτεινού πεζογράφου, εδώ παίζει μέ ανθρώπους πού έχουν εγκαταστήσει τά συναισθήματά τους και τήν ιδιοσυγκρασία τους μέ πολύ μεγάλο κύρος στην συνείδησή μας· μέ έργα πού είναι κεφαλαιώδη ψυχολογικά γεγονότα. Ένα στίχο του Ριανού θά μπορούσε εύκολα να τόν αντικρούσει ό άρωματισμένος Σιδωνίος - άλλα τόν Αισχύλο: "Όσο ζωηρό, όσο φανατικό για γραμμιατα κι αν είναι τό παιδί, όταν αρχίζει να φωνασκει για «λειποψυχίες» γίνεται κουνούπι. Ό άναγνώστης χάνει τήν ίσοροπία του, αφήνει τό παιδάριο να λεί, κι άκούει τί θά μπορούσε ν' άποκριθεί ό Αισχύλος».

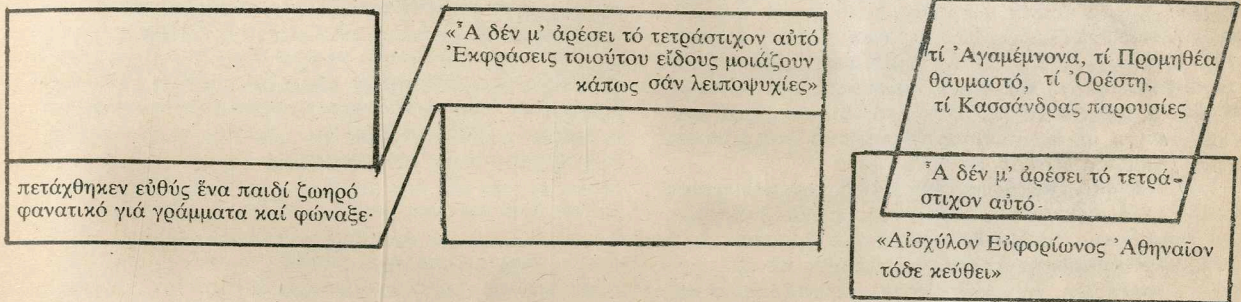
Ένώ προβληματίζονται κι οι δύο πάνω στον ίδιο άξονα, τόν πολιτισμικό ή εθνικό - ό Σαρεγιάννης λ.χ. γράφει, σχετικά: «Και ή συμβολή του νέου - ή του ποιητή - παίρνει μορφή σαν εθνική. Ίσως θά άρμολζε να τήν έγραφαν προσατά σε κάθε ελληνική Ίστορία. Είναι τό λογικό συμπέρασμα της»· και άπό τόν Σεφέρη έπιστρατεύεται για τήν αντίκρουση του νέου ένας επίσης πατριωτικότερος Αισχύλος: «Νεαρέ μου έπίγνε...» - τά συμπεράσματά τους είναι, μολα ταύτα, διαμετρικά αντίθετα. Στο έρώτημα πού θέτει ό Σεφέρης - «γιατί ό Καβάφης βάζει τό «Δόσε κηρύττω...» στο στόμα ενός «μπαγάσα» - ό Σαρεγιάννης, πού πιστεύει και στην ψυχολογική πειθώ τών λόγων

ΑΠΟ ΤΗ ΣΚΟΠΙΑ ΤΗΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΗΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΤΩΝ ΟΓΚΩΝ

Ἐπισημαίνουμε καί διακρίνουμε τὰ δύο τεκτονικά του μέλη. Εἶναι αὐτὰ πού δείχνει ἰσομοιρασμένα καί ἡ ὀπτική εἰκόνα πού ἔχετε μπροστά σας: ἀριστερά, ὁ ἠθοποιός κι ἡ «διασκέδαση» τῶν Σιδωνίων νέων (στίχοι 1-13)· καί δεξιά, ὁ ἀντίλογος τοῦ νεαροῦ «παι-

διοῦ» (στίχοι 14-26). Ἡ ὀργάνωσή του σ' ἓνα σῶμα βλέπουμε πὸς γίνεται μέ δύο τρόπους. Τούς εἰκονίζομε, προτοῦ τούς ἀναλύσομε σέ μιὰ σχηματική παράστασή τους.

Καί οἱ δύο τρόποι – ἢ τύποι ὀργανωτικοί – ὑπάρχονται σέ γενικούς κανόνες: ἡ ὀριζόντια διάταξη βασίζεται στήν ἀντιστοιχία, ἡ κάθετη ὀργάνωση, ὅπως θά ἐξηγήσομε, στήν ἀντισυμπληρωματική δομή.

1. ἡ ὀριζόντια ἢ παραθετική διάταξη

2. ἡ κάθετη ἢ συνθετική ὀργάνωση

I. Ἡ ἀντιστοιχία

Ἐπάρχει, κατά βάση, μιὰ ἰσομετρία πού ὀδηγεῖ στήν ἀντισυμμετρία τῶν μελῶν. Ἦτοι: α' κάθε μέλος ἀπαρτίζεται ἀπό 13 στίχους, ὅπου ἡ ἰσομετρία σημαί-

νει κυριολεκτικά ἰσοστιχία καί β' κάθε μέλος ἀποτελεῖται ἀπό τρία ἰσόστιχα καί πάλι μέρη:

στ. 1-2 (ἐμφάνιση τοῦ ἠθοποιοῦ)

στ. 14-15 (ἐμφάνιση καί προβολή τοῦ «ζωηροῦ παιδιοῦ»)

3-6 (περιγραφή τοῦ σκηنيκοῦ)

16-19 (προτροπή ἰδεολογικῆς ὑψῆς)

7-13 (ἡ συγκεκριμένη δράση τοῦ ἠθοποιοῦ)

20-26 (ἡ συγκεκριμένη ἀντίδραση τοῦ «παιδιοῦ»)

Ἄρα ὑπάρχει καί ἰσοδομία: κάθε ἓνα ἀπό τὰ δύο μέλη ἀρχιτεκτονεῖται ἀπό τρία ἴσα μέρη καί μέ ἀντιστοιχί ἐπαύξηση τῶν στίχων: 2,4 καί 7. Ἐπαύξηση μιᾶς σταθερῆς προόδου, πού γίνεται – ἄς μοῦ ἐπιτραπεί ἡ ἐξεζητημένη εἰκασία – μέ τήν προσθήκη τοῦ 2 (ὅσα τὰ μέλη) καί τοῦ 3 (ὅσα τὰ μέρη κάθε μέλους), κάπως ἔτσι: 2,4 (=2 + 2) καί 7 (=4 + 3).

Ἀκολουθεῖ ἐπίσης μιὰ ἀνιούσα πρόοδος πού φαίνεται καί στή γραμματική καί στή συντακτική του διατύπωση. Π.χ. παρατηρεῖται, μέ τήν ἴδια ἀντιστοιχία ἐκφοράς, μιὰ ἀνάλογη συσσώρευση καί ἐπίταση τοῦ λόγου στήν κορύφωση τοῦ τρίτου μέρους καί τῶν δύο μελῶν. Ὅπου καί πάλι εἶναι χαρακτηριστική ἡ ἀντισυμμετρία:

1. Εἰσαγωγή μέ μιὰ κυρία πρόταση (7,-19)

2. Μακροπερίοδος καί ὑπερφορτωμένος λόγος, μέ παρόμοια σύνταξη (8-13,-,20-26)

Δηλαδή κι ἐδῶ καί ἐκεῖ ἡ σύνδεση κατά παράταξη μέ μιὰ μοναδική ὑπόταξη, ἀρχή καί τέλος:

«Μά σάν ἀπήγγειλεν... τόδε κεύθει» 8-9/ «πού μέσ σῶν στρατιωτῶν... καί τόν Ἀραφέρνη» 25-26

Καί ἐδῶ καί ἐκεῖ μιὰ φράση παρενθετική καί ὁμως βαρυσήμαντη, πρὶν ἀπ' τή λύση τῆς πλοκῆς:

(«τονίζοντας... ἄλλος») 10-11/ «τί Ἀγαμέμνονα... τί Ἐπτά ἐπί Θῆβας» 22-24

Καί ἐδῶ καί ἐκεῖ κορύφωση μέ κύρια ὀνόματα, σέ χαρακτηριστική ἀντιπαράθεση:

α' συγγραφέων καί ἔργων:

Μελέαγρος, Κριναγόρας, Ριανός, Αἰσχύλος, Ἀγαμέμνων, Ὀρέστεια, Προμηθέας, Ἐπτά ἐπί Θῆβας

β' ἱστορικών τύπων καί προσώπων:

Μαραθῶνιον ἄλλος/Δᾶτις, Ἀραφέρνης

Καί ἄρα τὰ δύο μέλη, πολλαπλά, ἰσοζυγιάζονται. Ὅπως δηλαδή ὀδηγηθήκαμε ἀπό τήν ἰσομετρία στήν ἀντισυμμετρία, ἔτσι τώρα καταλήγομε ἀπό τήν ἰσοδομία στήν ἰσορροπία τοῦ ποιήματος. Αὐτός εἶναι ὁ κανόνας τῆς ἀντιστοιχίας, προκειμένου γιά τήν ὀριζόντια διάταξη καί, καθὼς εἶπαμε, γιά τήν ἰσορροπία τῶν τεκτονικῶν μελῶν του.

II. Ἡ ἀντισυμπληρωματική δομή

Ἄλλὰ ἀξία μεγαλύτερη ἔχει ἡ κάθετη ὀργάνωση τῶν δύο τεκτονικῶν μελῶν. Αὕτη εἶναι πού ἀποφασίζει τελικά ἓνα ποίημα: ὄχι ἡ ἀντιπαράθεση, ἀλλά ἡ ἐποικοδομή. Ἡ τεχνική συνάρθρωση τῶν δύο ἐπιπέδων: ἡ στήριξη τοῦ ἑνός ἐπὶ τοῦ ἄλλου. Ἦ, καθὼς λέμε στά ἀρχιτεκτονήματα, ἀκόμη καί στά ἔργα πλαστικής (καί μάλιστα τῆς μεγαλοπλαστικῆς), ἡ σχέση φερόντος καί φερομένου.

Καί αὕτη ἡ σχέση κατορθώνεται καί λειτουργεῖ στό ποίημά μας ὡς ἑξῆς: Ἡ πρώτη ἐνότητα, αὕτη τοῦ φερόντος, προσφέρεται σάν μιὰ ὑποδοχή. Μοιάζει μ' ἓνα κρηπίδιωμα, πού, ἀπέραντα καί διαρκῶς, πλαταίνει καί βαθθαίνει.

Γιάννης Δάλλας

Πλαταίνει τοπικά: ή αΐθουσα – ό κήπος – ή Σιδώνα
Βαθαίνει χρονικά: ό ήθοποιός άποστηθίζοντας τό
παρελθόν, οί πέντε νέοι μέ τή σύγχρονη τρυφή
τους.

Μιά σύγκλιση πολιτισμών μέ άνυποψίαστη αύτάρ-
κεια. Καί όλα σ' αύτή τή βάση είναι επίπεδα, μέσα σ'
έναν κλειστόν όρίζοντα. Πέρα και πίσω άπ' τή Σιδώ-
να μέ τούς αισθητές της και τήν άγοραία τους τρυφή
άπλώνεται ή καταποντισμένη άνατολή και άρχαιότη-
τα τών έθνικών. Δέν είναι λ.χ. ή άνατολή του Συ-
μεών, δέν είναι καν, επί του προκειμένου, ή άρχαιό-
τητα του Αισχύλου. Άπ' τή νησίδα τής Σιδώνας και
ειδικότερα άπ' τή βάση του ποιήματος δέν βλέπομε
παρά μία κοσμική πνευματική συγκέντρωση, πού τρέ-
φεται μέ τά ψίχια μιάς ευρύτερης και διαχρονικής
τάχα παιδείας.

Και ξαφνικά στή βάση αυτού του κρηπιδώματος
υψώνεται ή έξαρση του φερομένου. Είναι ή δεύτερη
ένότητα: ένα «παιδί φανατικό για γράμματα» κι ή
ζωηρή αντίδρασή του. Κάθετος άξονας σε μία όρι-
ζόντια ύποδοχή. Άγαλμα πού χειρονομεί. Νάος και
πρόσοψη πού καταλήγει σ' ένα άέτωμα. Σάν μία ζω-
φόρος, πού κρατεί στους ώμους τό παιδί και δείχνει
στό «ξετύλιμά» της:

*Τής Τραγωδίας τό Λόγο τό Λαμπρό –
τί Άγαμέμνονα, τί Προμηθέα θανααστό,
τί Όρέστου, τί Κασσάνδρας παρουσίες,
τί Έπτά επί Θήβας –*

Μία κίνηση όρμητική και θεαματική πού σπάζει
άντισυμμετρικά τή γραφικότητα και τήν άκίνησία τής
ύποδοχής πού προηγήθηκε. Μιά κίνηση όπωδηποτε
κλειστού κυκλώματος, γιατί δέν θγαίνει έξω από τά
στεγανά του όρίζοντα πού περιγράψαμε. Άλλά πού
ένοργανά είναι έσωτερικά – και πάντα άντισυμμετρικά
– μέ μιάν άξονική αντίρροπη, τό ποιήμα.

Αύτή είναι ή άντισυμπληρωματική δομή. Γιατί άν-
τισυμπληρωματική; Γιατί τά δύο επίπεδα αντίκεινται
και ενώ αντίκεινται άλληλοσυμπληρώνονται. Ό ένας
άξονας – ό κάθετος – επικαθίζει κι έτσι άρμολογείται
μέ τόν όρίζοντιον, ώστε νά άποτελεί μαζί του ένι-
αία σύνθεση.

ΣΤΙΣ ΠΗΓΕΣ ΤΟΥ ΕΙΔΟΥΣ: ΤΑ ΣΥΝΘΕΤΙ- ΚΑ ΚΑΙ Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΟΥΣ

Άλλά για νά νά δέσει και ποιητικά ή σύνθεση,
χρειάστηκε ή φόρμα και ή τεχνική ενός δοκιμασμένου
είδους. Δοκιμασμένου από πολύ παλιά, τουλάχιστον
από τό 1895 πού ό ποιητής πρωτόγραψε *Τό Τελευ-
ταίο Σκαλί* ως τό 1929 πού δημοσίευσε τό *Μύθος
Άλεξάνδρεια του 340 μ.Χ.* Τό είδος, πού από τότε
άρκετές φορές και ποικιλότητα έπεξεργάστηκε, εί-
ναι ό σκηνικός μονόλογος.

1. Ό σκηνικός μονόλογος

Είναι ένα νέο ν είδος πού «προδίδει» – ή λέξη
μέ τις δύο της σημασίες, δηλαδή και μαρτυρεί και
υπερβαίνει – τά συνθετικά του και τήν έμμεση κατα-
γωγή του άπ' τό δράμα και τή ρητορεία. ή κάποτε
άποκλειστικότερα άπ' τό δράμα, πού από τήν έποχή
τής πόλης-κράτους είχε συμπεριλάβει στήν πλοκή του
και πολλούς «άγώνες λόγου». Καί τώρα δέν άπόμεινε
παρά μία σκηνική παράσταση χωρίς πλοκή και κά-

θαρση, κι ένας ρητορικός μονόλογος χωρίς νά γίνεται
πειθούς δημιουργός. Άπόμεινε ή θεατρικότητα και ό
δικανισμός, σάν δύο χειρονομίες: Η πρώτη έκφυλί-
ζεται και γίνεται συνήθως θεατρικισμός τής Ίστο-
ρίας, π.χ.:

*Κ' οί Άλεξάνδραιοι έτρεχαν πιά στήν εορτή,
κ' ένθουσιάζονταν κ' έπευφημούσαν
έλληνικά κ' αιγυπτιακά και ποιοί έβραϊκά,
γοητευμένοι μέ τ' ώραίο θέαμα –
μ' όλο πού δέβαια ήξευραν τί άξιζαν αυτά
τί κόυφια λόγια ήσανε αυτές οί βασιλεις*

ή, καθώς είπε ό ποιητής, «πώς ήταν λόγια αυτά και
θεατρικά» Έτσι ή θεατρικότητα και άκολουθεί, μέ
μεγαλύτερη έμβέλεια ό δικανισμός, πού γίνεται πικρή
λογοπαιξία ιδεών, του τύπου:

*Γιά τις θρησκευτικές μας δοξασίες-
ό κούφος Ίουλιανός είπεν «Άνέγνω, έγνω, κατέ-
γνω». Τάχατες μάς εκμηδένισε
μέ τό «κατέγνω» του, ό γελοιωδέστατος.*

*Τέτοιες ξυπνάδες όμως πέρασι δέν έχουνε σ' έμάς
τους Χριστιανούς. «Άνέγνω, άλλ' ούκ έγνω- εί γάο
έγνω,
ούκ άν κατέγνω» άπαντήσαμεν άμέσως.*

Ό σκηνικός μονόλογος, μακριά από τή διάχυση
του πού ύποδηλώνει μέ τά δύο της παραδείγματα ή
προηγούμενη παρέκβαση, είναι μία λύση και συγχρό-
νως μία καινούρια δέση εκείνων τών ειδών: Άπό τό
δράμα και τή ρητορεία κι άπ' τά δύο θρυμματισμένα,
ό ποιητής κρατά τήν ύλη και τό πρόσχημα, καθώς θά
δούμε, για τή διαμόρφωση μιάς ιδιαίτερης γραμματο-
λογικής μορφής, πού είναι, για τά χρόνια τά αυτο-
κρατορικά τής Ρώμης και τά χρόνια άναφοράς του
μύθου του ποιήματος, ή «θέση» μέσα άπ' τή λεγόμενη
«έπίδειξη» – τό είδος από τά ρητορικά γυμνάσματα
τής έποχής, πού φαίνεται νά έχει κάποια σχέση μέ τό
ποιήμά μας: Ένας μαθητευόμενος του λόγου τότε
ανάλαμβάνει μέ μία ρητορική «έπίδειξη» νά αναπτύ-
ξει λ.χ. ένα θέμα:

*Τό θέμα, ό χαρακτήρ του Δημαράτου,
πού τόν έπρότεινε ό Πορφύριος έν συνομιλία
έτσι τό έξέφρασεν ό νέος σοφιστής
(σκοπεύοντας, μετά, ρητορικώς, νά τό αναπτύξει),*

ή, πιό ελεύθερα, νά αναπτύξει μία «θέση» ή μιάν «άν-
τίθεση» στή γνώμη ενός μεγάλου, ως είναι κι ό Αισχύ-
λος³. Καμώματα μιάς έποχής, πού ό ποιητής τά πα-
ρακολουθεί άπ' τή άπόστασή του και «άντιγράφει»
τά πατήματά τους. Τά παρακολουθεί μέ άπόλυτη συ-
νέπεια, άφου από κει άντλεί τά θέματά του. άλλα και
μέ άνανεωμένες τις γνωστές μορφές, όπως συμβαίνει
στήν περίπτωση του σκηνικού μονόλογου. Καί από
τις τρεις λοιπόν πηγές, πού είναι και οί τρεις τους
πρότυπα άλλου είδους, τις βασικές και μακρινές (τό

3. Είναι, για τή ρητορική «έπίδειξη», οί άντιλογίες (con-
troversiae), πότε μέ «ύποθέσεις θετικές» πάνω σε θέσεις φι-
λοσοφικού περιεχομένου και πότε «έσχηματισμένες», δηλα-
δή πάνω σε τυποποιημένα θέματα, πού είτε τά προτείνει
ένας άλλος, όπως ακριβώς στό *Ό Δημαράτος*, είτε τά έπι-
νοεί ό ίδιος, όπως λ.χ. τώρα στό οί *Νέοι τής Σιδώνας* (400
μ.Χ.).

δράμα καὶ τῆ ρητορεία) καὶ τῆ παράγωγη καὶ κοντινὴ του (τὴν «ἐπίδειξη» ἢ τῆ «θέση») ἀπομακρύνεται διαμορφώνοντας ταυτόχρονα τὸ σχῆμα αὐτοῦ τοῦ νέου εἶδους, καμωμένου ἀποκλειστικά πιά γιὰ τὴν ποίηση.

Ὁ σκηνικός μονόλογος, προωθημένος τώρα πολὺ, ὥστε, μαζί μέ τ' ἄλλα του ρητορικά γυμνάσματα, νά γίνει ὑποδοχὴ γιὰ τὰ συριακά καὶ ἀργότερα γιὰ τὰ οἰκουμενικότερα ἀνατολικά ἢ καὶ βυζαντινά του θέματα, μοιάζει νά εἶναι ἀδερφός ἑτερογάλακτος τοῦ μίμου πού ἀγκάλιαζε παλιότερα, μαζί μέ ἄλλα εἶδη λ.χ. τὸ ἐπίγραμμα, τὰ βιοματικά καὶ ψυχὰ γωγικότερα ἀλεξανδρινά του θέματα. Κι εἶναι ἐπιτέλους – γιὰ τὴν καλλιτεχνικὴ συνείδησή του – ἓνα εἶδος μέ παράδοση ἀλλὰ καὶ ἐπικαιρότητα. Ἐς θυμηθοῦμε πῶς τὸ ἐκμεταλλεύτηκε νεότεροπα, ἀντλώντας ἀπὸ πλάγιες – νεότερες, φαντάζομαι – πηγές ὁ Ἑλιος. Καὶ ὅμως ὁ Καθάφης προσηγήθηκε. Καὶ προπαντὸς τὸ βρήκε μέσ στὴ δάση του. Κι ἀπ' τὰ πεδία τῆς ἀναφορᾶς ὡς τὰ πεδία τῆς μεταφορᾶς τοῦ μύθου του, τὸ πήρε καὶ τὸ ἐπεξεργάστηκε πρωτότυπα.

Τὰ δύο ἐπίπεδα ἢ μέλη τοῦ ποιήματος συνδέονται ἀκριβῶς χάρι στὴ φόρμα καὶ τὴν τεχνικὴ αὐτοῦ τοῦ εἶδους. Διαφορετικά θά εἶχαμε δύο χωριστὰ καὶ ἀσύμδωτες ἐνότητες: Στὴ μιά, τὴν ὀριζόντια, θά ἔμενε ἡ περιγραφή γυμνὴ χωρὶς συνέχεια. Στὴ δεύτερη, τὴν κάθετη, ὁ ρητορικὸς λόγος ἀσύνδετος. Πραγματικά, στὴν πρώτη ἐνότητα ἡ περιγραφή ξεφεύγει πρὸς τὴ δράση (7-15). Ἐνῶ στὴ δεύτερη ὁ ρητορικὸς ἀντίλογος ἀπομακρύνεται πρὸς τὴν ἀπολογία καὶ τὴν προτροπὴ (16-26). Δυὸ γλώσσες τεχνικῆς καὶ ὕφους, διαφορετικῆς καὶ ἀσύνδετες καὶ ἄρα δυὸ ἐπίπεδα, ποιητικά ἀσυναταιρίαστα. Θά εἶχαμε λοιπὸν μιά τέλεια διάσταση.

Ὁ σκηνικός μονόλογος εἶναι ἀκριβῶς αὐτὸς πού παρεμβαίνει μέ τὴ φόρμα του καὶ ματαιώνει τὴ διάσταση. Μὲς στὴ σκηνὴ του, ἐνορχηστρώνοντας καὶ αὐτὰ καὶ ἐκεῖνα, μεταβάλλει πρῶτα τὴ γυμνὴ περιγραφή σέ σκηνικὴ ἢ περιγραφὴ καὶ ἀφήγηση: Περιγραφή τοῦ σκηνικοῦ (ἢ αἵθουσα καὶ ὁ κήπος τῆς, 3-6), πού ἀνοίγει γιὰ νά ὑποδεχτεῖ πρῶτα τὰ πρόσωπα τοῦ «δράματος» (ὁ ἡθοποιός καὶ οἱ πέντε νέοι, 1-6) καὶ στὴ συνέχεια τὴ θεατρικὴ τους στάση μᾶλλον παρὰ δράση (οἱ ἀπαγγελίες τῶν ἐπιγραμμάτων καὶ ἡ ἀντίδραση τοῦ νέου, 7-13). Καὶ ἀκολουθεῖ, μέ φυσικὴ συνέπεια, ὁ σκηνικός ἀντίλογος, θυμίζοντας καὶ αὐτὸς θεατρικὸν ἀγῶνα λόγων μέ ἄφαντους καὶ ἀναπολόγητους τοὺς δύο ἀποδέκτες του: Ὁ ἓνας ἀποδέκτης εἶναι, νοερά στό βάθος, ὁ Αἰσχύλος· καὶ ἀνάλαβε τὴν ὑπεράσπισή του, ἀναδρομικά καὶ νοερά ἐπίσης, ὁ Σεφέρης. Ὁ ἄλλος εἶναι ὁ ἡθοποιός, πού ἐνῶ αὐτὸς κινήτοποίησε τὴ δράση, ἔμεινε καὶ μένει ἀκόμη ἀκριτος.

Ὁ ρηματικός διάκοσμος

Ἡ σκηνικὴ σφραγίδα φαίνεται καὶ στὴ διάρθρωση, ἢ σωστότερα στὴν ἀρθρωση, τοῦ λόγου. Στὴν ἀρχὴ τὰ βασικά μέρη τοῦ λόγου, ῥήματα-οὐσιαστικά-ἐπίθετα, προφέρονται ἰσότημα, ἀχρωμάτιστα, οὐδέτερα:

Ὁ ἡθοποιός πού ἐφεραν – [ὁ ἡθοποιός] ἀπήγγειλε
Ἡ αἴθουσα ἀνοίγει – κ' [ἡ αἴθουσα] εἶχε
(Μερικά) ἐπιγράμματα ἐκλεκτά – (Μιά)
ἐλαφρὰ εὐωδία – Τῶν (πέντε) ἀρωματισμένων νέων

Καὶ μετὰ ὅταν ἀρχίζει σκηνικά ἡ δράση, ἡ κίνηση τοῦ λόγου ζωηρεύει: Π.χ. «Διαβάσθηκαν» καὶ διαφορο-

ποιημένα «ἀπήγγειλε»· ἀκόμη πιὸ πολὺ «τονίζοντας»· καὶ τέλος ἀσυγκράτητα «πετάχτηκε» καὶ «φώναξε», συμπαράσφροντας καὶ τὰ ἐπίθετα:

πετάχτηκεν εὐθύς ἓνα παιδί ζωηρό
φανατικό γιὰ γράμματα καὶ φώναξε.

Καὶ τέλος, τὴ στιγμή τοῦ μονολόγου, κορυφώνεται ἀκόμη καὶ ρητορικά ὁ λόγος, μέ ὅλους τοὺς συνδυασμούς τῆς ἔμφρασης, π.χ.:

α' ἐπίταση μέ δύο ῥήματα:

Δόσε-κρητύτω
Περιμένω καὶ ἀπαιτῶ

β' μέ ῥημα καὶ ἐπίρρημα:

μοιάζουν κ' ἄπως
π' ἄλι θυμήσου
π' ἄ γέρονι
ὁ λ' ὅτε λ' ἄ νά βγάλεις
μ' ὄνο πού πολέμησες

γ' μέ πολλαπλές ἐπαναλήψεις:

ὄλη τὴ δύναμί σου – ὄλη τὴ μέριμνα
μέσ στὴ δοκιμασία – ὅταν ἡ ὄρα σου
π' ἄ γέρονι

περιμένω – καὶ ἀπαιτῶ
νά βγάλεις – νά βάλεις
τί – τί – τί
τές τάξεις – τὸ σωρὸ

Κοντὰ στὴν ἔνταση τῆ σκηνικῆ, μιά δεινὴση ρητορικὴ τοῦ λόγου.

Τὸ ἐπιτέλεσμα τὸ ἐπισφραγίζει ἡ ποίηση, μέ τοὺς δικούς της τρόπους καὶ ρυθμούς. Ἐς σημειώσομε π.χ. καὶ τὴν ἀδιαφάνεια τῆς ὁμοιοκαταληξίας. Στὴν πρώτη ἐνότητα – σάν ἀπὸ γκόγκ; σάν ἀπὸ σύμπτωση; – προανακρούεται γιὰ μιά καὶ μοναδικὴ φορά – «ἀνθέων», 4 – «νέων», 6 – [«ὑπὲρ τὸ δέον», 10] – ὥσπου νομίζεις πῶς ἐξαφανίστηκε καὶ ὅμως κυριαρχεῖ, ἀλλὰ ἀφανέστατα σάν φωτισμός κρυφός σ' ὄλη τὴ δεύτερη ἐνότητα. Ἐνα ἐπιπλέον ποίκιμα τοῦ δεινωμένου πρὸς τὸ τέλος λόγου⁴.

Αὐτὸ – ἀπαιτῶ – θαυμαστό (14, 19, 22)

λειποψυχίες – παρουσίες (15-23)

δύναμή σου – θυμήσου (16-17)

γέρονι – Ἀρταφέρνη (18-26)

βγάλεις – βάλεις (20-24)

λαμπρό – σωρὸ (21-25)

Ἔτσι ἀπ' τὴ γενικὴ θεατρικὴ ἐντύπωση, περνώντας μέσα ἀπὸ τὴ ρητορικὴ «ἐπίδειξη» (ἢ «θέση»), φτάνομε στὴν ποίηση, ὅπως τὴ βλέπομε γὰ τὴ μορφοποιεῖ ἐδῶ ὁ σκηνικός μονόλογος· ὅπου τὰ δυὸ συνθετικά του – ἡ σκηνικότητα καὶ ὁ ἀντίλογος – ἀκούγονται εὐδιάκριτα ἀκόμη καὶ στὴ συμβολὴ τους.

4. Σημειῶνω μερικῆς ἀντιστοιχίας: Τὴν ἐπανάληψη τοῦ «τί-τί-τί» τὴν ξαναβρίσκομε, συνδυασμένη ἐπίσης μέ τὴν καλλιέργεια τοῦ πνεύματος στό στόμα ἑνός νέου, στό ἄς φρόντιζαν:

Ξέρω καὶ παραξέρω Ἀριστοτέλη, Πλάτωνα,
τί ρήτορας, τί ποιητής, τί δ, τι καὶ ἄν πείς

Γιὰ τὴ φράση «πού μέσ στῶν στρατιωτῶν τές τάξεις, τὸ σωρὸ πολέμησες κ' ἐσὺ» παρατηροῦμε τὴ θεματικὴ συνήχηση πού ὑποβάλλει Ὁ Δαρειός:

Εἶναι νά μετρηθοῦμε τώρα μέ τίς λεγῶνες!

καὶ πιὸ πολὺ ἡ ἰδέα ὅχι τῆς ἀντιπαράθεσης μὰ τῆς ἀποστροφῆς τοῦ ἑνός πρὸς τοὺς πολλούς ἢ «τὸ σωρὸ» – «Μὲς στό ὀλικὸ ποσὸ δέν ἀριθμήθηκα» – προανακρούεται ἀπὸ πολὺ παλιά στό *Πρόσθεσις* (1897): Τέλος ἡ ἀντιστοιχία τῆς ὁμοιοκαταληξίας, ὡς πρὸς τὴ συσώρευση τῆς ἀποκλειστικῆς στό δ' μέλος, φαίνεται στό *Ἐπιτύμβιον Ἀντιόχου Βασιλέως Κομμαγενῆς* (1923).

Μπορούσε μάλιστα και νά μελετηθεί η σχέση του ποιήματος με όλα τα στάδια της τριμερούς αυτής πορείας: η ανταπόκρισή του καταρχήν με τα λοιπά θεατρικά ή όπωσδήποτε δραματικά ποιήματά του, μετά με τα «επιδεικτικά» όπως τα περιγράφομε και τέλος με τους σκηνικούς μονόλογους, που είναι, καθώς είπαμε, ή συμβολή των προηγούμενων ειδών σε μία καινούργια και κατεξοχήν ποιητική τώρα μορφή. Άλλά καλύτερα ως σταθούμε ένδεικτικότερα σε μία υπαινικτική εικόνα αυτών των πολλαπλών ανταποκρίσεων. Τήν παραθέτομε και στή συνέχεια τήν ανάλυομε:

‘Η άρχαία τραγωδία (1895) ↔ ‘Ο ‘Ιουλιανός και οί ‘Αντιοχείς (1926)
Οί Ταραντίνοι διασκεδάζουσι (1897)
Τιγρανόκερτα (1928)
‘Η Ναυμαχία (1899) ↔ ‘Οταν ό φύλαξ είδε τό φώς (1900)
Συμεών (1917) ↔ Νέοι τής Σιδώνος [400 μ.Χ.] (1920)

Και έξηγοῦμε: ‘Η άρχαία τραγωδία (1893) και ό ‘Ιουλιανός και οί ‘Αντιοχείς (1920) δέν είναι άπλώς τά άρχαία όρια όπου γίνεται στήν ποιήσή του, άς ύποθέσομε, μία πρώτη και μία τελευταία μνεία του θεάτρου. Είναι και δύο αντίποδες: εκεί ή άφελής έξύμνηση τής τραγωδίας κ’ έδώ ή γενικότερη αντίθεση στον άυστηρόν κανόνα μιάς ζωής, έντέλει άναχρονιστικής. Σάν νά μιλάει εκεί ό «άψητος» άκόμη ήθοποιός άπ’ τή Σιδώνα με όλη τή θέρμη τής άπαγγελίας του επιγράμματος που είδαμε και σάν ν’ άκούγονται έδώ οί πέντε άρωματισμένοι νέοι του ποιήματος, πολλαπλασιασμένοι τώρα σε ‘Αντιοχείς:
‘Ητανε δυνατόν ποτέ ν’ άπαρηγοῦν
τήν έμορφή τους διαβίωση· τήν ποικιλία
των καθημερινών τους διασκεδάσεων· τό λαμπρό
θεάτρον όπου μιά ένωση ένίνονταν τής Τέχνης
μέ τέσ έρωτικές τής σάρκας τάσεις!

[....]
Νά τ’ άρηθοῦν για νά προσέξουν κιόλας τί;

Και από τό βάθος τους Οί Ταραντίνοι διασκεδάζουσι (1897): Τό προανάκρουσμα ενός πλατύτερου θεατρικού μοτίβου, που είναι ή διασκέδαση και μάλιστα ή καλλιτεχνική ψυχαγωγία:

Θέατρα, πλήρη, πανταχόθεν μουσική·
έδώ κραιπάλη και άσέλγεια κ’ εκεί
άθλητικοί άγώνες και σοφιστικοί.

Άκολουθεί στά Τιγρανόκερτα (1928), μία άμοραλιστικότερη έκδοχή του τύπου του ήθοποιού:

Τό θεάτρον είναι μέσον για νά γνωρισθώ
όμολογεί εκεί ό ήρωας· όσπου, διαρκώς στενεύοντας, φτάνομε στα ποιήματα που άντιμετωπίζονται οί θέσεις του Αισχύλου: τά δυό που προηγούνται από τό ποιήμα μας είναι ‘Η Ναυμαχία (1899), μία άτελής, θά λέγαμε, παραλλαγή του Τρώες (1900) και κοντά της τό ‘Οταν ό φύλαξ είδε τό φώς (1900), όπου σημειώνεται μία βιοθεωρητικής ύψής άφαίρεση τής άφορηής και έτοιμ κρυπτικά μιά έμμεση άντιδικία προς τόν ‘Αγαμέμνονα του Αισχύλου:

‘Εμείς ν’ άκοῦμε. ‘Ομως δέν θά μās γελά
τό ‘Απαράιτητος, τό Μόνος, τό Μεγάλος.

Και - από τήν άποψη του είδους πάντα - κατακλεί-

δα και κορυφωση ή τελική συσχέτιση: Συμεών (1917) - Νέοι τής Σιδώνος [400 μ.Χ.] (1920). Δυό σκηνικοί μονόλογοι και δυό άντικείμενες στιγμές πολιτισμού και ιδεολογίας: ό κόσμος ό άρχαίος που έδνε και ό χριστιανικός που άνάτελλε, ή έλευθερία ζωή κ’ ή πίστη σ’ ένα Χρένος, ή ποίηση και ή Ζωή, ό Λόγος και ή Πράξη⁶.

Η «ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΗ» ΑΝΑΛΥΣΗ (ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΚΑΙ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΑ ΠΕΔΙΑ ΑΝΑΦΟΡΑΣ ΤΟΥ ΜΥΘΟΥ)

Και ή τεκτονική και ή ειδολογική άνάλυση που προηγήθηκε μās πείθει για τήν έσωτερική συνέπεια που ύπάρχει στήν όργάνωση των όγκων και στή μορφοποίηση του είδους· μās πείθει, μ’ άλλα λόγια, για τήν αύταξία και τήν άρμονία του ποιήματος. Μένει νά ολοκληρώσομε με τήν πραγματική άνάλυση: Νά δοῦμε και τήν έξωτερική συνέπεια, με βάση τά ιστορικά πεδία άναφοράς του μύθου και τή «μεταφορική» άξία του μηνύματός του. Και πρώτα ύπάρχει μιά ιστορική πραγματικότητα, άπ’ όπου άναδύεται με άληθοφάνεια τό θέμα· και ένα στυλ πολιτισμού τής έποχής που «άντιγράφεται» με έκτακτη άκρίβεια.

Άνάγκη νά ξαναδιαβάσομε, και άπ’ τά πραγματικά στοιχεία του, τό ποιήμα.

1. Σιδώνα (400 μ.Χ.)

Είναι ό ευρύτερος ιστορικός και γεωγραφικός του χώρος. Σιδώνα - Βηρυτός: ή βάση ενός τριγώνου, όπου συνεχίζεται άνερόχλητος ό έλληνισμός και σ’ όλη τή διάρκεια του 4ου αιώνα. ‘Ο έλληνισμός κ’ ή έλευθερία ζωή, όπως τήν υπαινίσσονται «οί πέντε άρωματισμένοι νέοι» με τή διασκέδασή τους και με τή φιλέταιρη πνευματική τους ένασχόληση:

Διαβάσθησαν Μελέαγρος και Κριναγόρας και Ριανός.

5. Βλ. Γ. Π. Σαββίδη: Κ. Π. Καβάφη, Περί ‘Εκκλησίας και Θεάτρου, Άθήνα 1963, σ. 12 υπό σ. 6, όπου αναγράφονται τά σχετικά ποιήματα. Σ’ αυτά μοροῦμε τώρα νά προσθέσομε και μερικά άκόμη από τά ‘Ανέκδοτα: ‘Η Ναυμαχία (1899), ‘Οταν ό φύλαξ είδε τό φώς (1900), Στο θεάτρο (1904), Τά δ’ άλλα, εν Άδου τίς κάτω μυθήσομαι», (1913), ή από τά ήμιτελή προσέδια τής ώριμότητάς του, π.χ. τά Τιγρανόκερτα (1928). Άλλά στήν έργασία αυτή τό ένδιαφέρον στρέφεται από και και πέρα, αρχίζοντας άπ’ τά ποιήματα όπου ή ζωή σκηνοθετείται ή παρομοιάζεται με τήν ιδέα ενός θεάτρου και καταλήγοντας σ’ εκείνα που κυριαρχεί, καθώς θά δοῦμε, ως κλίμα ή ως είδος, ο παντόμμος και ό σκηνικός μονόλογος που είδαμε προηγουμένως.

6. «Πράξη και Λόγος (Καβάφης-Αισχύλος)», είναι ό τίτλος μιάς άνέκδοτης μελέτης ενός μαθητή μου αυτά τά τελευταία χρόνια, του Γιανν. Γιαννακόπουλου. Μιά πρώτη, μορφή δημοσιεύτηκε πριν από πέντε χρόνια στο περ. “‘Ο Έμφυδος”, μετά από άνάθεση και έπεξεργασία που έγινε στήν τάξη. ‘Ο τίτλος μαρτυρεί, μαζί με κάποιους εὔστοχους έδώ κ’ εκεί ύπαινιγμούς, τήν έρμηνευτική σκοπία του: Άρχίζει να μιλά ό νέος, αλλά πίσω του ύπάρχει ύποβολέας. Και από τόν στ. 17 και κάτω ως τό τέλος του ποιήματος ό ύποβολέας - που είναι ό Καβάφης - θγαίνει και μιλά ό ίδιος πιά άπροσχημάτιστα. Άπέναντι στήν Πράξη του Αισχύλου άντιπαράθετε τήν άξία και τή δύναμη του Λόγου. Κ’ ή κατάληξη τής έργασίας του: «‘Ο Αισχύλος διάλεξε τόν Μαραθώνα· δικαίωμα του! Έξάλλου τό πνεῦμα του ήταν πολύ μεγάλο για νά κουρνιάσει κάπου άλλου στο κουραστικό ταξίδι τής ‘Ιστορίας. ‘Ο Καβάφης τάξει τόν έαυτό του στήν ποίηση, και μένει εκεί».

Ἐκεῖ ἀκόμη συντηρεῖται ἡ θεραπεία τῶν Μουσῶν-ἀρκει νά σημειώσωμε πὼς ὁ σιδώνιος ποιητής Ἀντίπατρος λέγεται πὼς συγκέντρωσε τὴ συλλογὴ ἐπιγραμμάτων πού τιτλοφορεῖται *Στέφανος τοῦ Μελεάγρου* (καὶ τῶν ἄλλων ἐπιγραμματοποιῶν) – ἐκεῖ ἀκόμη μαρτυρεῖται ἡ λειτουργία ἐνὸς θεάτρου πού εἶχε ἀνασκαφεῖ στὴν ἐποχὴ τοῦ ποιητῆ – ἀπ' ὅπου ἴσως καὶ τὸ *Θέατρον τῆς Σιδῶνος* (400 μ.Χ.) – ἐκεῖ καὶ πρὸς τὴν κορυφὴν τοῦ ἱστορικοῦ τριγώνου, πού εἶναι ἡ Ἀντιόχεια, ἀκόμη συνεχίζεται ἡ καλλιέργεια τῆς ἐθνικῆς ιδέας καὶ φιλοσοφίας: Λιβάνιος, Ἰουλιανός, Ὀσπου, ἀπάνω στὴν καθίζηση αὐτοῦ τοῦ κόσμου, λ.χ. κάπου ἀνάμεσα ἀπὸ τὴ διδλιοθήκη ὅπου κοντὰ τῆς «κείται ὁ σοφὸς γραμματικὸς Λυσίας» (*Λυσία γραμματικοῦ τάφος*, γρ. 1911) καὶ ἀπὸ «τά κατηλιὰ καὶ τὰ χαματυπεία τῆς Βηρυτοῦ» ὅπου «κυλιέται» ὁ φίλος τοῦ Ταμίδη (*Μέσα στὰ κατηλιὰ*, 1926), θά ὑψωθεῖ, καινούργιος ἄξωνας καὶ ἀνάταση ζωῆς, ὁ στύλος ὁ ἀσκητικός τοῦ Συμεῶν (*Συμεῶν*, 1917).

2. Ὁ ἠθοποιὸς πού ἔφεραν γιὰ νά τοὺς διασκεδάσει ἀπήγγειλε καὶ μερικά ἐπιγράμματα ἐκλεκτὰ (1-2)

Ἵπογραμμίζομε τὶς φράσεις καὶ τὶς λέξεις: «πού ἔφεραν», «γιὰ νά τοὺς διασκεδάσει» καὶ φυσικὰ τὴ λέξη «ἠθοποιός». «Πού ἔφεραν» λοιπὸν – μιά φράση πού ἐξυπονεί πὼς πρόκειται γιὰ ἰδιωτικὴ παράσταση, μιά πολυτέλεια τῆς ἐποχῆς. Ὁ ποιητὴς τὸ ξέρεει καὶ ἀκριβολογεῖ. Στὸ ποιήμα τοῦ *Τυρανόκερτα* ἄλλωστε ὁ ἥρωας του ὁμολογεῖ:

Νοικιάζομαι γιὰ μιά παράσταση χωρὶς θεατῆς
καὶ ἔννοεῖ τοὺς θεατῆς θεάτρου: «Γιὰ νά τοὺς διασκεδάσει» – ἀλλὰ πὼς; Καὶ τί ἠθοποιός ἄραγε εἶναι; Μπορεῖ – μὲ κάθε δυνατὴ ἐπιφύλαξη – καὶ μὲ παντόμιμος· καὶ ὁ ἴδιος ἄρα ἴσως εἶναι ἓνας κωμικὸς παντόμιμος. Δέν ἀποκλείεται καὶ τραγικός, ἂν κρίνομε ἀπ' τὴν προτίμηση τοῦ Αἰσχύλου πού ἀκολούθησε: Ἐάν καὶ ξέρομε πὼς δέν εὐδοκίμοῦσε πιά τὸ εἶδος, μολαταῦτα μαρτυρεῖται ἓνας μῖμος τραγωδίας ἀπὸ τὴ Σιδῶνα πού πηγαίνει νά διαγωνιστεῖ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ στὴ Σπάρτη. Ἐτοί κι ἄλλιως, τοὺς διασκεδάζε μὲ μύθους ἢ μὲ ρόλους στοὺς ὁποίους εἰδικεύτηκε. Αὐτὴ ἦταν ἡ ἰδιωτικὴ παράσταση πού ἔδωσε καὶ αὐτὴ ἡ διασκέδαση τῶν σιδωνίων νέων. Καὶ μόνον ἴσως πρὸς τὸ τέλος, γιὰ συμπλήρωμα – καὶ ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ τὸ καὶ – *Ἀπήγγειλε καὶ μερικά ἐπιγράμματα ἐκλεκτὰ.*

3. Ἡ αἴθουσα ἀνοίγει στὸν κῆπο ἐπάνω (3)

Εἶναι ὁ στενότερος χώρος τοῦ ποιήματος, αὐτὸς πού θά ὑποδεχτεῖ τὴ δράση. Καὶ ἐδῶ ὁ Καβάφης ἀκριβολογεῖ: κάνει σαφὴ ὑπόμνηση τοῦ τύπου τῶν ἰδιωτικῶν κατοικιῶν αὐτῶν τῶν χρόνων, μὲ τὴν ὑπαρξὴ τῆς ἐσωτερικῆς ἀλῆς ἢ τοῦ λεγόμενου αἰθρίου (patium)

«Τὰ δωμάτια, περιγράφει γενικὰ τὴν ὕστερη ἐλληνιστικὴ οἰκία ὁ Γ. Μπακαλάκης, εἶναι ὀργανωμένα γύρω ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ ὑπαίθρια αὐλὴ, ἢ ὁποία ἀποτελεῖ τὸ κέντρο τῆς οἰκίας. Ἡ στοὰ πού παλιότερα ὑπῆρχε συνήθως μόνον στὸ ἀνατολικὸ μέρος τῆς αὐλῆς καὶ σχημάτιζε τὴν παστάδα, τώρα ἐπεκτείνεται καὶ στὶς τέσσερις πλευρὰς τῆς τετραγώνης αὐλῆς, μὲ ἀποτέλεσμα νά δημιουργηθεῖ ὁ τύπος τῆς οἰκίας μὲ περιστύλιο πού κυριαρχεῖ στὰ ἐλληνιστικὰ καὶ ρωμαϊκὰ χρόνια. Οἱ στοές τῶν τεσσάρων πλευρῶν ἦταν συνήθως ἰσοῦψεις. Σέ

ὀρισμένα περιστύλια ὅπως στὰ λεγόμενα «ρόδια περιστύλια», οἱ πόρτες τῆς πλευρᾶς πού ἔβλεπε πρὸς Ν. ἦταν ὑψηλότερες».

Τέτοιος τύπος κατοικίας θά ἔπρεπε λοιπὸν νά εἶναι καὶ «τῶν πέντε σιδωνίων νέων». Ἡ αἴθουσα, καὶ ἐκείνων, «ἀνοίγει στὸν κῆπο ἐπάνω». Ταῦτιση τοῦ ἱστορικοῦ καὶ τοῦ ποιητικοῦ του σκηρικοῦ. Καὶ ὅπου, στὴν πλατύτερὴ του βάση, ἡ σκηνὴ πού θά διαδραματιστεῖ, θά δεῖχτεῖ πὼς εἶναι, ἀκόμη καὶ ὡς εἶδος, πάλι κατ' ἀντιστοιχία πρὸς τὴν ἐποχὴ, τὸ ἀπὸ σπασμα ἢ ἡλεπτομέρεια ἐνὸς συμποσίου, πού τὸ ἀνοίγει ὡς ἐξῆς:

4. Μά σάν ἀπήγγειλεν ὁ ἠθοποιός,
«Αἰσχύλον Εὐφορίωνος Ἀθηναῖον τότε κεῦθει»
(τονίζοντας ἴσως ὑπὲρ τὸ δέον
τὸ «ἀλκὴν δ' εὐδόκιμον», τὸ «Μαραθῶνιον ἄλσος».)
(8-11)

Νά τὴν λοιπὸν μιά ὑποψία τραγικοῦ παντόμιμου ἢ ἔστω ἠθοποιοῦ τῆς ἐποχῆς πού εἰδικεύτηκε σὲ ὀρισμένους ρόλους δράματος. Ἀλλὰ τουλάχιστον – διερωτᾶται «τὸ παιδί» – νά διάλεγε ἀπ' τὴν τραγωδίαν ἐρωτικές σκηνές ἢ ρόλους περιπάθειας, ὅπως αὐτοὶ γιὰ τοὺς ὁποίους καμαραῶνει ὁ ἥρωας τοῦ *Τυρανόκερτα*:

Ἐπαιξα ὅπως, ὅπως τὸν Σοφόκλειον Αἴμονα
καὶ ἐπίσης ὅπως, ὅπως τοῦ Εὐριπίδη τὸν Ἰππολύτον!

Αὐτὸς ἀπεναντίας προκαλεῖ τὸ αἶσθημα τῆς ἐποχῆς. Τὸ προκαλεῖ μὲ τὴν ἐπιλογὴν του καὶ τὴν ἐμφαση του: Ἀντιπαράθεσε στὰ ἄλλα ἓνα ἐπιγράμμα ἠρωϊσμοῦ καὶ αὐταπάρνησης. Καὶ τόνισε «ὑπὲρ τὸ δέον» τὰ στοιχεῖα αὐτοῦ τοῦ ἠρωϊσμοῦ καὶ αὐτῆς τῆς αὐταπάρνησης. Στόχος τοῦ «ζωηροῦ παιδιοῦ» εἶναι λοιπὸν ὁ ἠθοποιός καὶ ἔμμεσα καὶ νοερά ὁ ὑποκαταστημένος ἀπ' αὐτὸν Αἰσχύλος: Ἐνοχλεῖται καὶ ἀντιδρᾷ πρὸς τὴν ἐπιλογὴν τοῦ ἐπιγράμματος καὶ πρὸς τὴν ἐμφαση πού δίνεται στὴν ὀπωσδήποτε θεατρικὴ ἀναπαράσταση αὐτοῦ τοῦ ἐπιγράμματος. Ἡ ἀντίδραση του, καὶ ὅταν κορυφώνεται, ἔχει γιὰ βολὴ τὶς ὑπερτονισμένες φράσεις τοῦ ἠθοποιοῦ «ἀλκὴν δ' εὐδόκιμον» καὶ «Μαραθῶνιον ἄλσος». Ἀκόμη καὶ τὰ ἐπιρρήματα, τὰ μετριαστικά – ἴσως (τονίζοντας «ὑπὲρ τὸ δέον») 10, «καὶ πὼς (μοιάζουν σάν λειτουργίες) 15 – καὶ τὰ ἀπόλυτα – ὁ δὲ οὐκ εἶναι (νὰ βγάλεις ἀπὸ τὸ νοῦ σου) 20, «μόνο» (πολέμησες) 25 – ἀναφέρονται θαρρεῖς καὶ ἐκεῖνα στὴν ἠθοποιία. Ἐτοί ἀπαλύνεται ἡ «ὑβρις» κατὰ τοῦ Αἰσχύλου (πού τοῦ καταλόγησε ἡ κριτικὴ). Ἀπαλύνεται καὶ ἀπ' ἄλλου δύο λόγους: Ἀπὸ τὸ γεγονός πὼς τὴν ἀντιδικία του ὁ ζωηρὸς σιδώνιος καὶ ὁ Καβάφης δέν τὴν ἐφευρίσκει ὥστε νά φαίνεται ἀψυχολόγητη καὶ αὐθαίρετη, ἀλλὰ τὴν ἀντλεῖ ἀπὸ πηγές τῆς ἐποχῆς πού «ἀντιγράφει». Πράγμα πού, ὅπως θά φανεῖ, ἀποκαλύπτει τὸ ἐρέθισμα τῆς ἐμπνευσῆς του καὶ ἔτσι δείχνει συνεπέστερη τὴ σχέση τῆς μὲ τὰ ἱστορικά καὶ καλλιτεχνικά πεδία ἀναφοράς τῆς. Καὶ προπάντων ἀπ' τὸ γεγονός πὼς μεταθέτει τὴν ἀντιδικία στὴν περιοχὴ τῆς θεωρίας, ὅπου πέρα ἀπὸ τὸ ψευδοπρόβλημα τοῦ νόθου

7. Γ. Π. Σαββίδη: *Τυρανόκερτα*, ἀνέκδοτο ποιητικὸν σχεδιάσμα *Θέατρο*, Β', τ. 32 (Μαρτ.-Ἀπρ. 1973) σ. 10-12. Καὶ Renata Lavagnini: *Costantino Kavafis Σαμίον Ἐπιτάφιον καὶ Τυρανόκερτα*, Palermo 1982, σ. 16-30.

Γιάννης Δάλλας

ἄλλωστε ἐπιγράμματος τοῦ Αἰσχύλου συγκροτεῖ καὶ ἀντιπαραθέτει μιὰ ποιητική: γιὰ τὴν κρισιμότητα τῆς διαλεκτικῆς ἀλληλεγγύης καὶ τῆς ἰσοδυναμίας τέχνης καὶ ζωῆς ἢ ποίησης καὶ πράξης.

5 Ἐξομολογία ἡ δὲν μὲ ἀρέσει τὸ τετράστιχον αὐτό. Ἐκφράσεις τοιοῦτου εἶδους μοιάζουν κάπως σὺν λειποψυχίᾳ (14-15).

Καὶ τώρα ἡ συνεκβολὴ τοῦ ἐρεθίσματος, τοῦ εἶδους, τῆς ποιητικῆς του θέσης.

Ἀντιγράφω, ἀπὸ παλιότερη μελέτη μου:

«Ἀπὸ τὸν Σαρειγιάννη ὡς τὸν Σεφέρη τὸ ποίημα σχολιάστηκε ἀρκετὰ ἀπὸ τὶς ψυχολογικῆς καὶ τέλος τὶς ἠθικῆς (ἀντι)λαβῆς, ἀπὸ τό:

Ἄ δὲν μὲ ἀρέσει τὸ τετράστιχον αὐτό.

δὲν προσέχτηκε ὅμως ἀπὸ τὴν πιθανὴ πηγὴ, πού μορφεῖ νὰ λειτούργησε σὺν ἀφόρμησίν του. Καὶ πηγὴ του φαίνεται νὰ εἶναι οἱ Δειπνοσοφοισταὶ τοῦ Ἀθήναιου. Ἄπ' ἐκεῖ φαίνεται νὰ δανεισθῆκε καὶ τὴν ἐντεχνη σκηνοθεσία καὶ τὴ θεωρητικὴ ἀρχὴ του.

Ὁ Ἀθήναιος, γιὰ ν' ἀρχίσουμε ἀπὸ τὰ θεατρικὰ του στοιχεῖα, στήνει τὰ σκηναὶ ἐνός σχοινοτενοῦς συμπόσιου, πού -θέλει νὰ- εἶναι συνάμα καὶ «ἡδιστος λογοδέλπτος». Συμποσιαρχος κάποιος ρωμαῖός Λαρήνσιος καὶ συνδαιτυμόνες του πολλοὶ φιλόμουσοι τῆς ἐποχῆς. Πρόκειται γιὰ ἓνα περιβάλλον γαστροληγίας, πού ποικίλλεται ἐνδιάμεσα καὶ μέ ἐδέσματα καλλιτεχνίας, ὁπότε ἡ ράθυμη πλοκὴ ἀποκτὰ ζωηρὴ κίνηση. Ὅπως ἐκεῖ πού γίνεται λόγος γιὰ τὸν κιθαριστὴ Ἀμοιθέα: «Οὗτός ποτε δράδιον ἦκων ἐπὶ τὸ συμπόσιον ἡμῶν, ὡς ἔμαθε παρὰ τινος τῶν οἰκετῶν ἀποδειπνήσας, ἐβούλετο τί χερὶ ποιεῖν, ἕως παρελθὼν ὁ Σόφων αὐτῷ μάγειρος (γεννώτερον δ' ἐφθέγγετο, ὡς πάντας ἀκούειν) τὰ ἐξ Ἀγῆς εἶπεν Εὐδούλου». Καὶ τότε ὁ Ἀμοιθέας: «πάνυ ἐμμελέστατα ἀπαντήσας αὐτῷ ἀνεφώνησε τὰ ἐκ Κλεάρχου κιθαρωδοῦ τάδε». Μιὰ κίνηση, περιγραφικὴ ἔστω, πού θυμίζει τό:

Διαδάρθησαν Μελέαγρος, καὶ Κριναγόρας, καὶ Ριανός,

ἢ καί, σὺν ἐρεθισμῷ ἴσως, τὴν ἀντικίνηση:

*πετάχθηκεν εὐθύς ἓνα παιδί ζωηρό,
φανατικὸ γιὰ γράμματα, καὶ φώναξε.*

Καὶ ἀκόμη: «οὐκ ἀπελείποντο δὲ ἡμῶν τῶν συμποσίων οὐδέ οἱ ραψῶδοι»

- Ὁ ἡθοποιός πού ἔφεραν γιὰ νὰ τοὺς διασκεδάσει-, ὡσπου ἦρθε ἡ ὥρα καὶ τὴ δευτέρη τράπεζα. «Ἡ γὰρ τὴν πολλὴν δαπάνην ἐν τοῖς δειπνοῖς παρέχουσα δευτέρα τράπεζα προσεγένετο, καὶ στέφανα καὶ μύρα καὶ θυμιάματα καὶ τὰ τούτοις ἀκόλουθα πάντα». Μιὰ σκηνογραφία, πού ἐδῶ μεταγράφεται:

*Ἡ αἶθουσα ἄνοιγε στὸν κῆπο ἐπάνω.
κ' εἶχε μιὰν ἐλαφρὰ εὐωδία ἀνθῶν
πού ἐνώνονταν μέ τὰ μυρωδικὰ
τῶν πέντε ἀρωματισμένων Σιδωνίων νέων.*

Καὶ ἀκριβῶς γιὰ τὴν πεποίθηση τοῦ Ἀθήναιου ὅπως καὶ τοῦ Καβάφη, φτάνει ἡ στιγμή τῆς αἰσθητικῆς ἀντιδικίας. Πρόκειται γιὰ τὴ θεωρητικὴ θέση, πού προτείνεται σὺν ἀντίθεση πρὸς τὴν ἀντίληψη τῶν κλασικῶν. Ἐλέγχεται πρῶτα ὁ Ἀλκαῖος: «Ἀλκαῖος γοῦν ὁ ποιητής, εἴ τις καὶ ἄλλος μουσικώτατος γενόμενος, πρότερον τῶν κατὰ ποιητικὴν τὰ κατὰ τὴν ἀν-

δρεῖαν τίθεται, μᾶλλον τοῦ δέοντος ποιητικῶς γενομένου». Καὶ μετὰ τὴν παράθεση τῶν γνωστῶν στίχων τοῦ μελικοῦ, πού ἀναφέρονται στὴν αἶθουσα τὴν κατὰ μῆτρον ἀπὸ ὄπλα, ἀκολουθεῖ ὁ ἀντιδικὸς λόγος: «Καίτοι μᾶλλον ἦρμότε τὴν οἰκίαν πλήρη εἶναι μουσικῶν ὄργάνων». Κατόπιν ἔρχεται ἡ σειρά τοῦ Ἀρχιλοχου: «Ἀρχίλοχος γὰρ ἀγαθὸς ὢν ποιητής - πίσω ἀπὸ τὸ ὦν βοᾷ ἢ ἐναντίωση - πρῶτον ἐκανήσατο τῷ δύνασθαι μετέχειν τῶν πολιτικῶν ἀγῶνων, δεύτερον δὲ - πόση ἐπιτίμηση ὑποφώσκει στὸ δεύτερον! - ἐμνήσθη τῶν περὶ τὴν ποιητικὴν ὑπαρχόντων αὐτῷ». Καὶ τέλος ὁ Αἰσχύλος καὶ ἡ μνεία τοῦ σχετικοῦ χωρίου του. «Ὁμοίως δὲ καὶ Αἰσχύλος τηλικαύτην δόξαν ἔχων διὰ τὴν ποιητικὴν οὐδὲν ἤττον ἐπὶ τοῦ τάφου ἐπιγραφῆναι ἤξιωσεν μᾶλλον τὴν ἀνδρεῖαν ποιήσας:

*ἀλκὴν δ' εὐδόκιμον Μαραθῶνιον ἄσος ἂν εἴποι
καὶ θαυχαυτήεις Μῆδος ἐπιστάμενος*

καὶ μάλιστα, καθὼς εἶπε ὁ νεότερος,

*τονίζοντας ἴσως ὑπὲρ τὸ δέον
τὸ ἀλκὴν δ' εὐδόκιμον, τὸ Μαραθῶνιον ἄσος*

Ὁ Καβάφης αὐτόματα κινητοποιεῖ τὴν τεχνικὴ του: τῆς ἀναδημιουργίας. Μᾶς μεταφέρει πέρα ἀπὸ τὴν Ρώμην τοῦ Ἀθήναιου μέ τὰ σοφολογικὰ γεροντιά του, στὴ Σιδώνα μέ τὰ νεαρά παιδιὰ τῆς - μιὰ ἀπὸ τὶς τελευταῖες νησίδες τοῦ ἑλληνισμοῦ. Προτιμᾷ τὰ ὑστερόγραφα τῆς ἱστορίας: καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος, πού στὴ σκηνοθεσίᾳ τοῦ συμπόσιου του ἀγνοεῖ δυὸ ἀνερχόμενες δυνάμεις: τοῦ χριστιανισμοῦ στὰ ἐπικεντρα καὶ τῶν βαρβάρων στὸν ὀρίζοντα τοῦ 400 μ.Χ. Καὶ στὴ σκηνοθεσίᾳ αὕτη περιεβάλλει ἀνάγλυφες μέ ἀπὸ τὴν ἀντιστοιχία τῶν ἐποχῶν καὶ συνάμα συνοψισμένες τὶς ἀπόψεις μιᾶς προσωπικῆς καλλιτεχνικῆς ἀγωγῆς.

Καὶ ἔτσι φτάνομε στὸ ἀντίκρουσμα τοῦ μύθου καὶ τὴ σημασία του στὴν ἐποχὴ μας. Φτάνομε στὴ κλειδωσὴ τοῦ μύθου μέ τὸ μήνυμά του.

Ἡ ΚΑΙΜΑΚΩΣΗ ΣΕ ΒΑΘΟΣ ΤΟΥ ΜΗΝΥΜΑΤΟΣ

Ἐδῶ ὁ μῦθος καὶ τὸ μήνυμα δὲν εἶναι καὶ δὲν πρέπει νὰ νοοῦνται μεταφορικὰ σὺν σύμβολα. Δὲν εἶναι οἱ ἀριθμητικῆς τιμῆς ἐνός ἀγνώστου. Γιατί συμπεριέχονται στὴν ὕλη τοῦ ποιήματος. Συμπεριέχονται στὴν ἱστορία του - ἡ λέξη μέ τὴ σημασία τοῦ σεναρίου ἐνός φανταστικοῦ ἱστορικοῦ ἐπεισοδίου - ἀκόμη καὶ στὰ φραστικά της ἀποφθέγματα:

Δόσε-κρητύτω-στὸ ἔργον σου ὄλην τὴν δύναμί σου

Συμπεριέχονται μέ τέτοια δύναμη, ὥστε νὰ ἀντιυποστοχεῖ καὶ νὰ ἀντισυμπληρώνεται - θυμούμαστε τὸ σχῆμα καὶ τοὺς ὄρους ἀπ' τὴ μορφολογικὴ ἀνάλυση - ἡ προβληματικὴ καὶ ἡ συναρμογὴ τοῦ καταγωγικοῦ καὶ ἀναγωγικοῦ πεδίου ἀναφοράς τοῦ θέματος: νὰ προεκτείνεται ἢ παλιὰ ἀλήθεια καὶ νὰ συναντᾷ τὴ σύγχρονη: νὰ διαστέλλεται ἢ προσωπικὴ ἐκτίμηση καὶ νὰ πλουτίζει, συνεκβάλλοντας, τὴ γενικότερη θεώρηση ἐνός φαινομένου ἢ προβλήματος στὴν ἐποχὴ του. Ἐδῶ τὸ πρόβλημα πού συζητεῖται εἶναι ἡ πνευματικὴ δημιουργία καὶ ἡ ἀξία της. Τὸ πρόβλημα ἀναφέρεται εἰδικότερα στὴν καλλιτεχνικὴ ἢ τὴν ποιη-

Γιάννης Δάλλας

Τί φανερώνει πρώτα ή οριζόντια ανταπόκριση; Τήν κρισιμότητά της ποίησης ανάμεσα άπ' τό «δέος» και τό «δέον» του πολέμου. Τό δέον αντιμετωπίζεται στό *Νέοι της Σιδωνος* [400 μ.Χ.] (πού γράφεται και δημοσιεύεται τό 1920). Εκεί μάλιστα απολογιστικά, εκ των ύστέρων. Τό δέος σ' ένα «τάρα» επικριζόμενου κινδύνου έμπεριέχει ο *Δαρειός* (γράφεται τό 1917, δημοσιεύεται τό 1920). Εκεί «των στρατιωτών οι τάξεις, ο σωρός» σχελιαστικά, έδώ ο τρόμος άπ' τίς «λεγεώνες». Και μόλιταυτά ή ποίηση κ' ή διαδικασία της δημιουργίας δέν σαρώνεται:

Όμως μέσ σ' όλη τον τήν ταραχή και τό κακό, επίμονα κ' ή ποιητική ιδέα πάει κ' έρχεται.

Άκόμη πιο πολύ, εκεί - στό γεγονός επάνω του κινδύνου - σημειώνεται ή έκλαμψη κ' ή λύση της άμηχανίας της. Παρόμοια και άπό τη σκοπιά άλλου κινδύνου, του πολιτικού, ή ποίηση, άκόμη και ως στιχουργία, θεωρείται ένα άπό τά αίτια και επιμένει νά 'ναι ένα άπό τά αντίδοτα της έξορίας (*Βυζαντινός άρχων, έξόριστος στιχουργών*, 1921). Τί σημαίνει αυτή ή επιμονή κ' ή ανεξάντλητη επένδυση πού κάνει ο ποιητής στην καλλιτεχνική δημιουργία; Πώς αντιστρέφοντας την προηγούμενη παράδοση, δάζει την ποίηση νά εκδικείται τάχα και νά επικαλύπτει ή ίδια την πραγματικότητα;

Καθόλου, βέβαια, αν σκεφτούμε πόση θέση έπιανε ή έμπειρία στην πραγματική και τή φανταστική ζωή του· αν σκεφτούμε, πώς ή ποίησή του μέ τή δράση καθημερινών ήρώων και ήγεμόνων είναι όλόκληρη μιά πραγματεία περί του πρακτέου. Άλλά βυθισμένος καθώς είναι μέσ στη λογιότητα και μέ τή διαστροφώματση τόσων και τόσων επιπέδων γλώσσας και παιδείας, περιβάλλει μέ έξουσία διακριτική και την πνευματικότητα. Έτσι ή πίστη του στην αυτοδυναμία της πνευματικής δημιουργίας φαίνεται νά γίνεται στό βάθος ένα άκόμη άπ' τά μηνύματα του έργου.

Και ή άλλη κάθετη ανταπόκριση και σχέση του ποιήματος;

Νέοι της Σιδωνος (400 μ.Χ.) - Συμειών.

Είναι ξαφνικά ή άλλη όψη του νομίσματος. Μπροστά του διαλύεται ή σύνταξη των πέντε σιδωνίων νέων και του ήθοποιού του, πού στό ποιήμα μας έπιανε όλη την εικόνα. Τώρα απεναντίας αποσύρονται στά περιθώρια και στά έπίκεντρα δεσπόζει τό παράδειγμα του Συμειών:

*Ά Μέθη, τί Λιβάνιος! και τί θιβλία!
και τί μικρότητες!... Μέθη, ήμουν χθές
ή τύχη τό 'φερε - κάτω άπ' του Συμειών τον
στόλο.*

Σάν νά βούλιαξε μαζί τους ένας κόσμος και την ίδια ώρα νά αναδύθηκε ένας άλλος. Ένας κόσμος καθημερινής τραφής και τύρβης και ένας άλλος άγωνιστικής αυτάρκειας και χρέους: Ένα άκόμη άπ' τά μηνύματα πού δείχνει ή άλλη όψη του νομίσματος του έργου.

Τέλος πίσω άπ' τά βαθύτερα μοτίβα του, όπου συζητείται ή αξία ή ο άναρχισμός της παγανιστικής ιδέας και ζωής και ή κλασική αντίληψη για την αξία του πολέμου και τή στράτευση του ποιητή, προεκτείνεται τό ποιήμα. Σάν σε πλάνα δεύτερα αποκαλύπτει, όχι πιά στην φαντασία αλλά στην συνείδηση του αναγνώστη, μιά διάσταση και σημασία του επικαιρη και στό βάθος άλλη μιά προσοπτική: ή διάσταση κ' ή σημασία ενός ποιήματος πού θά μπορούσε νά 'ναι ενεργεία ένα είδος χρονικού αλλά και αντιχρονικού και δυνάμει ένα είδος βιοθεωρήματος αλλά και αντι-

θεωρήματος στη δεδομένη ώρα της ιστορικής συνθήκης μιας ζωής και ενός πολιτισμού.

Και είναι πρώτα ένα είδος αντιχρονικού, γιατί μέ τους τελευταίους στίχους του ο ποιητής είναι σάν νά αντιστρατεύεται τή σκοπιμότητα της πατριωτικής επικαιρότητας. Δηλαδή τό 1920, τή χρονία πού κορυφώνεται ο έθνικός μας πυρετός μέ την ολοκλήρωση της έκστρατείας Πόλη-Σμύρνη- Προύσα-Άδριανούπολη, τή χρονία πού λ.χ. κ' ένας λυρικός άκόμη, ο Μαλακάσης, αυτοεπιστρατεύεται κυκλοφορώντας πατριωτικά ποιήματα (*Μπαταριάς, Τάκης Πλούμας, Μπάνρον*, 1920), στην ιδέα αυτής της αυτοστράτευσης, πού ή συνέπεια της θά όδηγούσε ως την παραίτηση της ποίησης

- *Μέσα σε πόλεμο φαντάσου ελληνικά ποιήματα!* - αντίδρα, επικαιρότητα, ο Καβάφης. Άλλά είναι κ' ένα είδος ή άφετηρία χρονικού, γιατί σε παραπληρωματικές στιγμές δίνει ίσως και την ανταπόκριση και τό παρόν προς την πανελλήνια εκείνη έκστρατεία: Τό 1916, πού ετοιμάζεται ή καινούρια έκστρατεία των Έλλήνων - πλην των κωνσταντινικών - γράφεται τό *Πλήν Λακεδαιμονίων* (πιθανότατα τό *Στά 200 π.Χ* δημ. 1931). Και τό 1922, τή χρονία της μικρασιατικής καταστροφής, θά γραφτεί και θά δημοσιευτεί συγχρόνως τό *Υπέρ της Αχαϊκής συμπολιτείας πολεμήσαντες*.

Είναι επίσης ένα είδος βιοθεωρήματος. Πίσω άπ' τά «διαβάσματα» και τή φιλοκαλία και τή «διασκέδαση» των νέων ψηλαφούμε την άδυναμία του ίδιου του Καβάφη: την άναγνωρίζουμε και στην αισθητική προκάλυψη ή δικαίωσή της (π.χ. *Νόησις* δημ. 1918) και στό δίλημά της (π.χ. *Ιγνατίου τάφος*, δημ. 1917, των *Έθραίων* [50 μ.Χ.] δημ. 1918) προπαντός στην ίδια τή γυμνή καταγραφή του πάθους του, όπως μαρτυρείται περιγραφικότερα και άνοιχτότερα αυτή την εποχή λ.χ. μέ ποιήματα *Η προθήκη του καπνοπωλείου* δημ. 1917, *Λάνη τάφος*, δημ. 1918, *Ο ήλιος του απογεύματος* δημ. 1919. Και άρα δείχνει ότι είναι παρακμίας ο Καβάφης; Όχι άκριβώς, άφού μπορεί τό βιοθεωρήμα του νά τό αντιστρέφει· νά τό κάνει, κριτικά, αντιθεώρημα ή αντιδεολόγημα. Μας δίνει δηλαδή εικόνες μιας κοσμοπολιτικής διάλυσης, πού φαίνονται άπότοκος ενός ευρύτερου κοινωνικού συστήματος, του καπιταλισμού. Μιά άμεση προέκταση λοιπόν των «πέντε σιδωνίων άρωματισμένων νέων» πού αποστρέφονται τά ήρωικά ιδανικά πρέπει νά είναι μ' όλη την καιροσκοπία και την άπιστία και την έκλυσή τους κ' οι διαλυμένοι αντίηρωες λ.χ. του *Άπο τήν σχολήν του περιωνύμου φιλοσόφου* (δημ. 1921) και του *Άς φρόντιζαν* (δημ. 1930) έξίσου προπετείς και άκραία μυκτηρίζοντας:

τό χρέος προς την πατρίδα και άλλα ήχηρά παρόμοια.
Έτσι, μ' όλα τά σημαία αναφοράς στη βάση του ποιήματος, τό ύφος και ή γλώσσα του Καβάφη έξελίσσονται ως την τέλεια απογύμνωση: στην έκθεση του θέματος κυριαρχεί άπόλυτα ο ρεαλισμός, στη προδηματική του ή κριτική της ειρωνείας.

Αυτή είναι ή πολυσημία του ποιήματος. Μιά πολυσημία ενεργεία και δυνάμει, πού άπορροεί βέβαια άπό την πολυδιάστασή του. Κατά την έξής φορά και έννοια: Στην άφετηρία της πηγής του - του ποιητικού

10. F.M. Pontani, Fonti della poesia di Kavafis, *Επιθεώρησης ελληνοϊταλικής πνευματικής επικοινωνίας*, Ρώμη, έτος Γ', τ. Δ', Όκτ. 1940, σ. 665 και Γ. Σεφέρης, δ. π. σ. 349.

σενάριου και τῆς σκηνογραφίας του - υποβάλλεται ἡ φόρμα κ' ἡ ἰδέα ἐνὸς ποιητικοῦ συμπόσιου.

Ἀπὸ τὴν πηγὴ αὐτὴ - στὴν περίπτωσή του ἀπὸ τοὺς Δειπνοσοφιστὲς τοῦ Ἀθήναιου - ἴσως νὰ ἀπορροεῖ και τὸ κλίμα τῆς πνευματικῆς ψυχαγωγίας και προπάντων ἡ ἀντιδικία πρὸς τὴ θέση τοῦ Αἰσχύλου - και ὄχι ἀπὸ τὴν πηγὴ τοῦ Βίου πού ὑπόδειξε ὁ Ροντανί και σχολίασε ὁ Σεφέρης¹⁰. Καί ἐνόσω χτίζε-ται ἡ ἀρχικὴ αὐτὴ διάσταση, ἀπορροεῖ και ἡ πρώτη σημασία τοῦ ποιήματος: πὼς ἀπέναντι στὴν προσφορὰ τῆς δράσης και τοῦ χρόνου και πλατύτερα ἀπέναντι στοῦ κέλευσμα τῆς Ἱστορίας ἡ παραίτηση ἀπ' τὴν τέχνη και τὸ πνεῦμα - ἀλλὰ και τὴ γενικότερη ψυχαγωγία (π.χ. 1917: *Μεγάλῃ Ἑορτῇ τοῦ Σωσιβίου, τὸ 31 π.Χ. στὴν Ἀλεξάνδρεια*) - εἶναι και αὐτὴ λειποψυχία. Καί ἀκολουθεῖ ἡ δευτέρῃ ἐπάλληλη διάσταση και σημασία: στὴ θεατρικότητα τώρα τοῦ μίμου, μετὴν παρουσία μάλιστα ἐνὸς τέτοιου ἠθοποιῦ και μιᾶς σκηνοθεσίας σάν αὐτὴ πού περιγράψαμε, δηλαδὴ στοῦ εἶδος και τὸ ὕψος τῆς καλλιτεχνίας και τῆς καλλιτέλειας, συστοιχεῖ ἡ θεωρία τοῦ αἰσθητισμοῦ. Καί τὴν ἴδια ἀκριβῶς στιγμή, στὴ διάσταση τοῦ ἀντιλόγου πού ὡς εἶδος τὸν ἐκφράζει τώρα συνθετότερα - συναιρῶντας τὴ θεατρικότητα και τὴ ρητορικὴ «ἐπίδειξη» - ὁ σκηνικός μονόλογος, συστοιχεῖ ἡ θέση πὼς ζωὴ και τέχνη εἶναι ἀξίες ἰσοδύναμες και δέν ἀλληλοαναιροῦνται. Ὡσπου στοὺς ἀντίποδες ὑποβάλλεται, μετ' ἄλλα σχετικὰ ποιήματα (π.χ. 1917: Ὁ Δαρειός, *Συμεών*), κ' ἡ θέση τοῦ ἀντιαισθητισμοῦ: τοῦ

ἀντιαισθητισμοῦ μετὴν ἔννοια τοῦ ὠφελιμισμοῦ ἢ ἀκόμη και τῆς ὑποτέλειας, τῆς ἀφασίας, τῆς καταστρατήγησης τῆς τέχνης ἀπ' τὴ δράση και τὴν Ἱστορία.

Ἄλλ' αὐτὰ δέν εἶναι παρά μιὰ ἀντιδιάσταση και μιὰ ἀντισημασία πίσω ἀπὸ τὸ ποίημα. Εἶναι τυπικὰ ἢ ἀπόδραση του και οὐσιαστικὰ ἢ ἀνοιχτὴ του πάντα ζύμωση. Ἄν, ὅπως εἰπώθηκε, ἡ ποίηση τοῦ Καβάφη εἶναι ὀλόκληρη, ἓνα ποίημα ἐν προόδῳ, τότε πρέπει νὰ συνυποθέσουμε στὴν ἐρμηνεία τοῦ ποιήματος και αὐτὴ του τὴ σπερματικότητα. Ἄλλὰ πιὸ πολὺ μᾶς δόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ συνειδητοποιήσουμε, μετὴν προηγούμενη ἀνάλυση, τὴν πολυδιάσταση και τὴν πολυσημία τοῦ καθαφικοῦ ποιήματος. Πρόκειται πραγματικὰ γιὰ ποίηση πού ἐνῶ παίζει ταυτοχρόνως σὲ πολλὰ, θεματικὰ και ψυχολογικὰ και ἰδεολογικὰ ἐπίπεδα, εἶναι ὀργανικὰ και ἀπόλυτα ὁμόκεντρο. Κάθε ποίημα του κ' ἓνα πρίσμα. Πὼς δομεῖται και ἀπὸ πού σημασιοδοτεῖται; Σημασιοδοτεῖται ἀπὸ τὴ συνείδηση κάθε φορὰ τοῦ ἀναγνώστη. Καί δομεῖται ἀπὸ τὸν ποιητὴ,

μετὴν ποικίλη,

καθὼς εἶπε

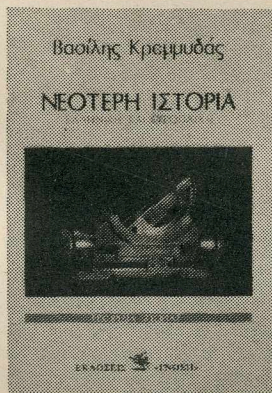
δράσι τῶν στοχαστικῶν προσαρμογῶν.

Εἰσήγηση στὴ διάρκεια ἐνὸς σεμιναρίου πού ὀργάνωσε ἡ ΕΛΜΕ τοῦ Ἡρακλείου στὰ μέσα Ἰουνίου 1982.

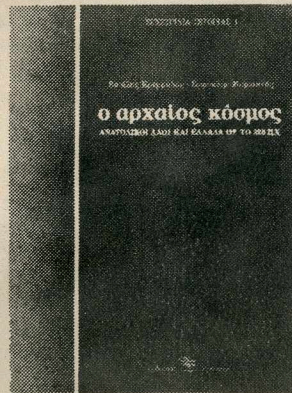

Τα βιβλία της «Γνώσης»

ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Βασίλης Κρεμμυδάς
ΝΕΟΤΕΡΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ

Βασίλης Κρεμμυδάς - Σοφοκλῆς Μαρκιανός
Ο ΑΡΧΑΙΟΣ ΚΟΣΜΟΣ
(Ανατολικὸ λαὸς και Ελλάδα ὡς τὸ 323 π.Χ.)

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΓΝΩΣΗ», ΓΡΗΓ. ΑΥΞΕΝΤΙΟΥ 26, ΙΛΙΣΙΑ,
ΑΘΗΝΑ 621, ΤΗΛ. 7794879-7786441

« Ὑπέρ τῆς ἀχαιϊκῆς συμπολιτείας πολεμήσαντες » τοῦ Κ. Καβάφη

Τῆς Βίκυ Λελεδάκη

Ἄνδρείοι σεῖς πού πολεμήσατε καί πέσατ' εὐκλεῶς·
τούς πανταχοῦ νικήσαντας μὴ φοβηθέντες.
Ἄμωμοι σεῖς, ἂν ἔπταισαν ὁ Δίαιος κι ὁ Κριτόλαος.
Ὅταν θά θέλουν οἱ Ἕλληνες νά καυχηθοῦν,
« Τέτοιους βγάζει τό ἔθνος μας » θά λένε
γιά σᾶς. Ἔτσι θαυμάσιος θάναι ὁ ἔπαινός σας.

Ἐγράφη ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ὑπὸ Ἀχαιοῦ·
ἔβδομον ἔτος Πτολεμαίου, Λαθύρου.

Τό 1922 ὁ Καβάφης κυκλοφόρησε μέ τό γνωστό του τρόπο τό *Ὑπέρ τῆς Ἀχαιϊκῆς Συμπολιτείας πολεμήσαντες*. Στό μόνοφυλλο ὑπῆρχε ἡ χρονολόγησι: Φεβρουάριος 1922. Ἀργότερα θά τό συμπεριλάβει στήν τελευταία του συλλογή μονοφύλλων πού ἔχει τόν τίτλο: *Ποιήματα, 1919-1932*.

Λίγα χρόνια μετά, στά 1930, ὁ ποιητής σέ συζητήσεις του μέ τόν καθηγητή τοῦ Αἰγυπτιακοῦ Πανεπιστημίου στήν Ἀλεξάνδρεια, Bryn Davies, γιά τό ἴδιο ποίημα, πού «ἐλέγετο ὅτι εἶχε εἰδική σημασία μέ ὅ,τι εἶχε συμβεῖ τό '22», θά πει ὅτι αὐτό ἔπρεπε νά ἰδωθεῖ ἀπό τήν ἄποψη αὐτοῦ πού ὁ ἴδιος ὀνόμαζε «μιάν ὀλότελα ἄσκοπη καί ἀνεξήγητη ἀναδίωξη μέ χωρίς καμιά ὀποιαδήποτε σχέση μέ τά σύγχρονα γεγονότα»¹. Ὅμως ἡ συζήτηση γύρω ἀπό τό «Ὑπέρ τῆς Ἀχαιϊκῆς Συμπολιτείας πολεμήσαντες» εἶχε ἀρχίσει λίγα χρόνια πρίν, τό 1926. Στόν Γ. Βρισμιτζάκη τό ποίημα εἶχε δώσει τήν ἐντύπωση ἑνός θρήνου, πού ὁ ποιητής ἐμπνεύσθηκε ἀπό τήν Ἱστορία: «ἐπίγραμμα σπαρακτικό, πάνω στόν πόνο μιᾶς ὥραίας φυλῆς πού, παλαιότητα γιά τήν διατήρησι τῆς παλιᾶς αἴγλης, ἦντᾶται»².

Στά 1928 ἔχουμε τή γνώμη τοῦ I. A. Σαρεγιάννη στό περιοδικό *Ἀλεξανδρινή Τέχνη*³. Γι' αὐτόν τήν τελευταία χρονολογία τοῦ ποιήματος «ἀξίζει νά τήν ὑποσημειώσουμε», ἀφοῦ στά 109 π.Χ. ἡ Ρώμη «φαίνεται ἀήττητη καί κοσμοκράτειρα γιά τήν αἰωνιότητα». Μιά ἀντίρρηση εἰσάγεται μέ τόν τρίτο στίχο στή γενική κατάκρισι κάθε ἀγώνα ἐναντίον τῶν Ρωμαίων, πού εἶχε δημιουργηθεῖ χάρις στόν Πολύβιο. Ὁ φανταστικός Ἀχαιός ποιητής θέλει νά σώσει «ἀπό τό δάραθρο τῆς κατάρας καί τῆς λήθης» τούς λίγους ἄμωμους καί ἀνδρείους τοῦ 146 π.χ.

Τό 1932 ὁ Τίμος Μαλάνος στό βιβλίον του *Ὁ ποιητής Κ.Π. Καβάφης* θά ἀσχοληθεῖ, γιά λίγο, μέ τό ποίημα⁴. Ὁ Ἀχαιός τοῦ 109 π.χ. τοῦ φαίνεται ὅτι «παρουσιάζει ψυχικές ὁμοιότητες μέ τόν Καβάφη», ἀφοῦ ἐμπνέεται ἀπό ἕνα ἱστορικό πού διαδραματίστηκε πρίν ἀπό τριανταεφτά χρόνια. Τήν ἀπόστασι αὐτή τήν ἐξηγεῖ ὁ Μαλάνος μέ τή βοήθεια τῆς Ἱστορίας. Στά 109 π.Χ. ἡ Αἴγυπτος βρίσκεται σέ παρακμή καί ὁ ποιητής βλέπει τή Ρωμαϊκή κυριαρχία νά πλησιάζει. Ἀλλά ἐνώ τό 146 π.Χ. οἱ Ἕλληνες πολέμησαν γιά νά τήν ἀποφύγουν, στήν Αἴγυπτο δέν ὑπάρχει τέτοια πιθανότητα. Ἔτσι ὁ τελευταῖος ἀγώνας γιά τήν ἐλευθερία, ὑψώνεται στή μνήμη του ἐξιδανικευμένος καί τοῦ ἐμπνέει τούς στίχους 1-6.

Τό 1946 θ' ἀκουστεῖ μιά νέα καί ἐνδιαφέρουσα ἄποψη γιά τό ποίημα ἀπό τόν Γ. Σεφέρη σέ μιά ὁμιλία του μέ τίτλο «Κ. Π. Καβάφης, Θ. Σ. Ἐλιοτ· παράλληλοι»⁵. Ὁ Σεφέρης ὑποστηρίζει ὅτι οἱ δύο ποιητές χωρίς νά συνδέονται μέ «δεσμούς ἐπιρροῆς», ἦσαν παράλληλοι στήν ποιητική τους τέχνη. Τό ποίημα πού τοῦ ἔδωσε τήν ἀφορμή νά κάνει τόν παραλληλισμό καί πού χρησιμοποιοεῖ γιά νά δείξει πῶς αἰσθάνεται τόν ἱστορικό χρόνο ὁ Καβάφης εἶναι τό «Ὑπέρ τῆς Ἀχαιϊκῆς Συμπολιτείας πολεμήσαντες». Ἡ πρώτη χρονολογία (146 π.Χ.) ἀποτελεῖ τόν τελευταῖο σταθμό μιᾶς ἐποχῆς παρακμῆς. Ἡ δεύτερη (1922), «παραμονές τοῦ χαλασμοῦ τοῦ ἔθνους», ταυτίζεται μέ τήν πρώτη μέσω τῆς τρίτης (109 π.Χ.), πού ἀναφέρεται κι αὐτή σέ μιά ἐποχή «ταραχῆς, ἐξευτελισμοῦ καί κατὰπτωσις». «Ὑπάρχει ἕνα αἶσθημα χρονικοῦ συνταυτισμοῦ», γράφει ὁ Σεφέρης: «Τό παρόν ταυτίζεται μέ τό παρελθόν καί ἴσως μέ τό μέλλον»⁶. Ὁ Ἐλιοτ θεωροῦσε μοναδικό τρόπο γιά νά ἐκφράσουμε τή συγκίνησή μας μέ τή μορφή τῆς τέχνης τήν «ἀντικειμενική συστοιχία», δηλαδή νά βροῦμε «ἕνα σύνολο ἀντικει-

1. Οἱ πληροφορίες αὐτές δόθηκαν στόν Τίμο Μαλάνο ἀπό τόν Robert Liddell καί προέρχονται ἀπό τίς σημειώσεις πού εἶχε κρατήσει ὁ B. Davies ἀπό τίς συζητήσεις του μέ τόν Καβάφη. Τίμου Μαλάνου, *Ἀναμνήσεις ἑνός Ἀλεξανδρινοῦ*, Ἀθήνα 1971 σ. 309.

2. Γ. Βρισμιτζάκη, «Ἡ πολιτική τοῦ Καβάφης», *Ἀλεξάνδρεια, Γράμματα*, 1926.

3. I. A. Σαρεγιάννη, Σχόλια στό ποίημα τοῦ Καβάφης «Ὑπέρ τῆς Ἀχαιϊκῆς Συμπολιτείας πολεμήσαν-

τες», *Ἀλεξανδρινή Τέχνη*, Μάιος 1928, τώρα I. A. Σαρεγιάννη, *Σχόλια στόν Καβάφη*, Ἀθήνα 1964 σ. 92-96.

4. Τίμου Μαλάνου, *Ὁ ποιητής Κ.Π. Καβάφης*, τρίτη ἐκδοσι συμπληρωμένη καί ὀριστική, χ.χ. (α' ἐκδ. 1933) σ. 356-359.

5. Ἡ ὁμιλία στό Βρετανικό Συμβούλιο Ἀθηνῶν

μένων, μιά κατάσταση, πού θά εἶναι ὁ τύπος (φόρμουλα) αὐτῆς τῆς εἰδικῆς συγκίνησης». Ἔτσι, ἂν θεωρήσουμε, ὅπως θέλει ὁ Σεφέρης, ὅτι ὁ Ἐλιοτ ἐννοεῖ πῶς «μιά σκηνοθεσία καταστάσεων» ἢ «ἕνα πλαίσιο γεγονότων» ἀποτελοῦν τὸ «μορφικό τύπο» πού θά δώσει τὴ συγκίνηση, τότε ὁδηγοῦμαστε κατευθεῖαν στὸν τρόπο ἔκφρασης τοῦ «ὑπὲρ τῆς Ἀχαικῆς Συμπολιτείας πολεμήσαντες»⁷.

Στὸν Σεφέρη δὲν ἄργησε ν' ἀπαντήσει, τὸ 1948, ὁ Τίμος Μαλάνου μέ τὸ ἄρθρο του «Εἶναι πράγματι παράλληλοι;»⁸. Γι' αὐτόν ὁ Σεφέρης ἐπηρεασμένος ἀπὸ μιά ὄραση πού δὲν ἦταν δική του, εἶδε Ἐλιοτ ἐκεῖ πού ἔπρεπε νά δεῖ Καβάφη. Ὁ τρόπος πού εἶναι γραμμένο τὸ «ὑπὲρ τῆς Ἀχαικῆς Συμπολιτείας πολεμήσαντες» δὲν τὸν παραξενεύει, γιατί τὸ ποίημα δὲν εἶναι παρά ἕνα ταξίδι τοῦ ποιητῆ στὴν ἱστορία. Ὁ Ἀχαιὸς ποιητῆς ὑλοποιεῖ τὸν τρόπο ἐμπνευσης τοῦ Καβάφη καὶ οἱ στίχοι 7-8 δὲν εἶναι παρά τὸ σχόλιο τοῦ ἱστορικοῦ, χωρὶς τὸ ὅποιο τὸ ποίημα «θά φαινόταν ξεκάθαρως». Ὁ Μαλάνου πιστεύει ὅτι ὁ Καβάφης δὲν ἐμπνέεται ποτέ ἀπὸ τὸ παρόν καὶ ὅτι ἡ μοναδικὴ ἀναλογία πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸ 1922 καὶ τὸ 109 π.Χ. εἶναι ἡ ἀτιμωσίαι διχόνοια. Ὅσο γιὰ τὸ συναισθηματικὸ ταυτισμὸ παρόντος καὶ παρελθόντος, αὐτὸς γίνεται πιά ἀπὸ τὸν ἀναγνώστη καὶ ὄχι ἀπὸ τὸν ποιητῆ. Ὁ Καβάφης αἰσθάνεται τὸ χρόνον σὰ μιά γραμμὴ ἀδιάσπαστη, ἀπὸ τὸν Ὀμηρὸ ὡς τὸ '21.

Λίγα χρόνια μετὰ τὴ συζήτηση Σεφέρη-Μαλάνου ὁ Κ. Βάρναλης ἔρχεται νά προσθέσει τίς ἀπόψεις του γιὰ τὴ χρήση τῆς ἱστορίας ἀπὸ τὸν Καβάφη, πού εἶναι παρόμοιες μέ ἐκείνες τοῦ Σεφέρη. Ὅσο ὡς πρὸς τὸ «ὑπὲρ τῆς Ἀχαικῆς Συμπολιτείας πολεμήσαντες» ἢ ἀποψὴ του εἶναι διαφοροποιημένη. Σ' ἕνα παλιότερο ἄρθρο του γιὰ τὴ χρήση τῆς ἱστορίας ἀπὸ τὸν Καβάφη⁹ παρατηρεῖ ὅτι στὴν Καβαφικὴ ποίηση ἀσήμαντα γεγονότα καὶ ἱστορικά πρόσωπα παίρνουν ἀνθρώπινη σημασία καὶ δικαιώνονται ὅλα, μέ κάποιο τρόπο. Θεωρεῖ πιθανότερο ὅτι ὁ Καβάφης «τά συγκαιρινά του γεγονότα τὰ μετατόπιζε στὰ περασμένα (τ' ἀνάλογα περασμένα)», γράφοντας ἔτσι «ποιήματα ὄχι ἱστορικά, μὰ γεγονότα «διωμένα», πού τὰ ἐντυσε μέ ἄλλοιαν ἱστορικότητα, γιὰ νά μὴ φαίνονται ἀτομικά».

Σχολιάζοντας τὴ διαμάχη Σεφέρη-Μαλάνου, ὁ Βάρναλης παρατηρεῖ ὅτι τὸ ποίημα εἶναι μιά εἰρωνεία, πού δὲν ἔχει καμιά σχέση μέ τὴ Μικρασιατικὴ καταστροφὴ¹⁰. Σὲ μιά ἐποχὴ «γενικῆς ἀπιστίας καὶ ψευτικῶν εἰδώλων» μέ ἀνίκανους ἀρχηγούς, ἡ θυσία τοῦ λαοῦ «γιὰ ἕνα μπράβο» προκαλεῖ εἰρωνικὲς σκέψεις στὸν σκεπτικιστὴ Καβάφη, ὁ ὁποῖος στὰ λεγόμενα ἱστορικὰ του ποιήματα «χρησιμοποιεῖ τὴ ματαιοδοξία τοῦ παρελθόντος γιὰ νὰ εἰρωνευθεῖ τὴ ματαιότητα τοῦ παρόντος». Αὐτὴ ἡ τελευταία παρατήρηση

τοῦ Βάρναλη φαίνεται νά ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μέ ὅσα εἰπώθηκαν στὴν ἀρχὴ τοῦ ἄρθρου γιὰ τὴν ἔλλειψη σχέσης τοῦ ποιήματος μέ τὴ Μικρασιατικὴ καταστροφὴ. Γιατί ἂν τὰ ἱστορικὰ ποιήματα τοῦ Καβάφη εἶναι ἐμπνευσμένα ἀπὸ τὴν πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς τοῦ ποιητῆ, τότε κάποια σχέση (ἔστω ὄχι αὐτὴ πού ἀνιχνεύει ὁ Σεφέρης), θά πρέπει νά ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴ χρονικὴ στιγμὴ πού γράφει τὸ ποίημα καὶ τὴ χρονικὴ στιγμὴ πού αὐτὸ περιγράφει. Καὶ ἡ χρονικὴ στιγμὴ πού αὐτὸ περιγράφει δὲν μπορεῖ νά εἶναι ξεκομμένη ἀπὸ τὴν ἀτιμωσίαι τῆς ἐποχῆς πού ὁδήγησε στὴ Μικρασιατικὴ καταστροφὴ. Τὸ «κλειδί» τῆς εἰρωνείας τοῦ ποιήματος βρίσκεται γιὰ τὸ Βάρναλη στοὺς δύο τελευταίους στίχους. Ὅμως ὁ Ἀχαιὸς τῆς Ἀλεξάνδρειας δὲν γράφει «ὑστερα ἀπὸ ἑκατὸ περίπου χρόνια», ὅπως λέει ὁ Βάρναλης, ἀλλὰ μόλις τριανταεφτά. Καὶ γιὰ τὴν Αἴγυπτο, τῆς ὁποίας ἡ ὑποταγὴ στοὺς Ρωμαίους φαίνεται ἀναπόφευκτη, ἡ ἀνάμνηση τῆς πτώσης τῆς Ἀχαικῆς συμπολιτείας δὲ νομίζω ὅτι εἶναι, ὅπως πιστεύει ὁ Βάρναλης, «πράματ' ἀκαιρα».

Γιὰ τὸν Γ. Μιχαλέτο, πού τὸ 1952 στὸ βιβλίο του *Ἡ ποίηση τοῦ Καβάφη* ἀσχολεῖται μέ τὸ «ὑπὲρ τῆς Ἀχαικῆς Συμπολιτείας πολεμήσαντες»¹¹, τὸ ποίημα εἶναι «σαθρὸ στὴ βάση του καὶ στὴ σύλληψή του», γιατί ἡ μάχη πού παρουσιάζει δὲν εἶναι καθόλου ἡρωϊκὴ. Ἀνάλογα ἐλαττώματα βρίσκει καὶ στὴν ἐκτέλεση, ὅπου σχολιάζει περισσότερο τοὺς δύο τελευταίους στίχους. Ἀφοῦ παραθέσει τίς γνώμες τῶν Σεφέρη, Μαλάνου, Κ. Θ. Δημαρᾶ (πού συμφωνεῖ μέ τὸν Σεφέρη)¹², τοῦ Μ. Περίδη (ὅτι γράφτηκαν μέ παιγνιώδη διάθεση ἱστοριοδίφης), καταλήγει ὅτι πρέπει νά δοθεῖ γι' αὐτοὺς ἐρμηνεῖα καθαρὰ αἰσθητικῆ: ἡ προσθήκη (στίχοι 7-8) πού ἀποδίδει τὸ ποίημα σ' ἕνα ἀρχαῖο ποιητῆ, ἐνισχύει «τὴν γοητεία τῆς ἱστορικῆς σκηνοθεσίας» καὶ δίνει «τὴν ἱστορικὴ μετάταξη», πού εἶναι κατὰ τὸ Μιχαλέτο ἡ μόνη μικρὴ ἀρετὴ στὸ «ὑπὲρ τῆς Ἀχαικῆς Συμπολιτείας πολεμήσαντες».

Αὐτὲς εἶναι, μέ λίγα λόγια, οἱ σημαντικότερες ἀπόψεις πού ἔχουν διατυπωθεῖ γιὰ τὸ ποίημα. Ἄς δοῦμε ὅμως τὸ ἴδιο τὸ κείμενο καὶ τί ἄλλο ἔχει ἐνδεχομένως νά μᾶς πεί:

Οἱ ἔξι πρῶτοι στίχοι ἀποτελοῦν ὅπωςδήποτε μίαν ἐνόητα, πού ὅμως χωρίζεται σὲ δύο μέρη: στοὺς στίχους 1-3 ἔχουμε τὸν ἔπαινο γιὰ τοὺς «πολεμήσαντες» αὐτὸ καθεαυτὸ καὶ μέ ἄμεση ἀναφορὰ στὸ παρελθόν (ὁ χρόνος πού κυριαρχεῖ εἶναι ὁ ἀόριστος). Τὰ «ἀνδρείοι», «εὐκλεῶς», «ἄμωμοι» ἀποτελοῦν τὴ σπονδυλικὴ στήλη τοῦ ἐπαινοῦ. Οἱ μαχητὲς εἶναι ἄμωμοι ἀκόμη κι ἂν δὲν εἶχαν καλοὺς ἀρχηγούς. Γι' αὐτοὺς τὸ σπουδαῖο εἶναι ὅτι πολέμησαν καὶ ἔπεσαν «εὐκλεῶς». Τὸ περιεχόμενο τοῦ *εὐκλεῶς* τὸ ἐπεξηγεῖ ὁ στίχος πού ἀκολουθεῖ: αὐτοὶ μέ τοὺς ὁποίους πολέμησαν οἱ Ἀχαιοὶ εἶναι οἱ πανταχοῦ νικῆσαντες, δηλαδή οἱ Ρωμαῖοι. Ἔχουμε μίαν ἐντονη ἀντίθεση ἐδῶ: στίχος 2: τοὺς πανταχοῦ νικῆσαντας ↔ μὴ φοβηθέντες.

στὶς 17 Δεκεμβρίου 1946 δημοσιεύτηκε στὴν *Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση*, Ἰούνιος 1948. Τώρα Γ. Σεφέρη, *Δοκίμες, γ' ἔκδοσης*, τόμ. Α', Ἀθήνα 1974, σ. 324-363.

6. ὅπ. σ. 335.

7. ὅ. π. σ. 347-348.

8 Τίμος Μαλάνου, *Καβάφης - Ἐλιοτ (Εἶναι πράγματι παράλληλοι;)* (=Τίμου Μαλάνου, *Καβάφης* 2, σ. 121-161).

9. Κώστα Βάρναλη, «Ὁ ἱστορισμὸς τοῦ Καβάφη», *Αἰσθητικά-Κριτικά*. Ἀθήνα 1979 τ.β' σ. 191-192.

10. ἐφ. *Πρωῖα*, 12 Μαρτίου 1943 (=ὅ.π. σ. 193-194).

11. Γιάννη Μιχαλέτου, *Ἡ Ποίηση τοῦ Καβάφη*. Αἰσθητικὴ Θεώρηση, Ἀθήνα 1952, σ. 73-86.

12. βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, «Ἡ ἠθοποιία τοῦ Καβάφη», *Νέα Ἐστία* τ. 14 σ. 764 κ.ε. καὶ τοῦ ἴδιου, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, 1975⁶ σ. 466-467.

ὁ Λογοτεχνικός Πολίτης

Τό πρώτο ἡμιστίχιο ἔχει μεγαλύτερο βάρος, γιατί ἀποτελεῖται ἀπό ἓνα ὑπερβατό πού διαταράσσει τή φυσιολογική σειρά τοῦ λόγου. (πού θά ἦταν:... *πέσατ' εὐκλεῶς· μή φοβηθέντες τούς πανταχοῦ νικήσαντας*). Τό ἴδιο τό πανταχοῦ καθῶς συνοδεύει τό *νικήσαντας* γίνεται μιά λέξη δυσάρεστη καί ἀπειλητική, πού φαίνεται νά προοικονομεῖται ἐπικίνδυνες καταστάσεις γιά τό μέλλον.

Στούς τρεῖς ἐπόμενους ὁμως ὁ χρονικός προσανατολισμός ἀλλάζει ἀποφασιστικά: τό *Ὅταν* θά μᾶς στρέφει πρὸς τό μέλλον, πού πρὸς τό παρόν διαγράφεται ἀόριστα. Ὁ ἔπαινος δηλαδή προβάλλεται ἐδῶ σέ συνάρτηση μέ τὰ χρόνια πού θά ῥθουν. Τότε, μᾶς λέει ὁ ποιητής, θά εἶναι ἔτσι *θαυμάσιος*, γιατί σ' αὐτόν θ' ἀναφέρονται οἱ Ἕλληνες, ὅταν θά θέλουν νά καυχηθοῦν. Στό ἄγνωστο μέλλον ὁ ἀγώνας τῶν μαχητῶν τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας πού ἀντιμετώπισαν ἕναν ἐχθρό πανίσχυρο, μέ ἀρχηγούς πού δέν στάθηκαν ἱκανοί, κι ὁμως ἔπασαν εὐκλεῶς, θ' ἀποτελεῖ καύχημα.

Τήν προβολή αὐτή στό μέλλον τοῦ ἱστορικοῦ γεγονότος τήν κάνουν πολύ πιό συγκεκριμένη οἱ τελευταῖοι στίχοι τοῦ ποιήματος (7-8), πού μᾶς δίνουν καί τό ὑποθετικό του παρόν: τόν τόπο (Ἀλεξάνδρεια), τόν χρόνο (ἔβδομον ἔτος Πτολεμαίου Λαθύρου: 109 π.χ.) καί τό πρόσωπο τοῦ φανταστικοῦ ποιητή: ἕνας Ἀχαιοῦς. Ὁ Ἀχαιοῦς αὐτός μπορεῖ νά εἶναι ἕνας ἀπό τούς πολεμιστές τοῦ 146 π.χ., πού ἐπέζησαν. Τότε πρέπει νά δοῦμε στά λόγια του τή νοσταλγική ἀναπόληση (ἴσως καί φθόνο) γιά τὰ περασμένα καί τήν πικρή εἰρωνεία γιά τήν τωρινή κατάσταση. Ἴσως βέβαια καί νά μῆν πολέμησε καθόλου καί νά ἐγκατέλειψε τήν Ἑλλάδα λίγο πρὶν ἢ λίγο μετά τό 146 π.χ. Ὅποτε σίγουρα θά ἔχει μιά ἔντονα εἰρωνική διάθεση γιά τό ἀνώφελο τοῦ ἀγώνα καί μιά λεπτή ἀπόχρωση φθόνου γιά τούς μαχητές. Ὑπάρχει ὁμως καί μιά τρίτη συνθετότερη ἐκδοχή: ὁ Ἀχαιοῦς αὐτός ποιητής νά εἶναι ὁ νέος πού ἐφυγε παιδί ἀπό τήν πατρίδα του καί πού κάποιος ἀπό τούς δικούς του πολέμησαν τό 146 π.χ., ἢ τό ἀντίθετο, ἐφυγαν χωρίς νά πολεμήσουν. Ἐτσι, ἂν ἡ ἀρχική ἀντιμετώπιση τοῦ γεγονότος εἶναι θετική, ὁ θαυμασμός, ἴσως καί ὁ φθόνος γιά τούς ἀνδρείους δέ μπορεῖ νά μῆ συνοδεύονται ἀπό μιά εἰρωνεία, πού ὀφείλεται στήν ἀπογοήτευση γιά τήν κατάσταση τῆς ἐποχῆς του. Ὁ Κῆμος Μενεδώρου, ὁ νέος τοῦ «Εἰς Ἴταλικήν παραλίαν» πρέπει νά εἶχε παρόμοια αἰσθήματα. Ἀν πάλι πρόκειται γιά ἕναν νεαρό «...ζωηρό/φανατικό γιά τὰ γράμματα», ὅπως αὐτόν στό «Νέοι τῆς Σιδῶνος 400 μ.χ.», εἶναι πιθανό ὅτι στήν εἰρωνική του διάθεση θά ὑπάρχει καί θαυμασμός. Ἴσως καί κάποιες τύψεις γιά τήν ἀδράνεια τῆς ἐποχῆς του. Ὁ Καβάφης ὑποβάλλει ὅλες αὐτές τίς ἐκδοχές – μαχητής, φυγόμαχος, ἀλόγονος – χωρίς νά δηλώνει ποιά προτιμᾷ. Ἴσως γιατί στήν κάθε περίπτωση τὰ βασικά συναισθήματα τοῦ Ἀχαιοῦ παραμένουν τὰ ἴδια: γνωρίζουν μόνο μιά ποικιλία στούς δραματικούς τόνους. Ὅπως ὅποτε ὁ Ἀχαιοῦς, παρά τήν εἰρωνεία πού ὑπολανθάνει στό ποίημα, πρέπει νά εἶχε στήν ἀρχή θετική στάση ἀπέναντι στούς μαχητές. Οἱ θαυμάσιοι καί οἱ ἀποχρώσεις τῆς εἰρωνείας του ἐξαρτῶνται ἀπό τήν προσωπική του σχέση μέ τό 146 π.χ. Ὁ χώρος πού βρίσκεται ὁ φανταστικός αὐτός ποιητής πολιτικά ἔχει διαβρωθεῖ ἀκόμη

περισσότερο ἀπ' ὅ,τι ἡ Πελοπόννησος τοῦ 146 π.χ., ἀπό τίς Ρωμαϊκές ἐπεκτατικές βλέψεις καί ἀπό τήν ἀδυναμία καί ἀνικανότητα ἀρχηγῶν καί λαοῦ. Ἡ ἴδια ἡ προσωνομία τοῦ Πτολεμαίου, Λάθυρος: ρεβύθι, δίνει ἓνα ἐλάχιστο δείγμα τῆς παρακμῆς.

Ἄν δοῦμε λοιπόν μέ τὰ μάτια τοῦ Ἀχαιοῦ αὐτοῦ τοῦ 109 π.χ. τή μάχη στή Λευκόπετρα τοῦ 146 π.χ., πού σήμανε τό τέλος τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας, τότε πολλά σημεῖα τῶν ἔξι πρώτων ἀποκοτῶν μιάν ἐπιπλέον ἔνταση: Οἱ «πανταχοῦ νικήσαντες» πρώτα, εἶναι φυσικό νά βαρύνουν περισσότερο στή συνείδησή του. Οἱ Ρωμαῖοι σάν ἐπικίνδυνη δύναμη δέν ἔχουν πάψει ν' ἀπειλοῦν τόν ἑλληνιστικό κόσμο, καί ἰδίως τήν Ἀλεξάνδρεια μέ τίς δυναστικές κρίσεις καί τίς ἀναταραχές τοῦ πληθυσμοῦ. Τό πόσο οἱ Ρωμαῖοι ἀπασχολοῦν τή σκέψη τῆς ἐποχῆς τό δείχνει καί ὅτι ἀκόμη δέν ἀναφέρονται μέ τ' ὄνομά τους, ἀλλά μέ μιά ἰδιότητα χαρακτηριστική: οἱ νικήσαντες πανταχοῦ. Ἡ περιφραση εἶναι πολύ πιό ἀποτελεσματική καί τό «πανταχοῦ», ὀριστικό καί ἀμετάκλητο, μοιάζει νά ἀπειλεῖ ὡς καί τήν ἴδια τήν Ἀλεξάνδρεια. Ὁ ὑπαινιγμός, πού μόλις διαφαίνεται, ἀποτελεῖ βασικό γνώρισμα τῆς ποιήσεως τοῦ Καβάφη. Ἐπίσης τό «ὅταν» στήν ἀρχή τοῦ στίχου 4 ἀποκτᾷ μιά πολύ πιό συγκεκριμένη σημασία, ἂν λάβουμε ὑπόψη κάτω ἀπό ποιές συνθήκες θέλει ὁ Καβάφης νά δοῦμε ὅτι γράφτηκε: «*Εἶναι κι αὐτή μιά ταραγμένη ἐποχή ἐξουτελισμοῦ, κατάντιας καί ἀνεξάντλητης ραδιουργίας, πού κορυφώνεται μέ τή φυγή τοῦ Πτολεμαίου ἀπό τήν Ἀλεξάνδρεια, ἐνῶ ἡ παντοδύναμη Ρώμη πυκνώνει τὰ δίκτυα τῆς γύρω ἀπό τό ἐλεεινό βασίλειο τῶν Λαγιδῶν. Αὐτή εἶναι ἡ παρούσα στιγμή τοῦ ποιητή πού ἔγραφε τό ποίημα...*»¹⁴. Μέσα ἀπό αὐτό τό παρόν ὁ Ἀχαιοῦς στρέφεται πρὸς τό μέλλον, γιά τό ὁποῖο δέν ὑπάρχει κανείς καλός οἰωνός. Ἀντίθετα, ὅλα δείχνουν ὅτι δέ θά διαφέρει πολύ ἀπ' αὐτό τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας. Καί ἐάν τότε ὑπῆρξαν οἱ ἄμωμοι καί οἱ ἀνδρείοι πού ἔπασαν ἡρωϊκά, σέ ἐποχή προχωρημένης παρακμῆς, ὅπως αὐτή πού θά ἀκολουθήσει τό 109 π.χ., τέτοια περίπτωση δέν θά ὑπάρξει. Καί ἔτσι, στό μέλλον, ὅταν, ἀργά ἢ γρήγορα, θά ἔχει ἐπιβληθεῖ ἡ Ρωμαϊκή κυριαρχία καί θά θέλουν οἱ Ἕλληνες νά καυχηθοῦν, θ' ἀναφέρουν τούς μαχητές τοῦ 146 π.χ. «*Τέτοιους θγάξει τό ἔθνος μας*» θά λένε. Τό «τέτοιους» στή θέση αὐτή, ὅπου θά περίμενε κανείς ἓνα πιό ἐπιβλητικό ἐπίθετο, φαίνεται, ἀπό πρώτη ἀποψη, ὑποπτό. Ἄλλα ὁ Καβάφης δέν εἶναι ἀπό τούς ποιητές πού χρησιμοποιοῦν ὠραίες καί ἐντυπωσιακές λέξεις. Κι ἐδῶ τό περιεχόμενο διαγράφεται ἀόριστα, χωρίς νά τό περιορίζει ἕνας ὀποιοσδήποτε χαρακτηρισμός. Μποροῦμε νά φανταστοῦμε πῶς στά δύσκολα χρόνια τοῦ 109 π.χ. τό περιεχόμενο αὐτό βαθαίνει περισσότερο καί ὁ ἔπαινος «ἔτσι θαυμάσιος», γιάτί ἐπαναλαμβάνεται σέ τέτοιες περιστάσεις.

Ἐνα ἄλλο στοιχεῖο πού θά ἔπρεπε νά προσέξει κανείς εἶναι ἡ συνεχῆς ἐπανάληψη στούς ἐξἑ πρώτους στίχους τοῦ δευτέρου πληθυντικοῦ προσώπου: Στόν πρώτο στίχο ἡ παρουσία του εἶναι ἔντονη:

Ἀνδρείοι σεῖς, πού πολέμησατε καί πέσατ' εὐκλεῶς. Ἐκτός ἀκόμη ἀπό τό ἄμωμοι *σεῖς* στό στίχο 3, ὑπάρχει καί ὁ διασκελισμός στούς στίχους 5-6:... θά λένε/γιά *σᾶς*. Καί ὁ ἴδιος τελειώνει ἀνάλογα: ὁ ἔπαινό *σας*. Δίνεται ἔτσι ἓνα κυκλικό σχῆμα, πού ἀρχίζει μέ τό «ἀνδρείοι σεῖς» καί τελειώνει μέ τό «ἐπαινός

13. βλ. Μ. Περίδη, *Ὁ βίος καί τό ἔργο τοῦ Κωνσταντίνου Καβάφη*, Ἀθήναι 1948, σ. 204.

14. Γ. Σεφέρης ὁ.π. σ. 333.

σας». Τό δεύτερο δηλαδή πρόσωπο επαναλαμβάνεται στίς καιρίες θέσεις και οι λέξεις πού τό συνοδεύουν είναι νοηματικά ισοδύναμες.

Όλη αυτή ή έμφαση βέβαια είναι ως ένα βαθμό δικαιολογημένη, γιατί τό ποίημα ύμνει τούς μαχητές τής 'Αχαικής Συμπολιτείας και ή επίκληση σέ δεύτερο πρόσωπο είναι ένας συνηθισμένος εκφραστικός τρόπος στά ελληνιστικά επιγράμματα. Είναι όμως δικαιολογημένη ως ένα βαθμό, γιατί, από τήν άλλη μεριά, υπάρχουν και τά λόγια του Καβάφη: «Σπανίως κάμνω χρήση εκφράσεως, όταν δέ συναντήσωμεν τον αὐτήν, κάτι ασφαλώς σημαίνει. Δέν έγινε τυχαίως ή από παρασυρόν λυρισμού»¹⁵

Θά έπρεπε ίσως νά οοῦμε πάλι τούς στίχους 1-6 σε συσχετισμό μέ τό χώρο και τό χρόνο πού υποτίθεται ότι έχουν γραφτεί, τήν 'Αλεξάνδρεια του 109 π.Χ., και μέ τήν τότε κατάσταση. Πίσω από τόν σέ, πρώτο πλάνο, λαμπρό έπαινο του παρελθόντος, υπάρχει ή δραματική διατύπωση τής τωρινής και μελλοντικής αδυναμίας. Τό δεύτερο πληθυντικό πρόσωπο, πού χρησιμοποιείται εμφατικά, θέλει νά σημαίνει και μιάν αντίδιαστολή: έσεις οι άνδραιοι, έσεις οι άμωμοι - έστω και χωρίς άξιους άρχηγούς. Στην Αίγυπτο τών Πτολεμαίων δέν υπάρχει και οὔτε θά υπάρξει αγωνιστική διάθεση. Η αντίδιαστολή αυτή καθώς είναι συνδυασμένη μέ τό πρόσωπο του 'Αχαιοῦ, δίνει στό ποίημα διάφορες συνασθηματικές διακυμάνσεις: μπορούμε νά επισυνάψουμε τή μελαγχολία του μαχητή ή του απόγονου, ή ακόμη τή νοσταλγική αναπόληση. Υπάρχει βέβαια και ή έιρωνεία. Πίσω από τόν έπαινο έχουμε τήν έμμεση αναγνώριση του τέλους πού πλησιάζει. Πίσω άπ' τά ώραία λόγια βρίσκειται τό τέλος τής έλευθερίας του ελληνιστικού κόσμου, του «έθνους μας», πράγμα πού δέν φαίνεται ν' άγνοεί ο 'Αχαιός τής 'Αλεξάνδρειας του 109 π.Χ.

Όλη αυτή ή διάταξη στό ποίημα, ο τρόπος πού είναι γραμμένο και οι χρονικές στιγμές μās κάνουν νά σκεφτούμε ότι ο Καβάφης θέλει νά δούμε τό γεγονός μέσα από διάφορα επίπεδα: Σέ πρώτο επίπεδο έχουμε νά κάνουμε με τό ίδιο τό γεγονός του 146 π.Χ., όπως μās δίνεται στους στίχους 1-3. Σέ δεύτερο επίπεδο έχουμε τή μάχη τής Λευκόπετρας, όπως τή βλέπει ο 'Αχαιός του 109 π.Χ. (στίχοι 7-8). Σ' ένα τρίτο επίπεδο έχουμε τό συσχετισμό τών δύο χρονολογιών γραφής του ποιήματος: τής υποθετικής (109 π.Χ.) και τής πραγματικής (1922). Ένα τέταρτο επίπεδο βρίσκεται στό μέλλον, πού μπορούμε νά τό δούμε σέ δύο διαστάσεις: είτε τό άμεσο μέλλον του 'Αχαιοῦ, πού είναι ή ύποταγή του ελληνιστικού κόσμου στους Ρωμαίους, είτε τό άπώτερο μέλλον του έθνους μας», τό άγνωστο και άόριστο. Για όποιον θέλει νά διαβάσει ιστορικά τό ποίημα, υπερισχύει τό πρώτο: όποιος θέλει νά τό δει γνωμικά, τό δεύτερο. Στην ποίηση όμως του Καβάφη υπάρχει πάντα τό «έν μέρει... έν μέρει...» ή έτσι μπορούμε νά τά δούμε και τά δύο.

Πρέπει νά σταθοῦμε για λίγο στό συσχετισμό του 109 π.Χ. και του 1922 και στους ποιητές πού βρίσκονται πίσω άπ' αυτές τίσ χρονολογίες. Οι αναλογίες πού υπάρχουν άνάμεσα στό φανταστικό 'Αχαιό και στόν Καβάφη έχουν ήδη έπισημανθεί από τούς περισσότερους πού ασχολήθηκαν μέ τό ποίημα. Έκτός από τό κοινό στοιχείο τής πόλης ('Αλεξάνδρεια), οι δύο έμπνέονται από τό παρελθόν. Ένα

παρελθόν όμως πού για τόν 'Αχαιό δέν είναι καθόλου άσχετο μέ τήν εποχή του: βλέποντας τήν άδράνεια και τήν παρακμή τών συγχρόνων του στρέφεται σ' έναν άλλο χρόνο πού τουλάχιστον ή διάθεση για άγώνα δέν έλειψε. Η έπιλογή του θέματος γίνεται αρκετά διαφωτιστική, άν σκεφτούμε πόσο είχε επικρατήσει ή άποψη του Πολύβιου, πού θεωρούσε επίζημία κάθε προσπάθεια αντίστασεως κατά τών Ρωμαίων. Μιά έμμεση κριτική του λαού και τών άρχηγών τής 'Αλεξάνδρειας του 109 π.Χ. άσκείται μέσα από τούς ύπαινιγμούς πού είδαμε στους στίχους 1-6. Κι αυτή ακόμη ή άνικανότητα τής ήγεσίας του 146 π.Χ. τίθεται σέ άμφιβολία (άν έπτασαν) σαν ένας τρόπος για νά καταπολεμηθεί τό πνεύμα αδράνειας τής εποχής.

Υστερα από όλα αυτά, νομίζω ότι γίνεται ακόμα πιο φανερό ότι τό ποίημα μιλά για τό 109 π.Χ. κυρίως και όχι για τό 146 π.Χ. Οι έμμεσες ένδειξεις στην πρώτη ένότητα προετοιμάζουν τή μετάδοση και τή συγκέντρωση του ενδιαφέροντος στη δεύτερη και όχι στην πρώτη χρονολογία. Βέβαια ή στίξη στό τέλος του έκτου στίχου θέλει νά παρουσιάσει πρώτα τή μάχη στη Λευκόπετρα αυτή καθεαυτή. Υποδηλώνει μιá παύση, προτου τήν δούμε μέ τά μάτια του 'Αχαιοῦ, πού ο ίδιος είναι ένα τραγικό πρόσωπο: ενώ κατάγειται από τό χώρο όπου οργανώθηκε ή τελευταία αντίδραση κατά τών Ρωμαίων, βρίσκειται σ' έναν τόπο άλλοτριωμένο ολοκληρωτικά, στόν όποιο δέν υπάρχουν τά περιθώρια για έναν - μάταιο έστω - άγώνα. Είναι ή πρώτη φανερή σύνδεση άνάμεσα στις δύο εποχές, πού δίνει συγκεκριμένο περιεχόμενο σέ πολλά σημεία του πρώτου μέρους και κάνει έπιβεβλημένη μιá δεύτερη άνάγνωση του ποιήματος.

Αλλά τό σχήμα αυτό μέ τόν ποιητή του 109 π.Χ., πού στρέφεται στό παρελθόν, για νά μιλήσει για τό παρόν και για τό μέλλον τής φυλής του, μās οδηγεί στόν αναπόφευκτο παραλληλισμό του μέ τόν πραγματικό πια ποιητή, τόν Καβάφη. Γιατί, έκτός από τίσ αναλογίες άνάμεσα στις δύο εποχές συνθέσεως του ποιήματος (109 π.Χ.-1922), πού μπορεί νά ύποστηρίχθει ότι ή σύνδεσή τους είναι τυχαία, υπάρχουν και οι όμοιότητες τών δύο ποιητών. Και τό ότι ο 'Αχαιός είναι ένα πρόσωπο πού δημιούργησε ο ίδιος ο Καβάφης και δέν τό πήρε από τήν 'Ιστορία, είναι ένα στοιχείο πού ενισχύει τήν ύπόθεσή μας.

Τό ζήτημα βέβαια άνάγεται στό γενικότερο πρόβλημα τής σχέσης του Καβάφη μέ τήν 'Ιστορία και στό διαχωρισμό τών ιστορικών ποιημάτων σ' έπιμέρους κατηγορίες. Όμως χωρίς νά έπεκταθούμε σέ ποιήματα άσχετα μ' αυτό πού μās άπασχολεί, νομίζω ότι μιá αναγκαία συνέπεια τών δσων ύποστηρίχθηκαν μέχρι τώρα, είναι ότι ο Καβάφης, μεταθέτοντας τή σκέψη του σ' έναν φαινομενικά άνώδυνο χρόνο, διέκρινε τήν καταστροφή του '22 και κατονόμασε τούς άμωμους και τούς άνδρείους. Παραβλέποντας δηλαδή τή δήλωση του ίδιου του ποιητή ότι τό ποίημα δέν έχει σχέση μέ τά σύγχρονα του γεγονότα, μπορούμε νά θεωρήσουμε τόν 'Αχαιό σαν τό ποιητικό άλλοθι του Καβάφη: κι αυτό χωρίς νά είναι απαραίτητο νά πρόκειται για μιá ένσυνείδητη πρόδωση, αλλά περισσότερο για μιá σκέψη πού λειτούργησε σύμφωνα μέ τήν ποιητική του μέθοδο και αντίληψη, όπως διαγράφεται στά ποιήματα πού ακολουθούν:

Στό «Σοφοί δέ προσιόντων» (1915) τά πράγματα παρουσιάζονται αρκετά καθαρά:
Οί άνθρωποι γνωρίζουν τά γινόμενα (στ. 1)

15. Γ. Λεχωνίτη, *Καβαφικά αυτοσχόλια*, 6' έκδοση, Αθήνα 1977 σ. 28.

τά μέλλοντα γνωρίζουν οί θεοί (στ. 2)
καί μόνο
Ἐκ τῶν μελλόντων οί σοφοί τά προσερχόμενα
ἀντιλαμβάνονται. (στ. 4-5)

Γιά τόν Καβάφη δηλαδή μόνο οί «σοφοί» (ἐν ὧραις σοδαρῶν σπουδῶν) μπορούν νά προβλέψουν τό μέλλον, σέ ἀντίθεση μέ τούς πολλούς ἀνθρώπους πού «οὐδέν ἀκούουν». Τήν εικόνα αὐτή ἔρχεται νά συμπληρώσει ἕνα παλιότερο ποίημα, «Τό πρώτο σκαλί» (1899). Σ' αὐτό οί ποιητές εἶναι μαζί μέ ἄλλους σοφούς πολίτες «εἰς τῶν ἰδεῶν τήν πόλι» πού «πολύ ἀπό τόν κοινό τόν κόσμο ἀπέχει». Τό «Ἀπιστία» μᾶς ἐνδιαφέρει γιά τή σύζευξη τῆς ιδιότητος τοῦ ποιητή καί τοῦ προφήτη στό πρόσωπο τοῦ Ἀπόλλωνα, παρόλο πού ἡ προφητεία του γιά τόν Ἀχιλλεῖα ἐξυπηρετεῖ μιᾶ διαδικασία ἀπόκρυψης παρά ἀποκάλυψης τοῦ μέλλοντος. Πράγμα πού προκαλεῖ τίς κατηγορίες τῆς Θετίδος:

καί ρώτησε τί ἔκρινε ὁ σοφός Ἀπόλλων,
πού γύριζεν ὁ ποιητής πού στά τραπέζια
ἔξοχα ὀμιλεῖ, πού γύριζε ὁ προφήτης (στ. 20-22)

Ἔστερα ἀπό ὅλες αὐτές τίς διασυνδέσεις μέ τό παρελθόν καί τίς προεκτάσεις στό μέλλον, μέ μιᾶ ἀξαναγνώσιμη ἔνταση στά συναισθήματα τοῦ ἀναγνώστη, τό κύριο θέμα τοῦ ποιήματος ἐξαιρεται, καθώς προβάλλεται μέσα ἀπό διαφορετικές ὀπτικές γωνίες μέ ὄλο καί μεγαλύτερη διαχρονική ἀξία. Βλέπουμε ὅτι μιᾶ ἠρωϊκή – ἔστω καί ἀνώφελη – πράξη μέσα σέ ἐποχές παρακμῆς ἀποκτᾶ μεγαλύτερη ἀξία στά μάτια τῶν ἀνθρώπων. «Τέτοιους δγάζει τό ἔθνος μας». Ὁ χρόνος τοῦ ρήματος, ὁ ἐνεστώτας, εἶναι δυναμικός καί ὑποδηλώνει τήν πεποίθησι ὅτι ἡ ἐπερχόμενη τῶ 109 π.Χ. καταστροφή δέν θά εἶναι ἀφανιστική καί ὅτι οἱ Ἕλληνες θά ξαναζήσουν χρόνια, ὅπου θά μπορούν νά καυχηθοῦν καί πάλι. Μιά ἀκόμη σύνθεση ἀνάμεσα στίς ἐποχές.

Ὁ ἀναγνώστης καλεῖται νά συμπληρώσει μόνος του τά κενά καί νά κάνει αὐτές τίς συνδέσεις καί συσχετίσεις. Ἔτσι μπορεῖ μετά τούς στίχους 7-8 ὁ ἔπιπνος τῶν μαχητῶν τῆς Συμπολιτείας νά ἔχει μιᾶ «πικρή γεύση» αὐτό ὅμως δέν εἶναι ἀρνητικό γιά τό αἰσθητικό ἀποτέλεσμα. Αὐτό πού ὁ Καβάφης μᾶς εἶπε μέ τρόπο ἀπλό στίς «Θερμοπύλες»:

Καί περισσότερη τιμῆ τούς πρέπει
ὅταν προβλέπον (καί πολλοί προβλέπον)
πὼς ὁ Ἐφιάλτης θά φανεῖ στό τέλος
κ' οἱ Μῆδοι ἐπὶ τέλους θά διαδοῦνε,
εἶναι εἰπωμένο ἐδῶ μ' ἕνα πολύ πιό ὑπαινικτικό καί περίτεχνο τρόπο. Σέ μᾶς, πού διαβάσουμε τό ποίημα, ἀπομένει νά τόν ἀναγνωρίσουμε. Αὐτή ἡ ἐνεργητική συμμετοχή αὐξάνει τό αἰσθητικό ἀποτέλεσμα, γιατί κατά κάποιο τρόπο, ἡ συγκίνηση πού ἀποκομίζουμε γίνεται βίωμα.

Κάτι ἄλλο πού παρατηρεῖ κανεῖς διαβάζοντας ὅσα ἔχουν γραφεῖ γιά τό «Ἐπὲρ τῆς Ἀχαικῆς Συμπολιτείας πολεμήσαντες», εἶναι ὅτι ἀπό τούς περισσότερους οἱ στίχοι 7-8 θεωρήθηκαν ξεκομμένοι ἀπό τούς προηγούμενους. Ὁ Μιχαλέτος τούς εἶχε ὀνομάσει προσθήκη, ὁ Μαλάνος πού ξεχώριζε τόν ποιητή Καβάφη ἀπό τόν ἱστορικό Καβάφη, τούς εἶχε δεῖ σάν τό σχόλιο τοῦ ἱστορικοῦ. Ὁ Σεφέρης, τούς θεωροῦσε «οὐρά» στό ἐπίγραμμα τῶν ἑξὶ πρώτων στίχων. Τό σωστότερο εἶναι νά δοῦμε τό ποίημα ἀπό τόν πρώτο

16. Ν. Χουρμουζιάδη, Ἐπίγραμμα. Εἰσαγωγική κείμενα, Θεσσαλονίκη 1972 σ. 28-29.

ὡς τόν τελευταῖο στίχο σάν ἕνα ἐνιαῖο ὄλο. Τίς πληροφορίες τῶν τελευταίων στίχων μπορούσε ὁ Καβάφης, ἂν ἤθελε, νά μᾶς τίς δώσει στόν τίτλο, ὅπως εἶχε κάνει καί σέ ἄλλα του ποιήματα. («Αἰμιλιανός Μονάχη, Ἀλεξανδρεῦς, 628-655 μ.Χ.» – «Ἐν μεγάλῃ Ἑλληνικῇ ἀποικίᾳ, 200 π.Χ.» – «Κίμων Λεάρχου, 22 ἑτῶν, σπουδαστής ἑλληνικῶν γραμμάτων (ἐν Κυρήνη)» – «Μύρης, Ἀλεξανδρεία τοῦ 340 μ.Χ.» – «Νέοι τῆς Σιδῶνος (400 μ.Χ.) κ. ἄ.». Τό ὅτι ἐδῶ τίς ἔχουμε σέ στίχους, ἔστω καί σέ κάποια ἀπόσταση ἀπό αὐτούς πού προηγούνται, δέν εἶναι χωρίς σημασία. Ἄλλωστε, ἐκτός ἀπό τίς διασυνδέσεις μέ τούς προηγούμενους, ἡ διατύπωση ἔχει γίνει μέ τό ἴδιο λιτό, ἐπιγραμματικό ὕφος. Ἔτσι, ἂν πρέπει κανεῖς νά χρησιμοποιήσει τόν ἀρχικό ὄρο «ἐπίγραμμα» τοῦ Σεφέρη γιά τούς πρώτους στίχους, θά ἦταν καλύτερα νά τόν προεκτείνει σ' ὄλο τό ποίημα, ἔχοντας ὑπόψη ὅτι τό λογοτεχνικό αὐτό εἶδος ἀπό τούς ἐλληνιστικούς χρόνους καί μετά, ἀποδοσεμένο ἀπό τήν ἀποκλειστική μνημειακή χρήση, εἶχε διαμορφώσει δικούς του ἐκφραστικούς τρόπους. Αὐτός πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἄμεσα ἐδῶ εἶναι ἡ ἐκπληξη, δηλαδή ὁ ἐντυπωσιασμός, ἐννοσιμνος σάν στοιχεῖο δομῆς, πού δέν ἐντοπίζεται πιά σέ ἐπιμέρους ἐκφραστικά μέσα. Πολλά εἶναι τά ἐπιγράμματα πού ἀποτελοῦνται ἀπό δύο μέρη, διαφορετικά στήν ἔκταση καί στή λειτουργία. Τό πρώτο εἶναι πάντα μεγαλύτερο καί δίνει τὰ βασικά στοιχεῖα τῆς ἀφήγησης, περιγράφει ἡ ἐκφράζει μιᾶ ἐπιθυμία. Τό δεύτερο, ὅποσδήποτε μικρότερο – κάποτε δέν καλύπτει οὔτε ἕνα στίχο – μέ μιᾶ ἀπροσδόκητη στροφή, ἕνα σχόλιο ἢ μιᾶ παρατήρηση, παρέχει τήν ἐκπληξη¹⁶. Στό παρακάτω ἐπίγραμμα τοῦ Καλλιμάχου, οἱ στίχοι 5-6 εἶναι τό σχόλιο τοῦ ποιητή, πού φορτίζει συναισθηματικά τό ποίημα:

Ἔλκω ἔχων ὁ ξέινος ἐλάνθανεν· ὡς ἀνηρόν
πνεῦμα διά στηθῶν – εἶδες; – ἀνηγάγετο,
τό τρίτον ἦνικ' ἔβινε, τά δέ ὀδοα φυλλοβολεῦντα
τῶνδρός ἀπό στεφάνων πάντ' ἐγένοντο χαμαί,
ὄπτῃται μέγα δῆ τι· μά δαίμονας, οὐκ ἀπό ὄνσμου
εἰκάζω, φωρός δ' ἴχνια, φῶρ ἔμαθον.

(Παλατινὴ ἀνθολογία, XIII34)

κρατοῦσε τόν πόνο μέσα του ὁ ξέινος· ὅταν
– τόν εἶδες; – ἀναστέναξε βαθιά,
τήν ὥρα πού ἔβινε τό τρίτο ποτήρι, τά τριαντάφυλλα
μάδησαν ἀπό τό στεφάνι του καί σκόρπισαν ὅλα χάμω.

Σίγουρα κάτι τόν ξεροψήνει. Μά τούς θεούς, δέν τό λέω στή τύχη, μά κλέφτης ἐγώ, ἔμαθα νά ξεχωρίζω τά ἴχνη ἐνός κλέφτη.

Ἡ ἐκπληξη στό «Ἐπὲρ τῆς Ἀχαικῆς Συμπολιτείας πολεμήσαντες», πού ἔχει τὰ χαρακτηριστικά τοῦ ἐπιγράμματος τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς, βρίσκεται στούς στίχους 7-8, πού σέ καμιά περίπτωση δέν πρέπει νά νοηθοῦν χωριστά ἀπό τούς ὑπόλοιπους.

Ἔτσι ἡ λύση πού δίνεται μᾶς φέρνει ἀπό ἕναν ἄλλο δρόμο στήν ἀρχική διαπίστωση τοῦ Σεφέρη: νά νιώσουμε καί νά ἐντάξουμε τό ποίημα μέσα στήν Ἑλληνική παράδοση, ὀλόκληρη καί ἀδιαίρετη.

Σεμιναριακὴ ἐργασία στό μάθημα τῆς Νεοελληνικῆς Φιλολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης.

Εξάντας / Λογοτεχνία

Τα βιβλία του χειμώνα

<p>Λάουρα Μπέτι Η ΚΥΡΙΑ ΜΕ ΤΟ ΠΕΠΛΟ</p>	<p>Αλέχο Καρπεντιε Ο ΑΙΩΝΑΣ ΤΩΝ ΦΩΤΩΝ</p>	<p>Γουίλιαμ Μπάροουζ ΤΖΑΝΚΙ</p>	<p>Zan Zene Ο ΚΑΥΓΑΤΖΗΣ ΤΗΣ ΒΡΕΣΤΗΣ</p>
<p>Λουι Αραγκον ΑΝΙΣΕ</p>	<p>Ρεϊνάλντο Αρένας ΠΑΡΑΙΣΘΗΤΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ</p>	<p>Βιολετ Λεντυκ ΝΑΥΑΓΙΑ</p>	<p>Σιμον Σινορε Η ΝΟΣΤΑΛΓΙΑ ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ ΠΙΑ ΑΥΤΟ ΠΟΥ ΉΤΑΝ</p>
<p>Ελένη Ανδριανοπούλου ΒΡΑΔΙΑ ΚΑΡΝΑΒΑΛΙΟΥ</p>	<p>Βασίλης Ιωακεμίδης ΕΙΚΟΣΙ ΧΙΛΙΑΔΕΣ ΜΕΡΕΣ</p>	<p>Νίκος Πλάτης ΚΑΜΑ - ΤΣΟΥΧΤΡΑ</p>	<p>Πόπη Γερωνυμάκη ΜΩΡΟ ΜΟΥ</p>
<p>Βασίλης Αλεξάκης ΤΑ ΚΟΡΙΤΣΙΑ ΤΟΥ CITY BOUM - BOUM</p>	<p>Τάσος Δαρβέρης ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΝΥΧΤΑΣ, 1967 - 74</p>	<p>Σπεράντζα Βρανα ΤΟ ΘΕΑΤΡΟ ΤΑ ΜΠΟΥΛΟΥΚΙΑ ΚΙ ΕΓΩ</p>	<p>Δημήτρης Λυμπερόπουλος ΩΝΑΣΗΣ</p>

‘Οδυσσέα Έλύτη

Τρία ποιήματα με σημαία εύκαιρίας

*Μιλούσες για πράγματα που δέν τά ‘βλεπαν
Σεφέρης*

Τά «*Τρία ποιήματα με σημαία εύκαιρίας*» είναι ή πρώτη έκδοση ποιημάτων του Έλύτη μετά τή βράβευσή του με τό Νόμπελ Λογοτεχνίας (1979). Αυτή ή συλλογή περιλαμβάνει 3 ποιητικές ένότητες, πού ή καθεμιά αποτελείται από 7 ποιήματα. Για τους μύστες του Έλυτικού έργου οι άριθμοί αυτοί είναι σημαδιακοί. Οι ένότητες είναι κατά σειρά, «‘Ο Κήπος βλέπει», «Τό άμύγδαλο του Κόσμου» και τό «Ad Libertum». ‘Η τελευταία αυτή ένότητα δημοσιεύτηκε πρίν καιρό στό περιοδικό *Λέξη* και πρωτοφανέρωσε τό ύφος πού θά άκολουθούσε ή ποίηση του Έλύτη. ‘Ηδη ή στροφή τής ποιήσής του είχε άρχισει με τή *Μαρία Νεφέλη*, όχι με τήν έννοια άλλαγής στη θεματική του, άφου όλα σχεδόν τά στοιχεία πού χαρακτηρίζουν τό λόγο του υπάρχουν άκέραια από τό ‘*Άξιον Έστί* ως τά *Τρία ποιήματα με σημαία εύκαιρίας*, αλλά κυρίως με μία νέα μορφική άναζήτηση σε πρώτο επίπεδο άναρχη, αλλά στό βάθος βαθιά πειθαρχημένη και δουλεμένη. ‘Η νέα συλλογή του Έλύτη συγγενεύει άπόλυτα με τή *Μαρία Νεφέλη* τόσο στη μορφή όσο και στην ουσία του λόγου τής.

‘Εκείνο όμως πού άσθαίρετα πιστεύω ότι χαρακτηρίζει έξαιρετικά τήν τελευταία συλλογή του Έλύτη είναι ή σχέση τής με τά *Τρία κρυφά ποιήματα* του Σεφέρη. ‘Υπάρχουν πρώτα-πρώτα λόγοι έξωτερικοί πού με άδηγοούν σε ένα τέτοιο συμπέρασμα. ‘Η ομοιό-

τητα των τίτλων των δύο συλλογών, τό γεγονός ότι άποτελούν αυτές τά πρώτα έργα των δημιουργών τους μετά τή βράβευσή τους με τό Νόμπελ, σε συνδυασμό μάλιστα με τή σύμπτωση (;) ότι και οι δύο συλλογές δημοσιεύτηκαν τρία χρόνια μετά τό βραβείο (τό 1966 τά *Τρία κρυφά ποιήματα*, τό 1982 τά *Τρία ποιήματα με σημαία εύκαιρίας*), είναι λόγοι πού με άδήγησαν νά άναζητήσω ουσιαστικές στό ύφος των δύο συλλογών ομοιότητες. Τό τελικό μου συμπέρασμα, άσθαίρετο πάντα, άφου δέν επιδέχεται δογματική τεκμηρίωση, είναι ότι και οι δύο συλλογές είναι προϊόντα μιας ύπαρξιακής άγωνίας έντονότατης, ή ειλικρινής έξομολόγησης δυό κορυφαίων πνευματικών ανθρώπων πού στό γέρμα τής ζωής τους αισθάνονται τήν άνάγκη νά μιλήσουν, ειδικότερα νά έκθέσουν τίς έμπειρίες άπό μία ζωή πλούσια σε έντυπώσεις, ό καθένας φυσικά με τό δικό του τρόπο. Παραθέτω δυό ποιήματα, τό πρώτο από τά *Τρία κρυφά ποιήματα* του Σεφέρη και τό δεύτερο από τά *Τρία ποιήματα με σημαία εύκαιρίας* άκριβώς για νά δείξω αυτά πού ισχυρίζομαι.

*‘Η λεύκα στό μικρό περιβάλλι
ή άνάσα τής μετρά τίς ώρες σου
μέρα και νύχτα
κλεψύδρα πού γεμίζει ό ούρανός.
Στή δύναμη του φεγγαριού τά φύλλα τής
σέρνουν μαύρα πατήματα στον άσπρο τοίχο.
Στό σύνορο είναι λιγοστά τά πεύκα
έπειτα μάρμαρα και φαταπίες
κι άνθρωποι καθώς είναι πλασμένοι οι άνθρωποι.
‘Ο κότσουφας όμως πιπιρίζει
σάν έρχεται νά πιει
κι άκούς καμιά φορά φωνή τής δεκαοχτούρας.
Στό μικρό περιβάλλι δέκα δρασκελιές
μπορείς νά ιδείς τό φώς του ήλιου
νά πέφτει σε δυό κόκκινα γαρύφαλλα
σε μιάν έλιά και λίγο άγιόκλημα.
Δέξου ποιός είσαι.*

Τό ποίημα

*μήν τό καταποντίζεις στά βαθιά πλατάνια
θρέψε το με τό χάμα και τό βράχο πού έχεις.
Τά περισσότερα –
σκάψε στον ίδιο τόπο νά τά βρείς.*

Και ό Έλύτης:

*(‘Ακόμα ένα τοιγάρο
πού νά βαστάει ώστόσο ξεψυχήσουμε
δυό-τρία λεπτά ζωή
με στιγμές άλήθεια υπέροχες
αυτές όπου άκατανόητα μεγαλώσαμε
κι έσύ πικρέ πού τό ‘θαλες γινάτι
νά βρείς νά κόψεις λέει τό άμύγδαλο του κόσμου
και σου άπόμεινε τό χέρι
γράφοντας κάτι ποιήματα
λευκά στη μαύρη τή σελίδα επάνου
ποιός ποτέ κατάλαβε
τά δειλινά πού τ’ άντεχες μήν και δακρύσεις;
ύπάρχει ένας προδότης μέσα σου
πού ή ώρα του θά ρθει νά τιμωρηθει
ώ φίλοι
άν κάποιος από μās άμάρτησε
πρέπει νά ναι ό Θεός
χαλάλι του
ψάξαμε ψάξαμε όσο γίνεται*

καί γράμματα γνωρίζω

νά 'μαστε άνθρωποι οσωτοί
σέ μιά ταρατσα πάνω από τή θάλασσα
κοίταξε:
οπᾶν τ' ἀστέρια ἔνα-ἔνα
καί τό ὕστερο πάει φωσάκι τοῦ τοιγάρου σου
κι ἐκεῖνο σώνεται
πάτα το χάμου
ἀντίο).

Ὁ 70χρονος Ἐλύτης δείχνει συνέχεια – καί μέ τά τελευταῖα του ποιήματα – πώς εἶναι πάντα ὁ «ἀνάληγτος δαιμονιστής» τῆς ποιήσῆς μας. Μέ μιά ἀπύθμενη ἐρωτική διάθεση τραγουδᾷ τίς ἀγάπες τῆς ζωῆς του, «τόν κόσμο τόν μικρό, τόν μέγα». Ἀνάγει τήν ὠραιότητα σέ αὐτοσκοπό καί τήν προστασία τῆς σέ ἐπιταγή δικαίου. Ὁραματίζεται μιά κοινωνία ὅπου ἡ ὁμορφιά θά κατοχυρώνεται ἀπό τούς θεσμούς τῆς:

ἔνα στήθος νέας γυναίκας εἶναι ἤδη
ἄρθρο μελλοντικοῦ Συντάγματος.

Αἰσθάνεται πώς εἶναι ὁ μόνος πού συλλαμβάνει σήματα ἀόρατα γιά τούς ἄλλους
καί τά σέ μᾶς ἀόρατα
μέ τ' αὐτί στήν πέτρα,
σοβαρός καί μόνος προσέχει.

Παράλληλα μέ τόν Σεφέρη ἀντιλαμβάνεται τή μοναδικότητα τοῦ λόγου του (εὐρύτερα τῆς ποιήσῆς)

Τωσ...

ἂν ἐξαιρέσουμε τούς Ἀναχωρητές
νά 'μαι ὁ τελευταῖος παίκτης
πού ἀσκεῖ τά δικαιώματά του

Τήν ἴδια πικρή διαπίστωση γιά τόν ἑαυτό του κάνει ὁ Σεφέρης στά *Τρία κρυφά ποιήματα*:

Τώρα σέ τοῦτο τ' ἀκρογιάλι περιμένο
ν' ἀράξει ἕνας ἄνθρωπος
ἕνα ὑπόλειμμα μιά σχεδία

Στά ἀλήθεια ξενίζει γιά ἕνα ποιητή τῆς ἡλικίας τοῦ Ἐλύτη τό πάθος του γιά τή ζωή, πάθος ὄχι ἀνθρώπου πού φοβάται τό θάνατο ἀλλά συνουσία μακροχρόνια μέ ὅ,τι χαρακτηρίζει τό ζῶν.

Φίλησε με θάλασσα προτοῦ σέ χάσω

Στίχος πού μοιάζει μέ ὕστατο χαιρετισμό σέ κάτι ἀνεπανάληπτα ἀγαπημένο.

Ἡ συλλογή τοῦ Ἐλύτη πραγματώνεται σέ τόνο διαλόγου ἢ ἐξομολόγησῆς ἢ διδαχῆς. Ὁ διάλογος φαίνεται μέ τό καθημερινό, τό ἀντιποιητικό κάποτε τοῦ λόγου του, ἢ ἐξομολόγησῆς δίνεται σέ στίχους σπαρακτικούς μέ τήν εἰλικρίνεια τῶν προθέσεών τους:

«Πάει καιρός πού δέν ἔχω πεῖ μιά λέξη
σά νά μ' ἀγνόησαν τά γεγονότα
ἢ καί τό ἀντίστροφο»

(καί παρακάτω)

Εἶναι γεγονός
ἔχω μπεῖ γιά τά καλά στό ναρκοπέδιο
δι' ὃ καί δέν φοβάμαι νά μιλήσω
νά μή λυθῶ τό αἰνιγμα
πού εὐχήθηκαν κι οἱ ἐχθροί μου κάποτε»

Ὁ διδακτικός τόνος τῶν ποιημάτων εἶναι ἀπόσταγμα μᾶς μακροχρόνιας γόνιμης ἐμπειρίας τοῦ Ἐλύτη πού θέλει νά μεταδώσει μέ τήν ἀγωνία ἐνός ἀνθρώπου πού κατέχει τή καθαρότητα μᾶς ἀλήθειας καί μάχεται νά τήν κάνει κτήμα ὅλων.

μυριάδες δυνατότητες φρικιοῦν

γύρω μας κι οὔτε πού καθόλου ἐγγίζουμε
οἱ ἡλίθιοι

δέν καταλάβαμε ποτέ πώς σκέπτονται τά περισσότερα
δύο σπιθαμές πάνω ἀπό τό κεφάλι μας
παίζεται αὐτό πού χάσαμε ἤδη

Στό τέλος ὁ Ἐλύτης τά σβήνει ὅλα, ἀμφιβάλλει γιά τό κύρος τῆς πείρας του, σέ ὑστερόγραφο σημειώνει κουρασμένα:

Μόνο πού ὑπάρχει καί μιά διαφορετική ἐκδοχή: μή
μέ πιστεύετε
ὄσο γερνῶ τόσο λιγότερο καταλαβαῖνω
ἢ πείρα μου ξέμαθε τό κόσμο

Ἡ ὠραιότητα στέκεται πάνω καί ἀπό τά ἐκφραστικά σχήματα τοῦ ποιητή, ὁ ἴδιος τουλάχιστον κάτι τέτοιο ἀφήνει νά φανερωθεῖ ἀκόμα ἀπό τή *Μαρία Νεφέλη*. Παίρνει τότε ὁ λόγος του βοηθό τήν εἰκόνα καί τό χρώμα:

τά ἀνθρώπινα ὄργανα δέν ἀντέχουνε τόση καθαρότητα
ἕνας Vermeer κάποτε τό κατάφερε ἄλλ'
ἐστηρίχθηκε στό χρώμα
ἢ γραφή σταματᾷ

Ὁ ὄριμος Ἐλύτης ξαναγυρνᾷ στό πρόβλημα τῆς γλώσσας. Ὅλο του τό ἔργο τό βασανίζει ἡ δυναμική τῆς λέξης. Ἀπό τό «Ἄξιον ἐστί ὅπου ἐξομολογεῖται «Μονάχη ἔγνοια ἢ γλώσσα μου» καταλήγει στήν τελευταῖα του συλλογή νά ἀναδεικνύει πάλι τή γλώσσα πρωταρχικό του αἶτημα, αἶτημα τῆς ἀπόλυτης ποιήσῆς

ἐκατομύρια σήματα
ὠμέγα ζήτα ἦτα
πού ἔάν καί δέν σου ἀρμόσουν λέξη
αὔριο
Θά 'ναι χθές γιά πάντα

Ὁ Ἐλύτης ἀπό τά πρώτα βήματα στήν ποίηση ψάχνει γιά τό νῦν καί τό αἰεὶ αὐτοῦ τοῦ κόσμου. Ὅσο προχωρᾷ τόσο ὁ λυρισμός του ἀπό θριαμβικός γίνεται τραγικός, ὁ ποιητής ἐρχεται ἀντιμέτωπος μέ τό χρόνο καί τόν «βάζει σέ δοκιμασία».

ἀνεξήγητα μετακινούνται οἱ θάμνοι
πνοή νιώθω νά μέ παίρνει
ἐλαφρά στό νερό
ὑπογράφο καί χάνομαι

Ὁ ποιητής εἶναι ὁ μεσάζων ἀνάμεσα σ' ἕνα Παράδεισο χαμένο καί σέ ἕνα κόσμο ὅπου ὁ ἄνθρωπος ἐρχεται «μ' ἕνα θυμητικό κατακερματισμένο ἄλλ' ἐφεκτικό στά θαύματα». Ὁ ποιητής μιά Πυθία, νά συλλαμβάνει ἀκατάλληπτα γιά τούς ἄλλους σήματα «πού ἐν ἀγνοία του ἀφαιρεῖ ἀπό ἕνα τέλειο ἐπίτευγμα».

Τά *Τρία ποιήματα μέ σημαῖα εὐκαιρίας* στάθηκαν γιά μένα μιά εὐχάριστη ἐπιβεβαίωση τῆς ἐμπιστοσύνης μου στόν ποιητή Ἐλύτη. Κάθε ἔργο του, εἶναι γεγονός, ἀναταράσσει τά νερά μᾶς καθηνοχασμένης, ἀτολμῆς ποιητικῆς παραγωγῆς καί ἀποτελεῖ μέτρο λόγου. Ἡ ἀπόπειρά μου νά ἀνιχνεύσω τήν ποίησή του εἶναι ἀναιδής ἀλλά καί δικαιολογημένη. Ἀναιδής γιατί θραύει ἕνα λόγο σέ κομμάτια γιά νά μπορέσει νά τόν ψελλίσει μέ ἀποτέλεσμα νά κατακερματίζει αὐθαίρετα τή συνέχειά του, ἀλλά καί δικαιολογημένη μιά πού κάθε ἀπόπειρα ἐρμηνείας στίχων τοῦ Ἐλύτη ἐνέχει τόν κίνδυνο πτωχῆς ἀνάλυσης μᾶς Κραταιᾶς Ποίησης.

Ένας μοντέρνος Παρνασσικός

«Έγκώμιο τῆς σκιᾶς» τοῦ Χόρχε Λούις Μπόρχες

Μετάφραση Δημήτρης Καλοκύρης, εκδόσεις Ύψιλον, Ἀθήνα 1982.

Όπως κάθε μεγάλος πεζογράφος πού γράφει καί ποιήματα, ὁ Μπόρχες θεωρεῖ τόν ἑαυτό του κυρίως ποιητή, καί τοῦτο δέν εἶναι ὅπως ὀχιποτε ὑπερβολικό, ὅταν σκεφτοῦμε ὅτι πιά πολλές εἶναι οἱ ποιητικές του συλλογές ἀπό τὰ βιβλία του μέ διηγήματα. Καί τὰ διηγήματά του μέ τή συντομία τους, τή συμπαγή μορφή τους καί τὰ ρητορικά τους σχήματα πού θυμίζουν τόν τρόπο τῶν ποιητῶν καί, βεβαίως, τήν πρακτική τῶν δικῶν του ποιημάτων περισσότερο, μποροῦμε νά τὰ θεωρήσουμε ποιήματα, πού, ὅπως καί οἱ στίχοι του, ὑλοποιοῦν τό ἴδιο ζητούμενο, ἐκεῖνο τό ἔσχατο ὄριο πού εἶναι γιά τόν Μπόρχες ἡ ἀληθινή λογοτεχνική του δόξα: ἡ ἐξάλειψη τῆς προσωπικότητάς του σέ μιά ἀπρόσωπη ἐκφραστικότητα πού ἄλλη δέν εἶναι ἀπό τό ἴδιο τό πολὺμορφο καί ἀπέραντο πρόσωπο τῆς λογοτεχνίας. Κανένας ἄλλος ποιητής τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα, οὔτε ἀκόμη καί ὁ Ἐλιοτ, δέν μπόρεσε νά υπερβεῖ τόσο τὰ ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ἐγώ καί νά ἐνωθεῖ μέ τόν κόσμο τῆς λογοτεχνίας ὅσο ὁ Μπόρχες.

Φυσικό, κατά τούτο, εἶναι ἡ ποίησή του νά εἶναι ποίηση πού ἀποστρέφεται τὰ μάτια ἀπό τό ρομαντικό ἀνθοκήπιο τῆς προσωπικῆς συγκίνησης, πού περιδιαβαίνει στούς λειμώνες τῆς κλασικῆς διάθεσης κι ἐκεῖ καλλιεργεῖ τὰ ἀνθη τῆς. Ποιήματα σέ μέτρο, μέ καθορισμένη μορφή, συγκροτοῦν ἕνα μεγάλο μέρος τῆς στιχουργικῆς δουλειᾶς του, μέ μιά ἀπό τίς σταθερές τῆς, ἀπό τήν ἀποψη τούτη, τό σονέτο: αὐστηρά προδιαγραφμένο στιχουργικό εἶδος, μέ τό ὅποιο κυρίως ὁ ποιητής ἐπιχειρεῖ νά δαμάσει τήν ἀταξία τῆς πραγματικότητας. Ἐγραψε βέβαια καί σέ ἐλεύθερο στίχο, ἀλλά στό βάθος εἶναι ἕνας Παρνασσικός, πού ἐπέτυχε νά ἐμφυσησει ζωῆ στούς μύθους του χάρη στή ζωντανή ἐπαφή του μέ τὰ πράγματα, γιά τήν ἀκρίβεια ἕνας μοντέρνος καί σύγχρονος Παρνασσικός - ὄχι στήν ποίηση μόνο ἀλλά καί στήν πεζογραφία του - πολὺ κοντά στόν Καβάφη, ἄν καί βρίσκεται μακριά του σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τόν ἐρωτικό αἰσθησιασμό. Καί ἐδῶ μᾶς γεννιέται ἡ σκέψη ὅτι ἴσως ἡ πιά οὐσιαστική πλευρά τοῦ Μπόρχες, ἄν καί ὄχι ἡ πιά κατορθωμένη ἐκφραστικά, νά βρίσκεται στά ποιήματά του, γιάτί σ' αὐτά, πιά πολὺ ἀπ' ὅτι στήν πρόζα, ἔχει βάλει τόν ἐσωτερικό ἑαυτό του. Κατά τούτο ἡ ἐρμηνεία τῆς

ποίησης του μπορεῖ νά μᾶς φανερώσει τίς βαθύτερες πτυχές τοῦ νοήματος τοῦ συνόλου ἔργου του.

«Εὐκολότερα θυμᾶται κανεῖς στίχους παρά τήν πρόζα», λέει ὁ ἴδιος, «καί πολὺ περισσότερο ἕνα παραδοσιακό ποιητικό ὄφος παρά ἕνα ἐλεύθερο. Ὁ ἔμμετρος στίχος εἶναι, κατά κάποιον τρόπο φορητός. Μπορεῖς περπατώντας ἢ ταξιδεύοντας νά συνθέσεις ἢ νά ἐπεξεργάζεσαι ἕνα σονέτο, γιάτί τό μέτρο καί ἡ ὁμοιοκαταληξία ἔχουν τό καλό ὅτι ἀπομνημονεύονται».

Ἀπό τήν ἐκδοση τῶν ποιημάτων τοῦ Μπόρχες πού συγκεντρωτικά περιέχει ὅλη τήν ποιητική παραγωγή του ἀπό τό 1923 ἕως τό 1976, ὁ Δημήτρης Καλοκύρης μᾶς προσφέρει τήν πρώτη παρουσίαση μιάς αντιπροσωπευτικῆς ἐπιλογῆς κάνοντας γνωστό στό ἑλληνικό κοινό, πού νιώθει πιά δικό του τόν πεζογράφο Μπόρχες, καί τόν ποιητή Μπόρχες. Σποραδικές μεταφράσεις τῶν ποιημάτων τοῦ Ἀργεντινοῦ ἔχουν δημοσιευθεῖ καί πιά πρῖν σέ περιοδικά, στήν πλειοψηφία τους ἀνεπιτυχεῖς, γιά τούτο ἡ μεταφραστική ἀπόπειρα τοῦ Καλοκύρη, πού ἔχει γίνει μέ ἐπιμέλεια, εἶναι ἐξαιρετικά εὐπρόσδεκτη.

Τό πιά σπουδαῖο προσόν τούτων τῶν μεταφράσεων εἶναι ὅτι ἐγιναν κατευθεῖαν ἀπό τὰ ἰσπανικά. Μᾶς ἐμφανίζεται λοιπόν ἕνας Μπόρχες χωρίς τή μεσολάβηση τρίτων, πού συνήθως παραμορφῶναι, περισσότερο ἀπ' ὅσο θά μπορούσε κανεῖς νά ὑποφέρει, τό πρόσωπο τοῦ ποιητή. Παρεμβαίνει ἔτσι μόνο ἡ προσωπικότητα ἑνός μεταφραστή, πού χωρίς αὐτόν δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει μετάφραση. Ὁ Καλοκύρης, ποιητής καί ὁ ἴδιος, ξέρει τὰ προβλήματα τῆς μετάφρασης καί κάνει ὅ,τι εἶναι δυνατόν γιά νά μὴν ἀπιστήσει στό νόημα τοῦ πρωτότυπου, βγαίνοντας συχνά ἀπό τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του, πού ὡς ψυχροσύνη εἶναι ἀκριβῶς τό ἀντίθετο τοῦ Μπόρχες. Τούτο εἶναι τό κύριο πρόβλημα τῆς μετάφρασής του, διότι ὡς ποιητής κινεῖται στόν χώρο τοῦ νεοϋπερρεαλισμοῦ, καί ἄν ἀληθεύει τό λεγόμενο ὅτι ψυχικά πρέπει νά συμφωνοῦν ὁ μεταφραστής μέ τόν ποιητή, τότε ἔπρεπε νά σκεφτεῖ πολὺ πρῖν ἀναλάβει τό μεταφραστικό ἔργο. Ἀλλά, ὅπως εἶπαμε, ἐπειδή μπορεῖ καί ξεφεύγει ἀπό τόν ἑαυτό του μέ μεγάλη προσαρμοστικότητα, ἀρκετές ἀπό τίς μεταφράσεις του εἶναι καλές, περισσότερο ὅσες μεταγλωττίζουν στήν ἑλληνική ποιήματα τοῦ Μπόρχες γραμμένα σέ ἐλεύθερο στίχο:

Θά ξεχυθῶ μέσ τῆ γαλήνη σου
νά ἐξερευνήσω τήν πιά ἀπόμακρη
ἀκτῆ τοῦ ἑαυτοῦ σου
κι ἴσως σέ δῶ, πρώτη φορά,

καί γράμματα γνωρίζω

ἔτσι ὅπως θά πρέπει νά σέ βλέπει
ὁ Θεός
μέ γκρεμισμένο τό μῦθο τοῦ Χρόνου
δῖχως τόν ἔρωτα, δῖχως ἐμένα.
(«Ἐρωτική προσμονή»)

Στά ἔμμετρα ποιήματα ὁμως χάνεται ἡ ποιητικότητα, γιάτί ἀπό τή μορφή πού ἔχουν οἱ μεταφράσεις στό χαρτί, ἀπό τό ὀπτικό σχῆμα τῶν στροφῶν καί τήν ἀπουσία τῆς ρίμας ἐκεῖ πού τήν περιμένουμε, δημιουργεῖται ἕνα αἰσθημα ἀνεκπλήρωτου, πού εἶναι εἰς βάρος τῆς μεταφραστικῆς προσπάθειας:

Οὔτε σκοτάδι οὔτε χάος. Στό σκοτάδι
πρέπει νά ὑπάρχουν μάτια γιά νά
βλέπουν πῶς ὑπάρχει,
ὅπως καί γιά τή σιωπή καί γιά
τόν ἦχο ἀφτιά
ὅπως χρειάζεται ὁ καθρέφτης τή
μορφή πού περιέχει.

Σέ τούτη τῆ στροφή ἀπό τό σονέτο «Κοσμογονία» ἡ ποιητικότητα ἔχει σ' ἕνα σημαντικό μέρος ἐξατμισθεῖ, γιάτί ἡ στροφή εἶναι γραμμένη σέ ἀδέξιο ἐλεύθερο στίχο. Πιστεύουμε ὅτι γιά νά δοθεῖ ἡ ποίηση, ὁ ἔμμετρος στίχος δέν πρέπει νά μεταφράζεται σέ ἐλεύθερο, ἀλλά νά κρατιέται ἡ στιχουργία τοῦ πρωτότυπου, εἴτε πρόκειται γιά ποιήματα παλιότερων ἐποχῶν εἴτε γιά νεότερα, διότι στή στιχουργική μορφή περιέχεται ἡ ἔννοια τῆς τάξης, ἁρμονία πού θέλουμε ὁ ποιητής. Θά ἦταν καλύτερα ἄν τὰ ἔμμετρα ποιήματα τοῦ Μπόρχες νά μετέφραζαν ποιητές πού εἶναι πιά κοντά στό κοσμικό καί δημιουργικό του πιστεύω, ὅπως ὁ Γ. Βαφόπουλος π.χ. ἢ ἡ Ζωή Καρέλλη.

ΔΗΜ. ΦΙΛ. ΠΕΠΠΑΣ

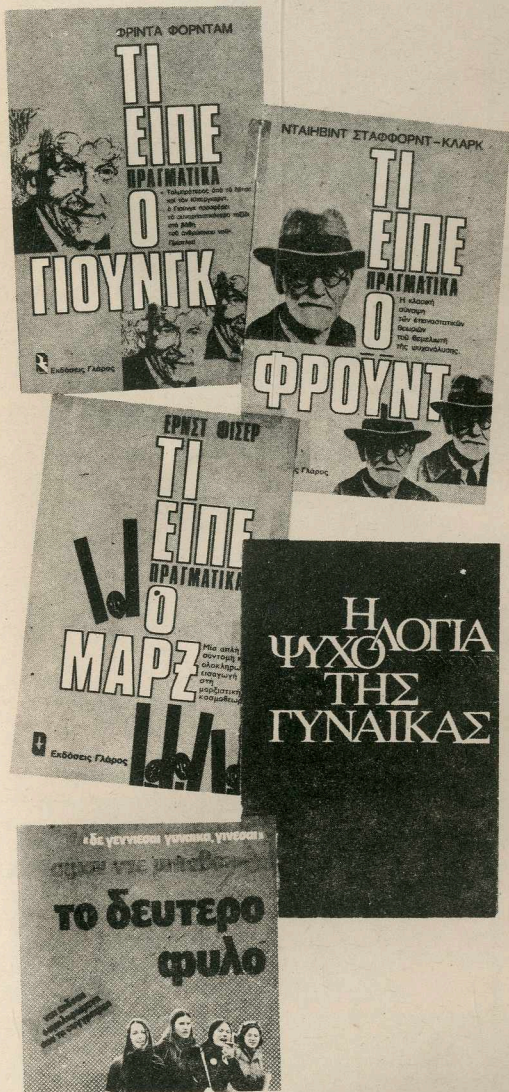
Κυκλοφορεῖ τό Δεκέμβριο

Σίμων Σινορε

Η ΝΟΣΤΑΛΓΙΑ ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ ΠΙΑ

ΑΥΤΟ ΠΟΥ ΗΤΑΝ

Ἐξάντας
Κωλέττη 11 - Ἀθήνα
τηλ. 3604885

Εκδόσεις Γλάρος

Κεντρική διάθεση

ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΕΟΥΣ 31 • ΑΘΗΝΑ 141 • ΤΗΛ. 36 18 457

Έκδόσεις ΝΕΦΕΛΗ
Μαυρομichάλη 9 – Αθήνα
τηλ. 3607744 – 36004793

ΓΚΥ ΝΤΕ ΜΩΠΑΣΑΝ

‘Ο θεϊός μου ὁ ‘Ιούλιος

Μετάφραση
ΑΜΑΛΙΑ ΤΣΑΚΝΙΑ

νεφέλη

ΓΚΥ ΝΤΕ ΜΩΠΑΣΑΝ

Ο ΘΕΙΟΣ ΜΟΥ Ο ΙΟΥΛΙΟΣ

Κάτω απ' αυτόν τόν τίτλο στεγάζονται δεκαεφτά διηγήματα προσεκτικά επιλεγμένα ώστε νά αποτελούν αντιπροσωπευτικό δείγμα του τεράστιου έργου του μεγάλου Γάλλου ρεαλιστή του δέκατου ένατου αιώνα. Διηγήματα από τίς πολεμικές του εμπειρίες, από τή σκληρή ζωή των χωρικών στή Νορμανδία, από τή ζωή στό Παρίσι, από τίς έρωτικές του περιπέτειες, δίνουν μιά σφαιρική εικόνα τής προβληματικής του, κι ένα δείγμα τής αφηγηματικής δεξιοτεχνίας του. ‘Ο Γκύ ντέ Μωπασάν ανήκει στους δασκάλους του διηγήματος, αυτού του σύντομου, περιεκτικού και απαιτητικού πεζογραφήματος. ‘Ο αναγνώστης θά έκπλαγει άνακαλύπτοντας πόσο μοντέρνος είναι σήμερα.

Τά κυβικά σέ βήμα σημειωτόν

Υπό τόν τίτλο αυτόν ο Ριζοσπάστης, 7.11.82, άγκαλιάζει τά «μηχανικά σπόρ», όπως τά λέει, πού έδώ πάνε «άπό τό κακό στό χειρότερο». Ένα ρεπορτάζ, σάν πολλά άλλα, γιά τίς πίστες πού λείπουν, τίς πολυεθνικές, μέ συνεντεύξεις οδηγών μοτοσυκλέτας.

Ούδέν επιλήψιμον. Ή έφημερίδα φαίνεται νά άνοίγει νέα μέτωπα, καί καλά κάνει. Άλλά τό μέτωπο άποδεικνύεται ένα καί καθαρό. Διότι, καταρχήν, πρós τό τέλος εισβάλλει έν πλήρει σούζα ο παράγων «γειτονική Βουλγαρία» καί ή σύγκριση άποθαίνει συντριπτική: 150 πίστες εκεί, καμία έδώ. Έξίσου έκτεταμένη ή πιστοποίηση καί στίς «άλλες σοσιαλιστικές χώρες, πού τά τελευταία χρόνια έντυπωσιάζουν στους διεθνείς άγώνες». Καί έτσι, πίσω άπό τό μπουχό των έξατμίσεων, εισβάλλει καί ο παράγων κράτος.

Ή πολιτεία, λοιπόν, «δέν έχει δικαίωμα νά άδιαφορήσει», όπως άλλωστε ζητούν καί όλοι οί άσχολούμενοι μέ τά σπόρ. Άλλ' έδώ ή κουβέντα δέν είναι άπό άγάπη γιά τά σπόρ καθεαυτά καί δι' έαυτά: ή πολιτεία δέν έχει δικαίωμα νά άδιαφορήσει γιά καλό δικό της. Γιατί όταν μένει κλειστός ο δρόμος γιά άθλητική καλλιέργεια των μηχανικών σπόρ», κλείνει τό άρθρο, «άνοίγει κάποιος άλλος άλλά μέ επικίνδυνες κοινωνικές προεκτάσεις».

Οί κόντρες καί οί καμικάζι; Οί τσαντάκηδες; Ή μήπως τά ναρκωτικά; Ή έφημερίδα δέν κατονομάζει. Της άρκει πού άνέδειξε τό γενικό αίτημά της: κοινωνία υγίης έν σώμασι υγιέσι.

Οί όποιες κοινωνικές έντάσεις καί οί έντάσεις, γενικότερα, πρέπει άρα νά κρατικοποιηθούν, ο κυβισμός νά θεσμοθετηθεί κεντρικά καί ο λαός ν' άρχίσει νά παραβγαίνει μέ τόν Πήγασο. Καί τό ποιος θά χάσει ή θά κερδίσει είναι, ως γνωστόν, άνευ σημασίας: άρκει ή συμμετοχή καί ή ευγενής άμιλλα. Κρίμα μόνο πού ή έφημερίδα δέν μάς λέει τίποτε γιά τίς φοβερές, τεκμαίρεται, έντάσεις καί «κοινωνικές προεκτάσεις» πού κάνουν τή γειτονική μας Λ. Δ. νά θριαμβεύει στίς διεθνείς πίστες.

Τσαχπίνικα

Κατά τόν «νεοσύστατο» (χιουμορίστα) τής «Αύγης» (12.11.82) άν κάτι κάνει τίς γυναίκες νά διστάζουν νά πιάσουν δουλειά στά τρόλεϋ (λέει είναι καί «ή προκατάληψη μέ τούς τρόλεδες (τίς κεραίες των τρόλεϋ)», αφήνοντας τόν άναγνώστη νά έννοήσει ότι μέ τήν έκφραση αυτή αναφέρεται στή δυσκολία πού θά είχε ή γυναίκα-οδηγός νά επαναφέρει τόν τρόλε στή θέση του, στήν (συχνή) περίπτωση πού χάνει τήν έπαφή του μέ τό σύρμα. Άλλού τό πάει όμως ο τσαχπίνης καί προσθέτει: «Κι όμως ποιος δέ θά... βοηθούσε τήν οδηγό νά βάλει τόν τρόλε στή θέση του;». Εικόνα πού στήν παιχιδιάρικη σεξουαλικότητα της καί μάλιστα στόν όνειρικό συνδυασμό εργασίας καί ήδονής θυμίζει, τηρουμένων των άναλογιών, τίς χαριτόβρυτες χωριατοπούλες πού τίς περιμένουν, τήν ώρα τής δουλειάς, διονυσιακοί μαρκήσιοι στήν επίσημη γαλλική ζωγραφική του τέλους του 18ου αιώνα. Καί βέβαια οί πίνακες φιλοδοξούσαν νά άρέσουν καί νά πωληθούν στους τελευταίους. Τό σύνολο, μεταφερόμενο στήν άντιρομαντική Άθήνα του 1982 δέν στερείται γοητείας. Μόνο φιλοδοξεί νά πωληθεί στίς χωριατοπούλες, παρντόν, στίς γυναίκες πού, χωρίς δά καί πολλές επιλογές, ψάχνουν γιά δουλειά. Μέ όλες τίς πρόσθετες δυσκολίες καί άπαιτήσεις πού ή φαντασία του «νεοσύλλεκτου» έρωτιδέα μεταποιεί σέ άκκισμούς οδηγών καί γαλαντόμων ίπποτών στή λεωφόρο Πατησίων. Τρόλες πού μάς χρειάζεται...

Ξεκοιλιάσματα

Σέ πολλά σημεία τής Πλάκας (όδός Φαρμάκη, οδός Θέσπιδος..), ο πρόσφατα πλακοστρωμένος πεζόδρομος ξηλώνεται άπό άρεμάνια συνεργεία ποικίλης προέλευσης καί ποικίλων επιδιώξεων. Μέ πολλή άγριάδα καί λίγες εξηγήσεις. Ο ιατρικός συντάκτης του «Πολίτη», έρωτηθείς, δήλωσε ότι τά φαινόμενα αυτά δέν έχουν σχέση μέ τήν αίτηση τής παραγωγικότητας του ΥΧΟΠ ή τής ΔΕΠΟΣ πού είναι υπεύθυνοι γιά τά έργα, αλλά μάλλον συνδέονται σέ παροξυστική μορφή, μέ τό γνωστό στίς κλινικές φαινόμενο του χειρούργου πού ξεχνά τό γάντι του ή τό ψαλίδα τόν στήν κοιλία του άσθενούς. Ένα κάποιο ποσοστό δικαιολογείται, λέει, στατιστικά. Πέραν τούτου έπαπειλείται ή άφάιρση τής άδειας έξασκήσεως του επαγγέλματος. Δυστυχώς όμως οί έργολάβοι καί τά υποργεία δέν υπάγουν στή δικαιοδοσία του Ίατρικού Συλλόγου.

Βραβείο έφηβείας ή βραβείο λογοτεχνίας; Τουτέστιν βραβείο στον "Ανθρωπο άντωνη

Ευρωπάλια 1982, βραβείο στον Άντώνη Σαμαράκη ως πρώτο των ζώντων Ελλήνων λογοτεχνών - και από την έφημερίδα Τά Νέα τής 29ης Οκτωβρίου 1982 ανάδημοσιεύου με τό ακόλουθο σημείωμα:

«ΔΥΟ γενιές ανθρώπων του τόπου μας τιμήθηκαν προχτές στο πρόσωπο του Άντωνη Σαμαράκη. Δυό γενιές εφήβων δικαϊώθηκαν. Γιατί οι Ευρωπαίοι εταίροι μας βράβευσαν έναν επαναστατημένο ΕΦΗΒΟ.

Η σήλη δεν κάνει κριτική· αλλά είναι άναμφισβήτητο πώς ο Άντωνης Σαμαράκης στάθηκε στή λογοτεχνία μας ένα διαπορών παιδί, μέ έκπληκτα μεγάλα μάτια που φωνάζει συνεχώς, όπως στο γνωστό παραμύθι, πώς ο βασιλιάς είναι ΓΥΜΝΟΣ.

Ο Άντωνης επαναστάτησε πρώτα ως άνθρωπος και την εξέγερσή του τή μετέφερε ύστερα στή Λογοτεχνία. Έσπασε έφηβος κι αυτός τά δεσμά τής σεμνοτυφίας, τής υποκρισίας, τής μονόπλευρης στράτευσης. Σήκωσε κεφάλι στήν ύποταγή των ποικιλώνυμων αυταρχικών δομών, που συμπιέζουν τήν έλευθερία και τήν προδωπικότητα. Και τότε ήταν τό θρησκευτικό κατεστημένο. Τά ΓΚΕΤΟ των κατηχητικών σχολείων και των οικότροφείων.

Τά βιβλία του βρέθηκαν κρυμμένα κάτω από τά στρωσίδια, τά μαξιλάρια εφήβων. Σχεδόν άφορίστηκαν.

Τολμούσε νά ΑΡΝΕΙΤΑΙ τήν όποια ένταξη. Τολμούσε νά φωνάζει για τό παράλογο του πολέμου, τόν πυρηνικό όλεθρο, τήν ύποκρισία, τό φανατισμό.

Άποκάλυπτε τούς μηχανισμούς του όλοκληρωτισμού. Ήταν άπόλυτος και φωνακλάς, όπως όλοι οι έφηβοι. Και εύτυχώς, τέτοιος συνεχίζει.

Γιατί αυτή τή γιορτή πήγε νά τήν άμαυρώσει κάποιος επίσημος κύριος που τόν ένέταξε στους άστυνομικούς συγγραφείς και σχεδόν λυπήθηκε για τή βράβευσή του;

»Λάθος ή Λήθη;

Πορφύριος

Λάθος ή Λήθη, αλήθεια, τής Λογοτεχνίας; Ή παλιμπαιδισμός σέ κάποιες πασιγνωστες «πολιτιστικές άξίες» που άγονα μäs ταλάνισαν όλους για χρόνια... Ο Άντωνης, λέει, επαναστάτησε πρώτα και έπειτα μετέφερε τήν εξέγερσή του στή Λογοτεχνία. Ο Πορφύριος, γνωστός ποιητής, στιχουργός, κριτικός θεάτρου και φιλόλογος έχει άραγε τήν επίγνωση που θέλει σώνει και καλά νά μεταφέρει τούς αναγνώστες σήμερα στα μαξιλάρια μίας έφηβείας μέ τό «Ένα παιδί μετράει τ' άστρα»; Έτσι δένε ται άκόμη τό Άτσάλι τής πεζογραφίας μας;

Ή λογική του ψεύδους

Γράφει ο Ριζοσπάστης (12.11.82) κάτω από τόν τετράστηλο τίτλο: «Φιάσκο τής άντεπανάστασης χτές στή Λ. Δ. Πολωνίας», ότι «παντού επικρατούσε τάξη και όλοι οι Πολωνοί δούλεψαν κανονικά». Κι άκόμα, ότι: «μικροεπεισόδια, μέ πλήρη άπουσία εργατών και εργαζομένων σημειώθηκαν...»

Άνεργοι δέν υπάρχουν ως γνωστόν στίς σοσιαλιστικές χώρες και άεργοι δέν επιτρέπεται νά νομοθεσία νά υπάρχουν. Άφου στά επεισόδια δέν πήραν μέρος ούτε «εργάτες» ούτε «εργαζόμενοι», τότε τά επεισόδια τά έκαναν οι γάτες, ή οι συνταξιούχοι, ή άμερικανοί πεζοναύτες...

"Όχι άλλο πράσινο

Τελευταία έγιναν στο Ζάππειο δύο φόνου όμοφυλοφίλων από άγνωστους δράστες. Άντίστοιχα πράγματα συμβαίνουν όπου υπάρχουν δέντρα. Δουλειά τής άστυνομίας είναι, τυπικά μιλάμε, νά συλλαμβάνει τούς δράστες φόνων, βιασμών, επιθέσεων κ.λπ. Δουλειές δικές μας είναι πολλές· μιά από αυτές είναι νά έχουμε τό νου μας και νά ζητάμε από τήν άστυνομία νά περιοριστεί στή δουλειά τής και νά μäs άφήσει ήσυχους. Καλά, και πώς νά τήν κάνει τή δουλειά τής, θά ρωτούσε κάποιος. Που νά ξερούμε; Άστυνομικοί διευθυντές είμαστε; Πολίτες είμαστε και δέν θέλουμε νά άστυνομευόμαστε.

Η Διεύθυνση Άστυνομίας Άθηνών τό βλέπει άλλιάς. Άμα τούς παρακολουθώ όλους, σκέφτεται, δέν θά μου ξεφύγει κανένας. Κατά άποκλειστικό ρεπορτάζ, λοιπόν, του Βήματος, 14.11.82, «όλόκληρη ή δύναμη των ΜΑΤ (19 διμοιρίες) ρίχτηκε στή μάχη για τόν έλεγχο και τή συστηματική άστυνόμευση των πάρκων και των λόφων τής Άθήνας που έχουν μεταβληθεί σέ χώρους έγκληματος... Τά ΜΑΤ, που πριν από τήν Άλλαγή επενέβαιναν μόνο για διάλυση συγκεντρώσεων», τώρα θά άσκούν «συστηματική άστυνόμευση». Προς τό παρόν θά σταθμεύουν στο Ζάππειο, στο Φιλοπάππου, στο Πεδίο του Άρεως γεμάτα λεωφορεία και επί 24ώρου βάσεως θά έλέγχονται «τά στοιχεία τής ταυτότητας των ύπόπτων που συχνάζουν εκεί».

Γιά τό έγγύς μέλλον, ο διευθυντής τής άστυνομίας θά προτείνει στον Ύπουργό Δημοσίας Τάξεως νά ιδρυθούν ειδικοί άστυνομικοί σταθμοί στους λόφους και τά πάρκα για νά άσχολούνται άποκλειστικά μέ τήν άστυνόμευσή τους. Κάθε δασάκι και σταθμός, κάθε δεντρί και κλαύθα!

Ένα αίτηματάκι για λίγο πράσινο είχαμε κι εμείς και μäs τό έκαναν αίτημα για πολλή άστυνομία. Όλοι οι δρόμοι οδηγούν στο τσιμέντο...

Έμπρός Έλλάς...

Έπίσημος λοιπόν φέτος ο γιορτασμός τής Έθνικής Άντίστασης. Μέ γενικό σημαϊοστολισμό και ήλεκτροφωτισμό των πόλεων, μέ επίσημους λόγους (των νομαρχών κλπ.), μέ δοξολογίες στίς έδρες των νομών. Άνοιξε δηλαδή ο δρόμος για τήν καθιέρωση άλλης μιάς έξπνοης, γουργουριστής, θαρετής μέχρι και ψυχοβγαλτικής εθνικής έπετειού σαν τίσ άλλες: λόγοι κατά παραγγελία, σύνδεση μέ τήν τρισχιλιετή ιστορία τής Φυλής, μεταμφιέσεις των ανηλικών, καραγκιοζιλίκια των ενηλικών, παρελάσεις στους δρόμους, έπελάσεις στίς δεξιώσεις, προελάσεις των εκπροσώπων των «φορέων», άπελάσεις ένδεχομένως των μή συμμορφωμένων, έκδρομες κυρίως των έπωχουμένων για παρατεταμένα γουήκ-έντ. Και όλα αυτά υπό τούς ήχους τής κρατικής μουσικής και των εκκλησιαστικών ψαλμωδιών. Σ' αυτά ποιός θά άντισταθεί;

καί γράμματα γνωρίζω

ΓΙΑ ΤΙΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΟΥ ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΥ

Ἀγαπητέ Πολίτη, στο τεύχος 53, στά απόσπασμα πού δημοσιεύετε από τή μελέτη «Ἀνδρέας Ἐμπειρικός: ὁ ποιητής τοῦ Ἐρωτικοῦ Νόστου», ὁ Γιώργης Γιατρομανωλάκης, ὅταν παραπέμπει στήν έκδοση τῆς «Πλειάδας» γιά τά *Γραπτά ἢ Προσωπική Μυθολογία*, θά ἔπρεπε νά ἐξετάζει, ἐκτός ἀπό τή νομιμότητα τῆς έκδοσης καί τήν ἐγκυρότητά της, Ἐκτός ἀπό τήν ἄθλια τυπογραφική ἐμφάνιση τῶν ἀλλεπάλληλων κλεψι-τυπων ἐπανεκδόσεων τῆς «Πλειάδας» (τυπωμένο πιά σέ στρατσόχαρτο, στραβοτυπωμένες καί μαυρισμένες σελίδες κ.λπ. κι αὐτό ὄχι μέ τή δικαιολογία ὅτι πρόκειται γιά φτηνότερη έκδοση, γιατί οἱ τιμές στά βιβλιοπω-λεῖα εἶναι ἴδιες μέ τίς τιμές τῶν ἐκδό-

σεων «Ἄγρα») ὑπάρχουν καί ἑκατόν ἐξήντα λάθη περίπου πού διορθώθη-καν στήν τωρινή έκδοση. Ἡ «Πλειάς» στήν έκδοσή της πολλαπλασίασε τά ἤδη πολλά λάθη πού ὑπῆρχαν στήν α' έκδοση τῶν *Γραπτῶν* ἀπό τόν «Δί-φρο». Στίς ἐκδόσεις τῶν βιβλίων *Ψυ-κάμιнос*, *Ἐνδοχώρα* καί *Γραπτά ἢ Προσωπική Μυθολογία* τῶν ἐκδό-σεων «Ἄγρα» ἐγίνε προσπάθεια νά διορθωθοῦν τά λάθη πού εἶχαν ἐπι-σωρευτεῖ ἀπό τίς πρώτες ἐκδόσεις τῶν κειμένων καί μετά, καθῶς καί νά τηρηθεῖ ἡ ὀρθογραφία τῶν χειρογρά-φων πού τηρήθηκε καί στήν έκδοση τῆς *Ὀκτάνας* στόν «Ἰκαρο». Αὐτά τουλάχιστον θά ὀφείλε νά τά ἔχει πα-ρατηρήσει ὁ φιλόλογος μελετητής.

Φιλικά
Σταύρος Πετσόπουλος
γιά τίς ἐκδόσεις «Ἄγρα»

ΤΟ ΔΕΝΤΡΟ

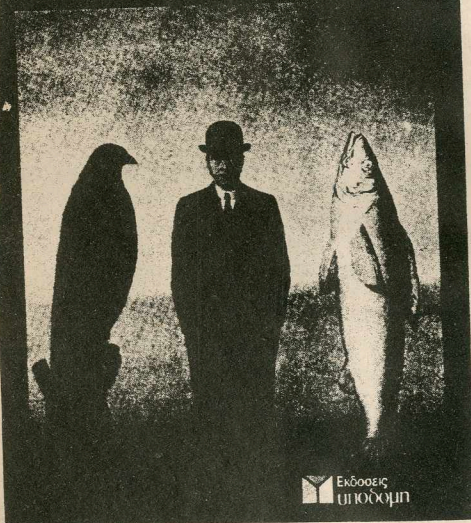
30

Πάτρικ Βάλντμπεργκ

Σουρρεαλισμός

Μετάφραση: Ἀλεξάνδρα Παπαθανασοπούλου

Εκδόσεις
ΥΠΟΔΟΜΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΥΠΟΔΟΜΗ

Κυκλοφορεῖ

- Μέ 197 εἰκόνες ἀπό τίς ὁποῖες οἱ 8 ἐγχρωμες
- Μετάφραση: Ἀλεξάνδρα Παπαθανασοπούλου
- Περιλαμβάνει:
  - Ἱστορική ἀνασκόπηση τοῦ σουρρεαλισμοῦ ἀπό τόν Π. Βάλντμπεργκ
  - Κείμενα τῶν Ἀραγκόν, Ἀρτώ Ἐλύαρ, Ἔρνεστ, Μπρετόν, Νταλί Ντεσσός, Ριγκώ, Βιτροά κ.ἄ.
  - Χρονολόγιο
  - Βιογραφικά σημεῖωματα γιά ὄλους τούς πρωταγωνιστές τοῦ σουρρεαλιστικοῦ κινήματος

● ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΥΠΟΔΟΜΗ ● 3ης Σεπτεμβρίου 22 ● τηλ. 52.34.790
● ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ: Μ. ΚΟΤΖΙΑ καί Σία ● Τσιμισκή 78 ● τηλ. 27.97.20

Διονύση Χαριτόπουλου

525 Τάγμα Πεζικού
Μυθιστόρημα
Δανεικιά γραβάτα
Μυθιστόρημα

Άντωνή Σιμιτζή

Κυνηγοί κεφαλών
Μυθιστόρημα
Ο καπιταλιστής
Μυθιστόρημα
Γῆ καὶ έραστές
Μυθιστόρημα (Τόμος Α')

Διηγήματα τῆς άπαλάμης

Φώντα Κονδύλη

Τριήμερο στά κάγκελα
Μυθιστόρημα
Τό κύμα
Μυθιστόρημα
Ή έξωσῆ
Μυθιστόρημα

ΞΕΝΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

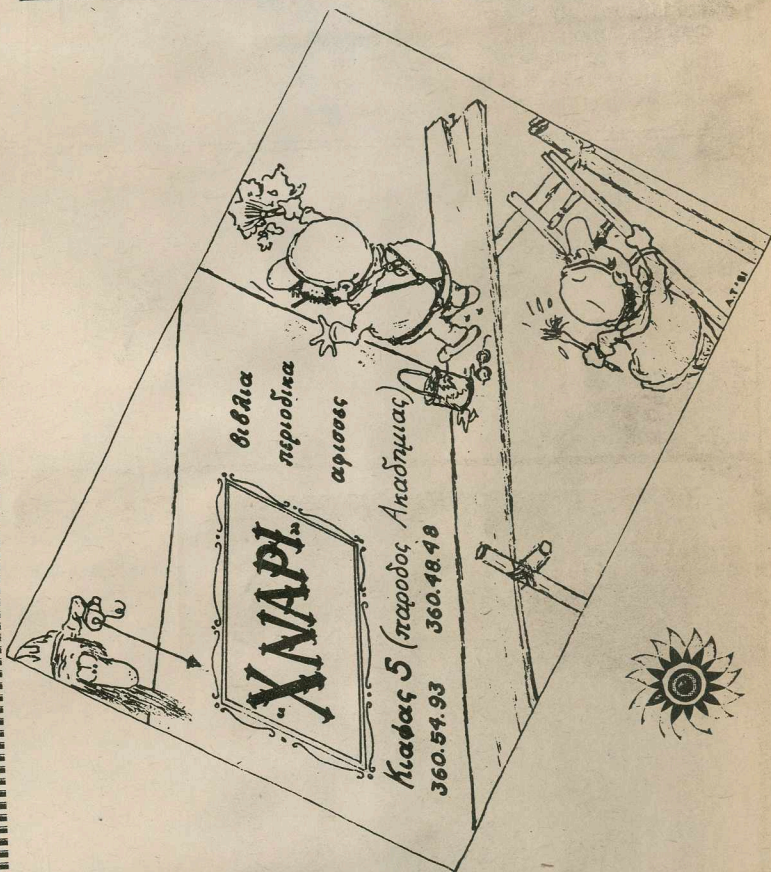
Γιάρουλαβ Χάσεκ
Όμορφος κόσμος ήθικός
Διηγήματα
Γιά γέλια καὶ γιά κλάματα
Διηγήματα
Ντημήταρ Κορούτζιεφ
Τό ήσυχο νησί
Νουβέλες
Σάουλ Μπέλουου
Ό μετέωρος άνθρωπος
Μυθιστόρημα
Σίλβα Μισέλ Ότερο
Οί πέντε πού δέν μίλησαν
Μυθιστόρημα

ΑΝΤΙΔΕΣΕΙΣ

Κυκλοφόρησε το τεύχος 11

Αντρέας Βελισσαρόπουλος: Η «σοσιαλιστική» λογοκρισία, και το «κράτος γκυοβερνάτα» • **Θανάσης Καλόμαλος:** Αριστερά και επιστήμη • **Δημήτρης Κωνσταντινίδης:** «Μονοτονία» • **Σταύρος Λυγερός:** Ερυθραία: μεταξύ σφύρας και άκμονος • **Γιώργος Παπαγιαννόπουλος:** Η κατάργηση του σταυρού και ορισμένων βουλευτών • **Αντρέας Παππάς:** Ένα δύο πολλά... Σπóρτιγκ • **Φωτεινή Παπαδοπούλου:** Τα πράσινα φύλλα, τα κόκκινα μήλα κ.ά. πολλά • **Τζέιμς Πέτρας:** Η ελληνoturκική διένεξη και η αμερικάνικη πολιτική • **Γιάννης Τούντας:** Εδώ και τώρα, ένα χρόνο μετά • **Αλέξης Φωτεινός:** Ισραηλινά οράματα-παλαιστινιακές αντιστάσεις • **Βαγγέλης Χωραφάς:** Για το επιστημολογικό πρόβλημα της αξίας.

ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΤΥΠΟΣ

Ζωροδρόχο Πληθης 17,
36.39.980

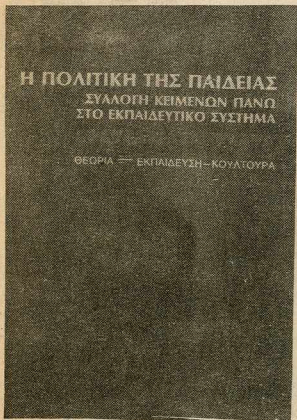
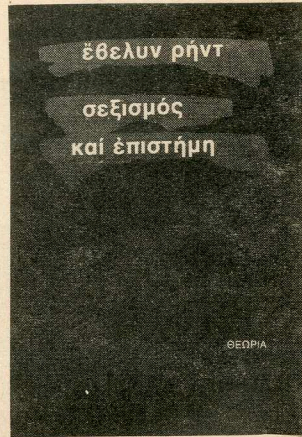
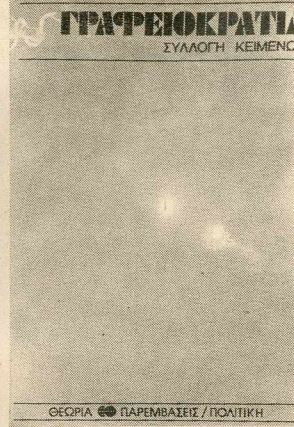
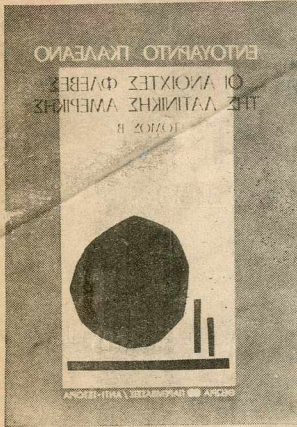
ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΠΙΛΟΓΗ
ΧΑΜΗΛΟΤΕΡΕΣ ΤΙΜΕΣ

ΠΑΡΗΣ ΚΑΙ ΜΟΝΙΜΗ
ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΟΛΩΝ
ΤΩΝ ΑΝΤΙΕΣΣΙΑΣΤΙΚΩΝ
ΒΙΒΛΙΩΝ

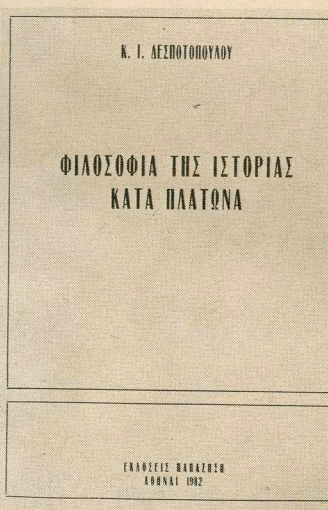
ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ
ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ
"Ελευθέρου Τύπου"

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΩΡΙΑ

ΖΩΟΔΟΧΟΥ ΠΗΓΗΣ 17 ΤΗΛΕΦΩΝΟ 3624187

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

brother 7900 ΔΙΓΛΩΣΣΗ

ΔΡΧ. 46.700

Ναί, δέν είναι όνειρο!...

Ήλεκτρική γραφ/νή μεσαίου μεγέθους για δουλειά στό γραφείο (ή καί στό σπίτι) μέ Έλληνικό & Λατινικό πληκτρολόγιο ταυτόχρονα, μέ δύο ή περισσότερα «μπαλλάκια» για ποικιλία γραφής, μέ μηχανισμό διορθωτικής απορροφητικής ταινίας, μήκος κυλίνδρου 34,5 εκ., μέ κασέτες ταινίας σέ διάφορους χρωματισμούς καθώς καί καρμπονοταινία, μέ λειτουργία μισού διαστήματος καί στηλογώμονα.

Έξάγεται σέ περισσότερες από 100 χώρες· αυτό είναι τό επίτευγμα τής BROTHER, τής εταιρείας πού παράγει συνολικά περισσότερες από 100 000 γραφ/νές τό μήνα.

ΑΠΟΚΤΕΙΣΤΕ ΤΗΝ ΣΗΜΕΡΑ

brother **ΝΤΑΚΟΣ Α.Ε.**

ΖΑΪΜΗ 20 & ΤΟΣΙΤΣΑ (ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ)
ΑΘΗΝΑ 148 ΤΗΛΕΦΩΝΟ 88.41.411-13

ΤΟΠΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ: ΘΕΣ/ΚΗ, ΒΕΡΟΙΑ, ΚΑΒΑΛΑ, ΣΕΡΡΕΣ, ΚΟΖΑΝΗ,
ΛΑΡΙΣΑ, ΒΟΛΟΣ, ΓΙΑΝΝΕΝΑ, ΠΑΤΡΑ, ΗΡΑΚΛΕΙΟ, ΡΟΔΟΣ

ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ ΤΑ ΝΕΑ ΒΙΒΛΙΑ
ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 1982

**ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΗ**

Σόλωνος 76 - τηλ. 3629923

ΕΣΤΟΝ ΜΠΑΣΣΕΛΑΡ

**Η ΠΟΙΗΤΙΚΗ
ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ**

ΜΑΡΓΚΕΡΙΤ ΓΙΟΥΡΣΕΝΑΡ

**ΕΥΛΑΒΙΚΕΣ
ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ**

**ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΗ**

Σόλωνος 76 - τηλ. 3629923